

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Он екі томдық шығармалар жинағы

Қазақ және орыс тілдерінде

Он екінші том

ТІЛ—ЖҰМСАР

Астана, 2022

ӘОЖ 80/81

КБЖ 81.2

Б 20

**Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
«Алаш» мәдениет және рухани даму институты
Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» оқу-әдістемелік,
ғылыми-зерттеу орталығы**

ҚР Мәдениет және спорт министрлігі «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақтың мәдени мұрасын сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді

Құрастырып, баспаға дайындағандар:

С. Жүсіп, Р. Имаханбет, Д. Қамзабекұлы, С. Жұмағұл, Қ. Кемеңгер, Х. Маслов, А. Мырзағали.

Жауапты редактор: *Р. С. Имаханбет*

Жауапты шығарушы: *С. А. Жүсіп*

БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АХМЕТ

Б 20 Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Тіл-жұмсар. Қазақ және орыс тілдерінде /Ахмет Байтұрсынұлы. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022.

ISBN 978-601-337-725-4

Т. XII: –384 б.

Ахмет Байтұрсынұлы он екі томдық шығармалар жинағының 12-кітабына «Тіл – жұмсар» атты әдістемелік құралының 1, 2-кітаптарының мәтіні бүгінгі жазуға қаз-қалпында қопарылып, факсимилесі оң қапталына берілді. Сонымен бірге, «Әліпбе айтысы» атты (1927) жинаққа енген «Араб әліп-биін жақтаған байандамасы» және 1923–1929 жылдардағы алуан тақырыпты көтерген қазақ, орыс тіліндегі мақалалары, мұрағаттық деректер топтастырылды.

Жинақ ЖОО студенттері мен оқытушыларына, магистранттар мен докторанттарға, ғалым-зерттеушілерге, сонымен бірге мектеп оқушылары мен мұғалімдеріне, жалпы әдебиетті сүйетін оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 80/81

КБЖ 81.2

ISBN 978-601-337-725-4

ISBN 978-601-337-727-8

© Байтұрсынұлы А. 2022

© «Алашорда» ҚҚ., 2022

© А.Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» ОӘҒЗО., 2022

БІРІНШІ БӨЛІМ

ТІЛ-ЖҰМСАР

I-інші кітәб

Қазағыстан оқыу кемесеріетінің білім ордасы

Жер жүзінің жалшылары, бірігіндер!

Байтұрсын ұлы Ақымет

ТІЛ–ЖҰМСАР.

Сөйлеу, оқыу, жазыу тілін жұмыс тәжірйбесі
арқылы танытатын

1-інші кітәб.

Білім ордасы 1-інші басқыш мектебте ұстауға
ұйғарған.

Қазағыстан жоғарғы шарыуашылық кеңесінің
мемлекеттік басбақанасы.

Қызыл Орда 1928 жыл

◆ قازاقستان وقتۇ كەمەسەرىيەتىنىڭ بىلىم ورداسى ◆

جەر جۇزىنىڭ جالشىلارى، بىرىكىڭىز!

بايتۇرسىن ۇلى اقىمەت.

تەل - جۇمىسار

سويلەۋ، وقىۋ، جازىۋ تىلىن جۇمىس تاجىرىيەسى
ارقىلى تانىتاتىن
1 - نىشى كىتاب.

بىلىم ورداسى 1 - نىشى باسقۇش مەكتەپتە ۇستاۋعا ۇيىارغان.

байтұрсын ұлы а.

тел жумсар 1-нші кытап

А. Байтұрсунов.

Практическая грамматика ч. I.

قازاقستان جوعارعى شارىۋاشىلىق كەڭەسنىڭ مەملەكەتتىك باسپاتاناسى.
قۇزىل وردا 1928 جىل.

ДӘЙЕКТЕМЕ.

Тіл – құрал. Құрал болғанда толыб жатқан есебсіз бөлшектері бар, ол бөлшектері түрлі жағы мен қыйысатын толыб жатқан қырлы, тетіктері есебсіз көб бір өте үлкен машыйна секілді құрал.

Қандай құрал болса да, оны жұмсаушысы екі түрлі болмақ. Біреуі құралдың ішкі-тысқы бөлшектерінің бәрін біліб, олар қалай бір-біріне үйлесіб, үйлескенінен шығатын тетіктер бір-біріне қалай жалғасыб, қалай қызмет ететіндігін біліб отырыб жұмсаушы. Екіншісі олардың бәрін білмей-ақ құралдың жұмсауға керегі бар тысқы бөлшектері мен тетіктерін көріб, жұмсау әдісін үйреніб алыб жұмсаушы. Ішкі бөлшектері мен тетіктерін бұл таныса, құралды жұмсаб жүріб, оны мен көб істес болыб барыб, тәжірійбе арқылы танийды.

Солай танығаннан кейін ананың да, мынаның да құрал жұмсауы, оны таныуы бірдей сыйақты болыб шығады. Бірақ асылында олай болмайды. Мәселен: машыйна бөлшектері жасалған заттардың қасіyetтерін, олар үйлесіуінен шығатын тетік заңдарының жайын жақсы білетін жұмсаушының машыйна таныуы мен тек өз тәжірійбесі арқылы машыйна мен танысқан адамның машыйна таныуы – екеуі бірдей болмайды. Машыйна жүрісінде кемшілік біліне бастаса, оның неден екенін анау бірден білгенде, мынау тібті білмеуі мүмкін.

Жалпақ жұрттың құрал тұтыныуы көбінесе екінші жолды болады. Тігін машыйналарын, пішен, егін машыйналарын қолданыушылар солардың ішкі-тысқы бөлшектерін, тетіктерін біліб отырыб жұмсамайды, жүргізетін, тоқтата-тын сыйақты жұмсауға керегі бар тек тысқы бөлшектері мен тетіктерін біліб кәнә жұмсайды. Бұлардың да машыйна мен ылғый істес болыб жүріб, оның ішкі-тысқы бөлшектерін біліб алатындары болады, бірақ оны құрал жұмсау жүзінде көб тәжірійбе көргеннен кейін біледі.

دايەكتەمە .

ئەل - قۇرال. قۇرال بولغاندا تولىپ جاتقان سەبىسز بولشەكتەرى بار، ول بولشەكتەرى ئۇزۇلى جايى مەن قىيمىسائىن تولىپ جاتقان قىرلى، تەتەكتەرى سەبىسز كوب ئېىر وتە ۇلكەن ماشىنا سەكىلى قۇرال .
قانداي قۇرال بولسا، ونى جۇمىساۋىشى ەكى ئۇزۇلى بولماق .
بىرەۋى قۇرالدىڭ شىكى - تىسقى بولشەكتەرىنىڭ ئېارىن ئېىلىپ، ولار قالاي بىر-بىرىنە ويالاسىپ، ۇيلەسكەننەن شىعانىن تەتەكتەر بىر - بىرىنە قالاي چالاسىپ، قالاي قىزمەت تەتمەندىگىن ئېىلىپ وتىرىپ جۇمىساۋىشى .
ەكىنشىسى ولاردىڭ ئېارىن بىلمەي اق قۇرالدىڭ جۇمىساۋا كەرەگى بار تىسقى بولشەكتەرى مەن تەتەكتەرىن كورىپ، جۇمىساۋ ادىسىن ۇيرەنىپ الىپ جۇمىساۋىشى. شىكى بولشەكتەرى مەن تەتەكتەردىن بۇل تانىسا، قۇرالدى جۇمىساب جۇرىپ، ونى مەن كوب سىتەس بولپ بارىپ، تاجىرىبە ارقىلى تانىيدى .

سۇلاي تانىغانىن كەيىن انانىڭ دا، مىنانىڭ دا قۇرال جۇمىساۋى، ونى تانىۋى بىردەي سىياقتى بولپ شىعادى . بىراق اسلىندا ولاي بولمايدى .
ماسەلەن : ماشىنا بولشەكتەرى جاسالغان زاتاردىڭ قاسىيەتەرىن، ولار ۇيلەسۋىنەن شىعانىن تەتىك زاتاردىڭ جايىن جاقسى بىلەتىن جۇمىساۋ- شىنىڭ ماشىنا تانىۋى مەن تەك ۇز تاجىرىبەسى ارقىلى ماشىنا مەن تانىسقان ادامنىڭ ماشىنا تانىۋى - ەكەۋى بىردەي بولمايدى . ماشىنا جۇرىسىندە كەمشىلىك بىلىنە باستاسا، ونىڭ ئەدەن ەكەننىن اناۋ بىردەن بىلگەندە، مىناۋ ئىتتى بىلمەۋى مۇمكەن .

چالپاق جۇرتتىڭ قۇرال تۇتىنەۋى كوپىنەسە ەكىنشى چولپى بولادى . تىگىن ماشىنلاردىن، پىشەن، ەگىن ماشىنلاردىن قولدانۇشلكر سولاردىڭ شىكى-تىسقى بولشەكتەرىن، تەتەكتەرىن ئېىلىپ وتىرىپ جۇمىساۋىدى .
جۇرگىزەتىن، توقتاتان سىياقتى جۇمىساۋا كەرەگى بار تەك تىسقى بولشەكتەرى مەن تەتەكتەرىن ئېىلىپ كانا جۇمىساۋىدى . بۇلاردىڭ دا ماشىنا مەن بىلمەي سىتەس بولپ جۇرىپ، ونىڭ شىكى - تىسقى بولشەكتەرىن ئېىلىپ الاتىندارى بولادى، بىراق ونى قۇرال جۇمىساۋ چۇرىندە كوب تاجىرىبە كورگەننەن كەيىن بىلەدى .

Бұл күнде бала үйретіу табыйғи жолы – тәжірійбе арқылы білім алатын осы айтылған соңғы жол деб танылады. Жана да ел мектебі – білімді түбтеб білдіріб, мамандар шығаратын мектеб емес, жалпы тұрмысқа жұмсалатын жалпақ түрдегі білім беретін мектеб. Сондықтан үйретіу жүзіндегі кәзіргі жаналықтың негізі үйретіу, әсіресе бастауыш мектебтерде үйретіу, тәжірійбе жолы мен болыу.

Бала білімді тәжірійбе арқылы өздігінен алыу керек. Мұғалымның қызыметі оның білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен алатын тәжірійбелі білімнің ұзақ жолы қысқарыу үшін, ол жолдан балалар қыйналмай оңай өтіу үшін, керек білімін кешікбей кезінде алыб отырыу үшін, балаға жұмысты әліне шағындаб беріу мен бетін белгілеген мақсатқа қарай түзеб отырыу.

Бұл «Тіл жұмсар» деб ат қойыб отырған кітәб ана тілін жоғарыда айтылған жаңа жол мен үйретіуге ыңғайланыб шығарылған. Мұндағы білім «Тіл–құралдағы» білім; бірақ сол білімді мұнда үйретіу жолы басқа.

«Тіл–құрал» қазақ тілі қандай құрал екендігін тұтас түрінде танытыу үшін түрлі бөлшектерін, тетіктерін ұсағын ұсағынша, ірісін ірісінше жүйелі тұрған орнында алыб көрсетіб танытады. «Тіл –жұмсар» сол үлкен құралдың бөлшектерінен, тетіктерінен балаға шағындаб бөлек-бөлек ойыншық сыйақты құрал жасаб, соларды танытыб, соларды жұмсатыу арқылы барыб үлкен құралды танытады.

Бұл айтылған «Тіл–құралдан» «Тіл–жұмсардың» негізгі басқалығы. Мұнан өзге де бала шамасына шағындағандықтан тұуған басқалықтар бар. Оларды мұнда түгендеудің қажеті жоқ; үйткені «Тіл–жұмсар»мен үйреткенде әрқайсысы өзінің орны-орнында көрінбекші. Мұнда тек басты-бастыларын ғана көрсете өтсек болады.

1.Әріптен басқа жазыуда қолданатын белгілерге бүгүнге дейін анықтаб белгілі ат қойылған жоқ еді. Сүгіретіне караб біреу олай, біреу былай деб атайтын еді. Мұнда соларға ат қойылды. Мұндағы ат тек сүгіретіне қарай емес, жұмсалатын орнына қарай

بۇل كۈندە بالا ۋىرەتتۇ تايجى جولى — تاجىرىيە ارقىلى بىلىم الاتىن وسى ايتىلعان سوڭى جولى دەپ تانىلادى. جانادا ەل مەكتەبى — بىلىمى تۇتەپ بىلىرىپ، ماماندار شىعاراتىن مەكتەپ مەمس، جالىپى تۇرمىسقا جۇمسالاتىن جالپاق تۇردەگى بىلىم بىرەتمەن مەكتەپ. سوندىقتان ۋىرەتتۇ جۈزىندەگى كازىرگى جاڭالىقتىڭ نەگىزى ۋىرەتتۇ، اسىرەسە باستاۋىش مەكتەپتەردە ۋىرەتتۇ، تاجىرىيە جولى مەن بولۇ.

بالا بىلىمى تاجىرىيە ارقىلى وزىڭىنەن الۋ كەرەك. مۇعالىمنىڭ قىزمەتى، ونىڭ بىلىمنىڭ شەيەرلىگىنىڭ كەرەك ورنى وزىڭىنەن الاتىن تاجىرىيەلى بىلىمنىڭ ۇزاق جولى قىسقارتۇ ۇشىن، ول جولىدان بالالار قىيىنالىي وڭاي ۇتتۇ ۇشىن، كەرەك بىلىمەن كەشكىكەي كەزىندە الىپ وتىرىۇ ۇشىن، بالاغا جۇمىستى المە شاعىنداپ بىرىۇ مەن بەتىن بەلىگىلەگەن ماقساتقا قاراي تۇزەپ وتىرىۇ.

بۇل «تىل - جۇمسار» دەپ ات قويىپ ۇتىرعان كىتاپ انا تىلدىن جوعارىدا ايتىلعان جاڭا جولى مەن ۋىرەتتۇگە ىڭىيالاىپ شىعارىلعان. مۇنداعى بىلىم «تىل - قۇرالداى» بىلىم؛ بىراق سول بىلىمى مۇندا ۋىرەتتۇ جولى باسقا.

«تىل - قۇرال» قازاق تىلى قانداي قۇرال ەكەندىگىن تۇتاس تۇرىندە تانىتۇ ۇشىن تۇزاي بولشەكتەرىن، تەتىكتەرىن ۇساعىن ۇساعىشا، ىرىسىن ىرىسىنشە جۇيەلى تۇرعان ورنىندا الىپ كورسەتىپ تانىنادى. «تىل - جۇمسار» سول ۇلكەن قۇرالدىڭ بولشەكتەرىنەن، تەتىكتەرىنەن بالاغا شاعىنداپ بولەك - بولەك ويىنشىق سىيىقتى قۇرال جاساپ، سولاردى تانىتىپ، سولاردى جۇمساتىۇ ارقىلى بارىپ ۇلكەن قۇرالدى تانىتادى. بۇل ايتىلعان «تىل - قۇرالداى» «تىل - جۇمساردىڭ» نەگىزگى باسقالىعى. مۇنان وزگەدە بالا شاماسىنا شاعىنداعاندىقتان تۇعان باسقالىقتار بار. ولاردى مۇندا تۇگەندىۋدىڭ قاجەتى جوق؛ ۇيكەنى «تىل - جۇمسار» مەن ۋىرەتكەندە عار قايسىسى ۇزىنىڭ ورنى. ورنىندا كورىتىپەكشى. مۇندا تەك باستى - باستىلاردى عانا كورسەتە وتىسك بولادى.

ارپەتەن باسقا جازىۋدا قولداناتىن بەلىگىلەرگە بۇگۇنگە دەيىن انىقتاپ بەلىگىلى ات قويىلعان جوق ەدى. سۇگىرەتىنە قاراپ بىرەۇ ولاي، بىرەۇ بىلاي دەپ اتايتىن ەدى. مۇندا سولارعا ات قويىلىى. مۇنداعى ات تەك سۇگىرەتىنە قاراي مەمس، جۇمسالاتىن ورنىنا قاراي

қойылды. Мәселен: *тыныстық* (.), *жабсарлық* (.), *қосарлық* (-), *тастарлық* (-), *дәлдеулік* («»), *сұраулық* (?), *лебтеулік* (!).

Тыныстық (.) дауыстың тынатын жеріне қойылатын белгі.

Жабсарлық (.) дауыс тынбай тек сөз арасы көбірек ашыла айтылатын жерге қойылатын белгі. Сөз арасының олай ашылуы көбінесе сөйлемдер қосылған жабсарлық жерінде болады.

Қосарлық (-) екі сөзді қосыу керек болған орында, бір сөздің екі бөлімін қосыу керек болған орында немесе біріне-бірі жедел екі сөз қосарынан айтылатын орында, не болмаса бір сөздің өзі қайта-қайта жедел айтылатын орында қойылатын белгі.

Тастарлық (-) жазбай тасталған сөздің орнына қойылатын белгі.

Дәлдеулік (« ») бұлжытбай дәлдеб жазып көрсетерлік жерде қойылатын белгі.

Бұлардан басқа «Тіл-жұмсарда» екпіндік (V), еместік (X) деген белгілер бар. Олар балалар оқыуға төселгенше, сөздерді айырғанша ұуақытша қолдан тұтынатын белгі (басбада олар болмайды).

2.Сөйлем атына кірген өзгеріс бар. Мәселен: **жабсарлы сөйлем** деген ат бар. Бұл ат бен құрылыуынша айырылатын толыб жатқан сөйлем түрлерінің бәрі аталады. Тек жабсарлық қойылатын сөйлем болса, бәрі жабсарлы сөйлем деб бір ақ ат бен аталады.

3.Сөз аттарына кірген өзгеріс бар. Мәселен – 1) «*қосар*» сөз деген бар. Бұл қос сөздерден басқа сөздердің қосарынан біріне-бірі жедел айтылатындарына қойылған ат. Бұған *қатар-қатар, жалт-жұлт, шым-шытырық, бірін-бірі, бір-бірден, алысыб-жұлысыб*, тағысын тағы сол сыйақты сөздердің бәрі кіреді; 2) «*қосынды*» сөз деген бар. Ол бұрынғы «жалқылауыш» қос сөз деген аттың орнына алынып тұр (*белбеу, қарағұс, жүг-айақ*); 3) «*үйір*» сөз деген бар. Бұл – айтқанда қосынды сөз сыйақты айтылатын, бірақ ондай бір ұғымды емес, екі ұғымды көрсететін сөздерге қойылған ат (*қара айғыр, ақ өгіз, сұр тай*).

4. Дыбыс түрлерінің атына кірген өзгеріс бар. Дыбыстар естіліу

قويىلىنى . ماسەلەن: تىنىشتىق (ۋ)، جاپىسارلىق (ۋ)، قوسارلىق (—)،
ئاستارلىق (—)، دالەۋلىك (ۋ)، سۇراۋلىق (ۋ)، لەپىقەۋلىك (!) .
تىنىشتىق داۋىستىك تىناتىن جەرىنە قويىلاتىن بەلگى .

جاپىسارلىق (ۋ) داۋىس تىنىباي تەك سۆز اراسى كۆپىنچە اشىلا
ايتىلاتىن جەرگە قويىلاتىن بەلگى . سۆز اراسىنىڭ ولاي اشىلىۋى
كۆپىنچە سويلەمەر قوسىلغان جاپىسارلىق جەرىنە بولادى .

قوسارلىق (—) ەكى سۆزدى قوسىۋ كەرك بولغان ورىندا ، بىر
سۆزدىڭ ەكى بۆلىمىن قوسىۋ كەرك بولغان ورىندا ، ئەمەسە بىرىنە —
بىرى جەدەل ەكى سۆز قوسارىن ايتىلاتىن ورىندا ، ئە بولماسا بىر
سۆزدىڭ ۋزى قايتا-قايتا جەدەل ايتىلاتىن ورىندا قويىلاتىن بەلگى .
ئاستارلىق (—) جازباي ئاستالغان سۆزدىڭ ورنىدا قويىلاتىن بەلگى .
دالەۋلىك (ۋ) بۇلجىتىباي دالەت جازىپ كۆرسەتەرلىك جەردە
قويىلاتىن بەلگى .

بۇلاردان باسقا «ئىل-جۇمساردا» ەكىنچىك (۷) «مەستىك» (X) دەگەن
بەلگىلەر بار . ولار بالاز وقىمغا توسەلگەنشە ، سۆزدەردى ايدىرغانشا
ۋاقىتشا قولدان تۇتىناتىن بەلگى . (باسىدا ولار بولمايدى) .

2. سويلەم اتىنا كىرگەن وزگەرىس بار . ماسەلەن : جاپىسارلى سويلەم
دەگەن ات بار . بۇل ات بەن قۇرىلىۋىنشا ايرىلاتىن تولمى جاتقان
سويلەم تۇرلەرىنىڭ بىرى اتالادى . تەك جاپىسارلىق قويىلاتىن سويلەم
بولسا ، بىرى جاپىسارلى سويلەم دەپ بىراق ات بەن اتالادى .

3. سۆزاتىنارنى كىرگەن وزگەرىس بار . ماسەلەن — 1) «قوسار» سۆز
دەگەن بار . بۇل قوس سۆزدەردەن باسقا سۆزدەردىڭ قوسارىن بىرىنە —
بىرى جەدەل ايتىلاتىنارنى قويىلغان ات . بۇعان قاتار — قاتار ، چالت —
چۇلت ، شىم — شىتىرىق ، بىرىن — بىرى ، بىرەن ، الەسىب —
چۇلىسىب ، ئاغىسىن ئاغى سول سىياقتى سۆزدەردىڭ بىرى كىرەدى .

2) «قوسىنىشى» سۆز دەگەن بار . ول بۇرىنقى «چالقلۇشىن» قوسىن
سۆز دەگەن اتنىڭ ورنىدا ئىنىب تۇر (بەلبەۋ، قارا غۇس، جۇگ — اياق) .
3) «قۇيىر» سۆز دەگەن بار . بۇل ايتقاندا قوسىنىشى سۆز سىياقتى
ايتىلاتىن ، بىراق ونداي بىر ۋەقەلى مەس ، ەكى ۋەقەلى كۆرسەتەتەن
سۆزدەرگە قويىلغان ات (قارا ايعىر ، اق وگىز ، سۇر ئاي) .

4. دىيىس تۇرلەرىنىڭ اتىنا كىرگەن وزگەرىس بار . دىيىستار ەستىلىۋ

құуатына қарай жіктеліп, соған қарай ат қойылып тұр. Дыбыс естіліу жағынан төрт даражалы: 1) дауыс (немесе айқай), 2) үн, 3) сыбыс, 4) сыбыр. Дауыс бен үнді айырыу қыйын емес (дауыстама, үндеме дегенде, екеуінің мағанасы бір емес), сыбыс бен сыбыр – екеуі бір нәрсе емес (сыбырлағанда пыш-пыштаған сыбыс естіліуі мүмкін, бірақ сөзі басқа адамға естілмейді).

Балаларға бұрынғыдан көрі осы түсінікті болатындықтан, дыбыстар осы негізбен жіктеліп, түрлеріне осыған қарай ат қойылды.

1) а (ا), о (و), ұ (ۇ), е (ه), ы (ي) бұрынғыша дауысты деб аталды.

2) р (ر), н (ن), л (ل), м (م), ң (ن), у (و), й (ي) үнді дыбыстар деб аталды.

3) ж (ج), з (ز), с (س), ш (ش), ғ (ع), г (گ) сыбысты дыбыстар деб аталды.

4) б (ب), п (پ), т (ت), д (د), қ (ق), к (ك) сыбырлы дыбыстар деб аталды.

«Тіл-жұмсардың» кәзір екі бөлімі гәнә шығыб тұр.

1-інші бөлімдегісі көбінесе әріптер мен әріп белгілерін, түрлі орында көбірек жұмсалатын сөз белгілері мен сөйлем белгілерін жаза біліу. Сөздерді бұуындай біліу, бұуын жасайтын дыбыстардың әрібтерін біліу. Дәйекшіні керек қылмайтын дыбыстардың әріптерін біліу. Сөздің жекелік, көбтік түрлерін таныу. Көбінесе айтылатын сұрау сөздермен танысыу. Жеңіл сұрауларға жауап жаза біліу. Жеңіл бүркеулерді (.....) аша біліу. Сөзге үйлесетін сөз теріб ала біліу. Оңай тұуатын сөздерді тұуғыза біліу. Сөзді сыйпырға, сыйпырды сөзге айналдыра біліу. Тасымалдаумен танысыу.

Бұл бөлімде бақылау мен мәнісін біліу жағынан тұра тұтыныу тәжірийбе жағы басым болып отырады.

Жана бір ескертетін нәрсе – 1-інші бөлімде берілетін тіл таныу білімі әліп-бійдегі әнгімелермен байласқан. Оны сол іретше басқа кітәбтардағы әнгімелермен байластырыуға болады. Мұнда тек байластырыу жолы, жөні осы іретше болыу тійістілігіне үлгі үшін байластырыб көрсетілген.

قۇزاتىنا قاراي جىكتەلىپ، سوعان قاراي ات قويىلىپ تۇر. دىيىس
مىنىتلەۋ جاعىنان ئورت داراجالى: 1) داۋىس (نەمەسە يىقاي)،
2) ئۇن، 3) سىيىس، 4) سىيىر. داۋىس بىن ئۇندى ايرىۋ قىيىن
مەس (داۋىستام، ئۇنەمە دەگەنە، مەكۇنىڭ ماھاناسى بىر مەس)،
سىيىس بىن سىيىر-مەكۇنى بىر نارسە مەس (سىيىرلاغاندا يىش-
پىشتالغان سىيىسى مەستلىۋى مۇمكىن، بىراق ئسوزى باسقا ادامما
مستلىمەيدى).

بالالارغا بۇرىنغىدان كورى وسى تۇسىنىكتى بولاتىدىقتان دىيىستار
وسى نەگىز بىن جىكتەلىپ، تۇرلەرىنە وسىمان قاراي ات قويىلىدى.
1) ا و و ى بۇرىنغىشا داۋىستى دەپ اتالدى.
2) ر ن ل م ن و ى ئۇندى دىيىستار دەپ اتالدى.
3) چ ز س ش ع گ سىيىستى دىيىستار دەپ اتالدى.
4) ب پ ت د ف ك سىيىرلى دىيىستار دەپ اتالدى.

«تىل-جومساردىڭ» كازىرەكى بولمى گانا شىعەپ تۇر.

1-بىشى بولمىنە گىسى كوپىنەسە، رىپتەرمەن ئارىپ بەلگىلەرىن، ئۇرلى
ورىندا كوپىرەك جۇمساتىن. سوزىلەگىلەرى مەن سويلەم بەلگىلەرىن جازا
ئىلىۋ. سوزدەردى يۇۋىنداي ئىلىۋ، بۇۋىن جاسايتىن دىيىستاردىڭ ارىپتەرىن
ئىلىۋ. دايەكشىنى كەرەك قىلمايتىن دىيىستاردىڭ ارىپتەرىن ئىلىۋ.
سوزدىڭ جەكەلىك، كوپتىك تۇرلەرىن تانىۋ. كوپىنەسە ايتىلاتىن سۇراۋ
سوزدەر مەن تانىسۇ. جەكەل سۇراۋلارغا جاۋاب جازا ئىلىۋ؛ جەكەل بۇر-
كەۋلەردى (....) اشا ئىلىۋ. سوزگە ئىلەسەتىن سوز تەرىپ الا ئىلىۋ.
وگىي تۇۋاتىن سوزدەردى تۇۋىمزا ئىلىۋ. سوزدى سىيىرغا، سىيىرەدى
سوزگە، ايتالدىرا ئىلىۋ. تاسىمالداۋ مەن تانىسۇ.

بۇل بولمىە باقىلاۋ مەن ئانىسىن ئىلىۋ جاعىنان تۇۋرا تۇتىنىۋ تاجىرىيە
جاعى باسىم بولىپ وتىرادى.

جانا بىرە مەكەرتەتەن نارسە — 1-بىشى بولمىە بەرىلەتىن تىل تانىۋ
ئىلىمى ئالىپ — بىيەگى انگىمەلەر مەن بايلاسقان. ونى سول تەرەشە باسقا
كىتاپتارداعى انگىمەلەر مەن بايلاستىرۇعا بولادى. مۇندا تەك بايلاستىرۇ
جولى، ئجونى وسى تەرەشە بولۇ تىيىستىلىگىنە ۋىگى ئۇشەن بايلاستىرىپ
كورسەتىلگەن.

«Тіл–жұмсардың» 2-нші бөлімінде 1-інші бөлімдегілердің көбі қайта келеді, бірақ олар пысықтау іретінде емес, анадағы білімдерді тереңдетіп, аудандарын кеңейтіп білдіріу іретінде келеді.

Оның үстіне жаңадан сөйлемдердің түрлерін таныу, сөздердің, дыбыстардың негізгі түрлерін таныу, орын талғайтын дыбыстармен танысу, сыбайлас дыбыстардың бір-біріне ететін әсерлерімен танысу, дауыс екпінін таныу кіреді.

Бұл бөлімде істеу жүзінде байқау мен алған білім жұмсау жүзінде іске асып, бақылау мен жұмсау екеуі теңбе-тең бірдей жүріп отырады.

Адағында айтып өтетінім – емле үйретіуге «Тіл–жұмсардың» екі бөліміндегі қолданыштық нәрсе (мәтеріял) жеткілікті.

Соның бәрін балалар дұрыстап жұмсап, түгел қолданып өтсе, емленің 90% шамасын біліуге болады, қазақ емлесінің 75–80%-дейі дыбыс жүйелі. Оны біліу үшін бұуынды жақсы таныу, дұрыс бұуындай біліу, сөздің бұуындарын біліп отырып жазуға әдеттеніу гәнә керек. Оған «Әліб-бій» мен 1-інші «Тіл–жұмсар» көлеміндегі нәрсе де, мезгіл де, білім де жеткілікті.

Онан арғысын 2-інші «Тіл–жұмсар»мен толықтырып, үшеуінің көлеміндегі нәрседен емленің 90% білімін толық алыуға болады. Онан әрі қалған 10% білімін 3-інші «Тіл–жұмсар» беріуге тійіс.

Сүйтіп, бақылау мен жұмсау тәжірійбе жолы мен «Тіл–жұмсардың» үш бөлімінің беретін білімін алғанда, балалардың сауаты емле жағынан толық жеткілікті болмақ.

Шығарыушы.

19 $\frac{6}{III}$ 28

Қызылорда.

«ئىل-جۇمسارنىڭ» 2-نېشى بۆلۈمىدە 1-نېشى بۆلۈمىگە گىلەردىڭ كۆيى قايتا كەلەدى، بىراق ولار پىشقانۇ بىر تىنە مەس، ائاداعى بىلىمىردى تەرەككەتىپ، اۇدانىرىن كەڭەيتىپ بىلىرىۋىر تىنە كەلەدى. ونىڭ ۇستىنە جاڭادان سويلەمىردىڭ تۇرلىرىن تانىۋ، سوزدەردىڭ، دىيىستاردىڭ نەگىزگى تۇرلىرىن تانىۋ، ورىن تالەيتىن دىيىستار مەن تانىسىۋ، سىياپلاس دىيىستاردىڭ بىر- بىرىنە تەتىن اسەرلەرى مەن تانىسىۋ، داۋىس كەپىتىن تانىۋ كىرەدى. بۇل بۆلۈمىدە نىستەۋ جۇزىندە بايقاۋ مەن العان بىلىم جۇمساۋ جۇزىندە بىسكە اسىپ، بايقلاۋ مەن جۇمساۋ كەۋى تەككە - تەڭ بىردەى جۇرىپ وتىرادى.

ادامىندا ايتىپ وتەتىنىم - مەلە ۇيرەتمۇگە «ئىل - جۇمسارنىڭ» ەكى بۆلۈمىدەگى قوللانشتىق نارسە (مانەرىيال) جەتكىلىكتى. سونىڭ بىرىن بالالار دۇرىستاپ جۇمساب، تۇگەل قوللانىپ وتسە، مەلەنىڭ 90% شاماسىن بىلىۋگە بولادى، قازاق مەلەسىنىڭ 75-80% دەيى دىيىس جۇيەلى. ونى بىلىۋ ۇشىن بۇۋىنلى جاقسى تانىۋ دۇرىس بۇۋىنلى بىلىۋ، سوزدىڭ بۇۋىنلىرىن بىلىپ وتىرىپ جازىۋعا ادەتتەنۇ گانا كەرەك. وعان «الپ - بىي» مەن 1-نېشى «ئىل - جۇمسار» كۆلەمىدەگى نارسە دە، مەزگىل دە، بىلىم دە جەتكىلىكتى.

ونان ارعىسىن 2 نېشى «ئىل - جۇمسار» مەن تولىقتىرىپ، ۇشە ۇنىڭ كۆلەمىدەگى نارسەدەن مەلەنىڭ 90% بىلىمىن تولىق المۇعا بولادى. ونان ارى قالغان 10% بىلىمىن 3-نېشى «ئىل-جۇمسار» بىردۇگە تىيىس. سۇيتىپ، بايقلاۋ مەن جۇمساۋ تاجىرىپبە جولى مەن «ئىل-جۇمسارنىڭ» ۇش بۆلۈمىنىڭ بىر تىنە بىلىمىن العاندا، بالالاردىڭ ساۋاتى مەلە جاعىمان تولىق جەتكىلىكتى بولماق.

شىعار ئۇشى.

19—⁶—28
III

قىزىل وردا.

§ 1. ӘРІПТЕР МЕН БЕЛГІЛЕР.

А (ا), б (ب), п (پ), т (ت), ж (ج), д (د), р (ر), з
(ز), с (س), ш (ش),

ғ (غ), қ (ق), к (ك), г (گ), ң (ن), л (ل), м (م), н
(ن), о (و), ұ (ۇ),

у (ۇ), е (ه), ы (ي), й (ي), (ء) — «» ” ,

: ; ! ? ...

(Әліп-бій 76-бет)

Әріп бен дыбыс бір ме?

Қайсысы көрінеді, қайсысы естіледі?

Ұқсас дыбыстардың әріптері де ұқсас бола ма?

1. Жұмыс.

Жоғарыдағы әріптерді түрлерінің ұқсастығына қарай сұрыптап, тап-табымен бөлек-бөлек жазыңдар. Нұсқа: б (ب), п (پ), т (ت), (ұқсас емесін алмайсыңдар).

2. Жұмыс.

Әріптерді дыбыс жақындығына қарай сұрыптап, тап-табымен жазыңдар. Нұсқа: б (ب), п (پ), т (ت), д (د), (мұнда да дыбыс жақындығы жоқтары алынбайды).

§1 ارپتەر مەن بەلگىلەر.

ا ب پ ت ج د ر ز س ش

ء ق ك گ ل ن م و ۇ

ۋ ە ى ي ۈ - - - - - « » ،

؛ ! ؟ . . .

(۶الپ - عېي 76 - يەت).

ارپ بىن دىبىس بىر مە؟
قايسىسى كۆرىنەدى، قايسىسى ەستىلىدى؟

ۋىسالى دىبىستاردىڭ ارپتەرى ۋىسالى بولام؟

1. جۇمىس.

جوعارىداغى ارپتەردى تۈرلەرنىڭ ۋىسالىنىڭ قاراي سۈرپىتاپ، تابى
تابى مەن بولەك بولەك جازىڭدار. نۇسقا: ب پ ت (ۋىسالى
مەسىن المايسىنار).

2. جۇمىس.

ارپتەردى دىبىس جاقىندىمىز قاراي سۈرپىتاپ، تابىتابى مەن جازىڭدار.
نۇسقا: پ، ت، د (مۇندادا دىبىس جاقىندىمىز جوققاراي المايسىز).

§ 2. ӘРІП БЕЛГІЛЕРІ.

Нүкте (.)

үтір (,)

**Б (ب), п (پ), т (ت) || р (ر), з (ز) || с (س), ш (ش) || к (ك),
ң (ك) || о (و), ұ (ۇ), у (ۇ) || ы (ى), й (ي)**

Осы әрібтердің бір-біріне ұқсастары бар. Бірақ ұқсас болған мен, нақ бірдей емес. Оқығанда да бірдей айтылмайды. Бір-бірінен солар нендей белгілермен айырылыб тұр?

Төмендегі «Бекіш әнгімесі» дегенді көшіріңдер (жеңілдік үшін екі нүктені сызықша (–) түрінде жазыңдар. Үш нүктені тұмсықша түрінде, үстінгісін былай <, астыңғысын былай > жазыңдар).

БЕКІШ ӘНГІМЕСІ.

Ауыл қасында қала бар. Қалада базар бар. Базарда тауар сатылады. Ауыл базарға мал сатады. Бапам базарға бақырауық атанды сатты. Бірғауым ақша алған. Ақшасына бірталай мата әкелді. Матадан апам маған шапан тігіб береді. Бірақ тез арада бітбейді дейді.

Ертең нәлөк салыуға бапам қалаға барады. Маған жақсы кітәб әкеб береді.

2 § عارپ بەلگىلەرى .

نۇكتە ئۇتىر (ۋ) .

ب پ ت | ر ز | س ش | ك | ئ | و | ۋ | ى | ي

وسى ارپىنىڭ بىر - بىرىنى ۋىقاساتارى بار. بىراق ۋىقاس بولغان مەن ئاق بىردەي ەمەس. ۋىقاندادا بىردەي ايتىلمايدى.
بىر-بىرىنەن سولار نەندەي بەلگىلەر مەن ايرىلىپ تۇر؟

تومەندەگى «بەكەش انگىمەسى» دەگەندى كوشىرىڭلار. (چەكلىدىك
«ۋىتىن» كى نۇكتەنى سىز قىشا (-) تۇرىندە جازىڭلار. ۋىش نۇكتەنى
تۇمىقىشا تۇرىندە ۋىتىنكىسىن بىلاي ۋ، استىنكىسىن بىلاي ۋ جازىڭلار)

بەكەش انگىمەسى .

اۋىل قاسىندا قالا بار. قالادا بازار بار. بازاردا
تاۋار ساتىلدى. اۋىل بازارغا مال ساتادى. باپام
بازارغا باقىراۋىق اتاندى ساتتى. بىرعاۋىم اقشا العان.
اقشاسىنا بىرتالاي ماتا اكەلدى. ماتادان اپام ماعان
شاپان تىگىپ بەردى. بىراق تەزاردا بىتتەيدى دەيدى.
ەرتەڭ نالوك سالىۋعا باپام قالاعا بارادى. ماعان
چاقسى كىتاب اكەپ بەردى.

§ 3. СӨЙЛЕМДЕР.

Ақыш қатынан

(Әліб-бій 77-бет)

Қадырлы Қатыш апатай.

Мен әріптің бәрін таниймын. Қандай сөз болса да оқыймын. Жазуым қандай екенін осы қаттан байқарсыз.

.....
Мен сүгіретті де тәуір саламын. Бойауым таусылыб келеді. Бойау алыб берсеңіз екен.

Ақыш.

Осыны оқығанда дауыс неше ірет тынады? Әр тынғаны бір «сөйлем» деб аталады.

Мен тақтайға бір әнгіме жазайын. Сендер «Мұғалым әнгімесі» деб ат қойыб дәптерлеріңе көшіріңдер.

Дәмеш мектебте оқыйды. Мектебтен үйіне түрлі әнгімесі бар кітәбтар апарады. Әнгімелерін үйіндегілерге оқыйды. Оқығанын басқалар тыңдаб отырады.

Балалар түсінбегенін сұрайды. Дәмеш түсіндіріб береді.

Жазғандарыңды оқыңдар. Мұны оқығанда дауыс неше ірет тынады? Тынғанда дауыс кәйтеді? Мұнда неше сөйлем бар дейсіндер?

§ 3 سۈيۈلەمدە ر .

اقش قاتنان .

(الب - مېي 77 - بەت)

قادىرلى قاتش اپاتاي .

مەن ئارپىتىڭ ئارىن تانىمىن . قانداي ئسوز
بولسا دا وقىمىن . جازىۋىم قانداي ەكەنن وسى
قاتنان بايقارسىز .

مەن سۈگۈرەتتى دە ئتاۋىر سالامىن . بويىۋىم
تاۋسىلىپ كەلەدى . بويىۋىق الب بەرسەڭىز ەكەن .
اقش .
وسىنى وقىغاندا داۋىس نەشە برەت تىنادى؟ ئار تىنعانى ئىر «سۈيۈلم»
دەپ اتالادى .

مەن ئاقتايغا ئىر انگىمە جازاين، سەنەر «مۇعالم انگىمەسى» دەپ
ات قويىپ داپتەرلەرگە كوشىرىڭىز .

دامەشى مەكتەپتە وقىيدى . مەكتەپتەن ۇيىنە ئتۈرلى
انگىمەسى بار كىتابتار اپارادى . انگىمەلەرىن
ۇيىنە كىلەرگە وقىيدى . وقىغانىن باسقالاتار تىڭداپ
وتىرادى .

بالالار تۇسىنىپ ەكەنن سۇرايدى . دامەشى تۇسىنىپ
بەرەدى .

جازعانلارنىڭى وقىڭىز . مۇنى وقىغاندا داۋىس نەشە برەت تىنادى؟
تىنعاندا داۋىس كاپتەدى؟ مۇندا نەشە سۈيۈلم بار دەيسىنەر؟

§ 4. СӨЙЛЕМ БЕЛГІЛЕРІ.

Тыныстық (.), жабсарлық (,).

Мұғалым әңгімесінде әріп нүктесінен басқа жерге қойылған нүкте бар ма? Олар сөйлемнің қай жерінде тұр? Тынатын белгіге не деб ат қойыу?

Төмендегі «Мәкеш әңгімесі» дегенді үтір біткендерін түгел қойыб көшіріңдер.

МӘКЕШ ӘНГІМЕСІ.

Күзге қараған кез. Күндіз жылы. Түнде салқындау. Ай жарық.

Қораның шетіне алты бақан құрдық. Төрт баладан кезекке бөліндік. Бір кезекке мен, Жұмаш, Тұраш, Нұраш төртеуіміз кірдік. Екінші кезекке Үміт, Дәмет, Мұрат, Мықаш төртеуі кірді. Зұлқаш, Зұпынын, Ұрқыйа, Құбаш төртеуі бір кезекке кірді. Ұсақ балалар көб үстінен тебетін болды.

Екі бала тебеді, екі бала жібереді. Біреулер қатты жібергенде қорқады. Қорыққандарға күлеміз.

Осында әріп үтірлерінен басқа үтір бар ма? Олар қалай қойылған? Сөз араларының бәріне да қойылған ба? Қандай араларына қойылған?

Осы әңгімені оқығанда сөздердің үтір тұрған аралары мен үтір тұрмаған аралары қалай оқылатынын байқандар.

Қайсысында сөз арасының жігі көбірек ашыла оқылады. Сөз арасының алыстайтын жігін көрсететін белгіні не деб айтыу?

§ 4 سويلەم بەلگىلەرى .

تەننەستىق (•) جاپسارلىق (•) .

مۇعالىم انگىمەسىنىڭ ئارىپ نۇسخەسىدىن باسقا جەرگە قويىلغان نۇسخە بارما؟ ولار سويلەمنىڭ قالى جەرىندە تۇر؟ تىنانتىن بەلگىگە نە دەپ مات قويىۋ؟ تومەندەكى «ما كەش انگىمەسى» دەگەنلىكى «ۋىتىر بىتكەندەرىن نۇگەل قويىپ كوشىرىشكە» .

ما كەش انگىمەسى .

كۈزگە قاراعان كەز . كۈندىز جىلى . تۈندە سالىقنىداۋ . اي جارىق .

قورانىڭ شە تىنە التى باقان قۇردىق . ءتورت بالادان كەزەككە بولىندىك . بىر كەزەككە مەن ، جۇماش ، تۇراش ، نۇراش تورتەۋىمىز كىردىك . كەينىشى كەزەككە ۇمىت ، دامەت ، مۇرات ، مىقاش تورتەۋى كىردى . زۇلقاش ، زۇپىيىن ، ۇرقىيا ، قۇباش تورتەۋى بىر كەزەككە كىردى . ۇساق بالالار كوب ۇستىنەن تەبەتىن بولدى .

ەكى بالا تەبەدى ، ەكى بالا جىبەرەدى . بىرەۋلەر قاتتى جىبەرگەندە قورقادى . قورققاندارعا كۈلەمىز . وسىندا ئارىپ ۇتىرلىرىنەن باسقا ۇتىر بارما ؟ ولار قالاي قويىلغان ؟ سوز ارالارنىڭ بارىندا قويىلغان با ؟ قانداي ارالارنى قويىلغان ؟ وسى انگىمەنى وقىغاندا سوزدەردىڭ ۇتىر تۇرغان ارالارى مەن ۇتىر تۇرماي ارالارى قالاي وقىلاتىن بايقاڭدار .

قايسىسىندا سوز ارالارنىڭ جىڭگى كوپىرەك اشىلا وقىلادى . سوز ارالارنىڭ المىتايىن جىڭگىن كورسەتەتىن بەلگىنى نە دەپ الاتۇ ؟

§ 5. СӨЗДЕР.

Сен тұр! Қозыңа бар. Сен тұр! Қойыңа бар. Сен тұр!
Жылқыңа бар. Сен тұр! Сыйырыңа бар.

Сұрау. Осында неше сөйлем бар? Әр сөйлемнің ішінде неше сөз бар?

Ертең аулым көшеді. Ұуық бауын шешеді. Ала тайым ойнайды. Қара тоқтым қашады.

Сұрау. Мұнда неше сөйлем бар? Әр сөйлемнің ішінде неше сөз бар?

Атан түйе маң басқан.
Шұудаларын шаң басқан.
Екі өркешін қом басқан.
Төрт айағын тең басқан.
Тілін тікен тесбеген.

Сұрау. Мұнда неше сөйлем бар? Әр сөйлемнің ішінде неше сөз бар?

Қой сүйеді баласын қоңырым деб,
Іштемені білмеген момыным деб.
Ешкі сүйер баласын ұлағым деб,
Тастан тасқа секірген шұнағым деб.

Сұрау. Мұнда неше сөйлем бар? Әр сөйлемде неше сөз?

§ 5 سۆز دەرە

سەن تۇر! قوزىڭغا بار. سەن تۇر! قويىڭغا بار. سەن
تۇر! جىلقىڭغا بار. سەن تۇر! سىيىرىڭغا بار.

سۇراڭ. وسىندا نەشە سويلەم بار؟ ۋار سويلەمنىڭ بىشىندە نەشە
سۆز بار؟

ەرتەڭ اۋلىم كوشەدى. ۋۇتۇق باۋىش شەشەدى. الا
تايىم اۋنايدى. قارا توققىم قاشادى.

سۇراڭ. مۇندا نەشە سويلەم بار؟ ۋار سويلەمنىڭ بىشىندە نەشە
سۆز بار؟

اتان تۇيە ماڭ باسقان.

شۇۋدالارىن شاڭ باسقان.

ەكى وركەشەن قوم باسقان.

تورت اياعىن تەڭ باسقان.

تەلىن تەسبەگەن.

سۇراڭ. مۇندا نەشە سويلەم بار؟ ۋار سويلەمدە نەشە سۆز بار.

قوي سۇيەدى بالاسىن قوڭىرىم دەب.

بىشمەنى بىلمەگەن مومىنىم دەب،

ەشكى سۇيەر بالاسىن ۇلاعىم دەب.

تاستان تاسقا سەكىرگەن شۇناعىم دەب.

سۇراڭ. مۇندا نەشە سويلەم؟ ۋار سويلەمدە نەشە سۆز؟

§ 6. СӨЗ БЕЛГІЛЕРІ.

1. Дәйекші (ء)

А (ا), б (ب), п (پ), т (ت), ж (ج), д (د),
р (ر), з (ز), с (س), ш (ش), ғ (ع), қ (ق),
к (ك), г (گ), ң (ڭ), л (ل), м (م), н (ن),
о (و), ұ (ۇ), у (ۇ), е (ه), ы (ى), й (ي)

1. жұмыс

Әріп басына бір-бірден дәйекшілі сөз тауып жазыңдар. (Кітәбтан қарап табасыңдар).

Дәйекшілі сөз таба алмаған әріптеріңді бөлек шығарып жазып көрсетіңдер.

2. жұмыс

Қандай сөздерге дәйекші қойылмайды, неге қойылмайды? Қорытын жасаңдар.

3. жұмыс

Төменде екі сөздің арасында бір тел сөзден. Қалай етіп қайсысына теліп айтыуға болады?

Қалай етіп қайсысына теліп жазыуға болады? Айтыңдар, жана жазып көрсетіңдер.

болды	{ үшке,	{ жауын
сұр	{ ет,	{ байтал
ұрды	{ ит,	{ доб
боз	{ шұлғау,	{ ат
ұны	{ естілді,	{ ақ
мас	{ жаңа,	{ әбдан
тос	{ біскен,	{ қолың
боры	{ аш,	{ ақ
тұз	{ қараңғы,	{ ашшы

§ 6 سۆز بەلگىلەرى .

1. دايەكشى (ۋ).

ا ب پ ت ج د ر ز س ش ع ق
ك گ ش ل م ن و ۋ ە ى ي
1. جۇمىس .

ۋازىپىسىنى بىر - بىرىدىن دايەكشىلى سۆز تاۋىپ جازىڭدار.
(كىتابتان قاراپ تاپسىڭدار) .
دايەكشىلى سۆز ئاپا المامان ارپىتەرىڭنى بولەك شىعارىپ جازىپ
كورسەتىڭدار .

2. جۇمىس .

قانداي سۆزدەرگە دايەكشى قويىلمايدى، نەگە قويىلمايدى؟ قورىتىن
جاساڭدار .

3. جۇمىس .

تۆمەندە ەكى سۆزدىڭ اراسىدا بىر تەل سۆزدەن. قالاي تەتب
قايسىسىنا تەلىپ ايتمۇغا بولادى؟
قالاي تەتب قايسىسىنا تەلىپ جازىۋغا بولادى؟ ايتىڭدار، جانا جازىپ
كورسەتىڭدار .

بولىدى	ۋىشكە	سۇر	ەت	ۋردى	ەيت
جاۋىن	جاۋىن	بايتال	دوب	جاڭا	جاڭا
شۇلعاۋ	ۋىنى	ەستىلىنى	مىس	ابدان	قاراڭشى
ات	بىسكەن	بورى	اق	تۈز	اششى
توسى	قولماڭ	اق			

§ 7. БҰУЫН.

Бұуыншы әріптер (а (ә), о (ә), ұ (ә), е (ә), ы (ә))

Төмендегі жаңылтпаштардағы сөздерді бұуынға бөліб жазыңдар.

Жаңылтпаштар: Асаттар ас асатар.

Ораз аз озар.

Бұл ұлақ – ұлы ұлақ.

Есен, есен бесен.

Ылайдың ылайына ыластанба.

Бұуындағаннан кейін жалғыз өзі бұуын болыб тұрған әріптерді бөлек шығарыб жазыңдар.

Бөлек шығарғаннан кейін, кітәбтарыңда кез келген сөздерді бұуындаб қараңдар – әлгілерден басқа жалғыз өзі бұуын болатын басқа әріптер бар ма екен?

Сонан кейін басқа бұуындарды қараңдар. Кез келген сөздерді бұуындаб қараңдар – әлгі әріптер кірісбейтін сірә бұуын бола ма екен?

Жалғыз өзі бұуын болатын әлгі әріптер болса, олар кірісбеген сірә бұуын жоқ болса, бұуын жасайтын әріптердің қайсысы болғаны?

§ 7 بۇۋىن .

بۇۋىننىڭ ارپىتەر (ا و ۋ ە ى)

تۆمەندىكى جاڭگىلەشتەردە سۆزدەردى بۇۋىنغا بۆلۈپ چاڭگىلدار.

جاڭگىلەشتەر: اساتتار اس اساتار .

وراز از وراز .

بۇل ۇلاق-ۇلى ۇلاق .

ەسەن، ەسەن بەسەن .

بلايدىڭ بلايىنا بلاستانبا .

بۇۋىنداغاننان كەيىن جالعز ۋى بۇۋىن بۆلۈپ تۇرغان ارپىتەردى
بۆلەك شىعارىپ چاڭگىلدار .

بۆلەك شىعارغاننان كەيىن كىتابتارىڭدا كەز كەلگەن سۆزدەردى
بۇۋىنداڭ قاراڭدار - الگىلەردەن باشقا جالعز ۋى بۇۋىن بولاتىن
باشقا ارپىتەر بارما ەكەن .

سونان كەيىن باشقا بۇۋىنداردى قاراڭدار، كەز كەلگەن سۆزدەردى
بۇۋىنداڭ قاراڭدار - الگى ارپىتەر كىرىسپەيتىن سىرا بۇۋىن بولما ەكەن .

جالعز ۋى بۇۋىن بولانن الگى ارپىتەر بولسا، ولار كىرىسپەگەن
سىرا بۇۋىن جوق بولسا، بۇۋىن جاسايتىن ارپىتەردىڭ قايسىسى بولماي؟

§ 8. БҰУЫНШЫ ӘРІПТЕР.

Бұуын түрлері.

Асқа барған қатындар,
Алшаңдамай қайтыңдар.
Алдыда торпақ көрінсе,
Жылдам маған айтыңдар.
Тойға барған қатындар,
Тойтаңдамай қайтыңдар.
Топ сыйырдың ішінде,
Торпақ көрсең айтыңдар.

Осындағы сөздерді бұуынға бөліңдер. Бөлгеннен кейін бұуыншы әріптер басына келген бұуындарды бір бөлек шығарыб жазыңдар; ортасына келген бұуындарды бір бөлек шығарыб жазыңдар; айағына келген бұуындарды бір бөлек шығарыб жазыңдар.

Шығарғаннан кейін бұуындардың түріне қараб ат қойыңдар. Бұуын түрін айырғанда бұуыншы әріптердің тұрған орнына қарай айырыңдар.

Бұуыншы әріп басқалардың ортасында қамауда тұрса, ол бұуынға «бітеу» деб ат қойыңдар; бұуын айағы бұуыншы әріпке тірелсе, ол бұуынға «ашық» деб ат қойыңдар; бұуын бұуыншыдан басқа әріпке тірелсе, ол бұуынға «тұйық» деб ат қойыңдар.

§ 8 بۇۋىنىشى ارپىتەر .

بۇۋىن تۇرلەرى ،

اسقا بارغان قاتىندار ،

الشاكداماي قايتىڭدار .

الدىڭدا تورپاق كورىنسە ،

جىلدام ماغان ايتىڭدار .

تويغا بارغان قاتىندار ،

تويىتاڭداماي قايتىڭدار .

توب سەيىردىڭ شىنىدە ،

تورپاق كورسەڭ ايتىڭدار .

وسىنىلغى سوزدەردى بۇۋىنغا بولىڭدەر . بولگەننەن كەيىن بۇۋىنىشى
ارپىتەر باسنا كەلگەن بۇۋىنداردى ەبىر بولەك شىعارىپ جازىڭدار ؛ ورتاسىنا
كەلگەن بۇۋىنداردى ەبىر بولەك شىعارىپ جازىڭدار ؛ اياغىنا كەلگەن
بۇۋىنداردى ەبىر بولەك شىعارىپ جازىڭدار .

شىعارىغان كەيىن بۇۋىنداردىڭ تۇرىنە قاراپ ات قويىڭدار . بۇۋىن
تۇرىن ايرىغاندا بۇۋىنىشى ارپىتەردىڭ تۇرغان ورنىنا قاراي ايمىرىڭدار .
بۇۋىنىشى ارىپ باسقارلاردىڭ ورتاسىندا قاماۋدا تۇرسا ، ول بۇۋىنغا
«بىتەۋ» دەپ ات قويىڭدار ؛ بۇۋىن اياغى بۇۋىنىشى ارپىكە تىرەلسە ، ول
بۇۋىنغا «اشىق» دەپ ات قويىڭدار ؛ بۇۋىن بۇۋىنىشىدىن باسقا ارپىكە
تىرەلسە ، ول بۇۋىنغا «تۇيىق» دەپ ات قويىڭدار .

§ 9. БІТЕУ БҰУЫН.

Бұуыншы «ы» (э).

Төмендегі сөздерді бұуынға бөліб, ашық бұуындарын бір бөлек, тұйық бұуындарын бір бөлек, бітеу бұуындарын бір бөлек шығарыб жазыңдар.

Апам асық берді.

Асығын мұзға бердім.

Мұз сұуын берді.

Сұуын қара сыйырға бердім.

Қара сыйыр сүтін берді.

Жазған бұуындарыңды айтыб қарандар. Қандай бұуында «ы» (э) әрпінің дыбысы анық естілмейді?

Дыбысы анық естілмегенімен ол бұуынға «ы» (э) әрпі жазыла ма?

Сүтін пісіріб едім.

Көбелек келіб кұрп етіб,

Көбігін ішіб ол кетті.

Жапалақ келіб жарп етіб,

Жармысын ішіб ол кетті.

Қарға келіб қарқ етіб,

Қалғанын ішіб ол кетті.

Сауысқан келіб сақ етіб,

Сарқыб ішіб ол кетті.

Атекем келіб еді, қаспағын қырыб беріб қарық қылдым.

Осындағы сөздерді бұуынға бөліб, бұуындарын сұрыптандар. Бұуындардың бір әріптілерін бір бөлек, екі әріптілерін бір бөлек, үш әріптілерін бір бөлек, төрт әріптілерін бір бөлек шығарыб жазыңдар.

§9 بىتەۋ بۇۋىن.

بۇۋىننىڭ «ى» ۋە

تۆمەنلەگى سۆزدەردى بۇۋىنغا بولۇپ، اشىق بۇۋىنلاردىن بىر بۆلەك، تۇيۇق بۇۋىنلاردىن بىر بۆلەك، بىتەۋ بۇۋىنلاردىن بىر بۆلەك شىعارىپ چارنىڭدار.

اپام اسىق بەردى.

اسىق مۇزغا بەردىم.

مۇز سۇۋىن بەردى.

سۇۋىن قارا سىيىرغا بەردىم.

قارا سىيىر سۇۋىن بەردى.

چارغان بۇۋىنلاردىكى ايتىپ چارنىڭدار. قانداي بۇۋىندا «ى»

ارپىنىڭ دىيىسى انىق ەستىلەيدى؟

دىيىسى انىق ەستىلەگەن مەن ول بۇۋىنغا ارپى چارنىلاما؟

سۇۋىن ئىسىرىپ ەردىم.

كوبەلەك كەلىپ كۈرۈپ ەتتىم.

كوبىگەن ئىشىپ ول كەتتى.

جاپالاق كەلىپ چارپ ەتتىم.

چارمىسىن ئىشىپ ول كەتتى.

قارغا كەلىپ قارق ەتتىم.

قالغانىن ئىشىپ ول كەتتى.

ساۋىسقان كەلىپ ساق ەتتىم.

سارقىپ ئىشىپ ول كەتتى.

اۋەكەم كەلىپ ەدى، قاسپاچىن قىرىپ بەردىم.

قارنىق قىلىدىم.

ۋەسپەلەي سۆزدەردى بۇۋىنغا بولۇپ. بۇۋىنلاردىن سۇرىپنىڭدار.

بۇۋىنلاردىكى بىر ارپىتلەردىن بىر بۆلەك، ەكى ارپىتلەردىن بىر بۆلەك،

ۋەن ارپىتلەردىن بىر بۆلەك، تورت ارپىتلەردىن بىر بۆلەك

شىعارىپ چارنىڭدار.

§ 10. БҰҰЫНШЫ ӘРІПТЕР.

Дәйекші (ѕ)

Қозы _____ көзі
Қосыл _____ көсіл
Қазыр _____ кәзір
Қорық _____ көрік
Құрақ _____ күрек

Осында екі жақтағы сөзде де бұуыншы әріптерге қарасаңдар, жазылыуы бірдей. Айтылыуы бірдей ме?

Торы _____ төрі
Сұр _____ сұр
Тұр _____ түр
Ал _____ әл
Сан _____ сән
Ары _____ әрі
Бұр _____ бүр

Бұл сөздерде бұуыншылар жазылыуы бірдей.
Айтылыуы қалай? Қатар-қатары мен оқыб қараңдар.

Енді бір жағындағысына дәйекші қойып, бір жағындағысына қоймай оқыб қараңдар. Айтылыуы өзгере ме? Жоқ ба?

Айтылыуы өзгергенде, солардың мағанасы өзгере ме? Жоқ ба?

§ 10 بۇۋىنىشى ارپىتەر.

دايەكشى (۶)

قوزى — قوزى
قوسىل — قوسىل
قازىر — قازىر
قورىق — قورىق
قۇراق — قۇراق

وسىندا ەكى جاقىناى سوزدە دە بۇۋىنىشى ارپىتەرگە قاراساڭىدار،
جازىلىۋى بىردەي. ايتىلىۋى بىردەي مە؟

تورى — تورى
سۇر — سۇر
تۇر — تۇر
ال — ال
سان — سان
ارى — ارى
بۇر — بۇر

بۇل سوزدەردە بۇۋىنىشلار جازىلىۋى بىردەي.
ايتىلىۋى قالاي؟ قاتار — قاتارى مەن وقىپ قاراڭىدار.

ەندى بىر جامىندا مىسنا دايەكشى قويىپ، بىر
جامىندا مىسنا قويماي وقىپ قاراڭىدار. ايتىلىۋى
وزگەرە مە؟ جوق با؟

ايتىلىۋى وزگەرگەندە، سولاردىڭ ماعاناسى
وزگەرە مە؟ جوق با؟

§ 11. Е (ﻩ) Қ (ﻕ) К (ﻙ) ӘРІПТЕРІ

Дәйекші (ء)

Төмендегі бұуыншы әріптердің дәйекші қойғанын қалай айтасыңдар, қоймағанын қалай айтасыңдар?

А (ا) – ә (ءا), о (و) – ө (ءو), ұ (ۇ) – ү (ءۇ), ы (ى) – і (ءى), е (ه) – е (ءه)

Осында дәйекші қойса да, қоймаса да айтылуы өзгермейтіні бар ма? Ол дәйекшіге көнбейтін қайсысы?

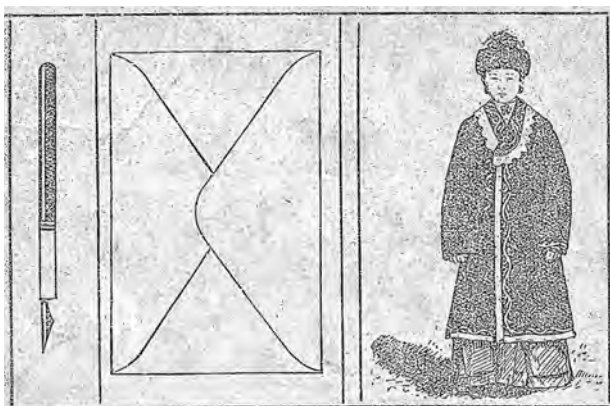
қол _____ көл
күн _____ күн
қон _____ көн
кұт _____ күт
қары _____ кәрі

Осы сөздерді, әуелі, осы тұрған күйінде оқыңдар. Сонан соң дәйекші қойып оқыңдар. Дәйекші қойғаннан айтылуы өзгере ме?

Енді бас әріптерін сызып тастап, көшіріңдер де, бір жақтағыларына дәйекші қойып, бір жақтарына дәйекші қоймай оқыңдар. Сөздердің айтылуы, жана да мағанасы өзгере ме? Жоқ ба? Енді өзгертін болса, манағы дәйекшіге көнбеуі неден болғаны?

Сүйтіп, қай әріптер кіріскен сөзге дәйекші қою керексіз болады?

Ескертіу. Ғ (غ) г (گ) әріптер қ (ﻕ), к (ﻙ) дыбыстарының азғын түрінің әріптері. Сондықтан қ (ﻕ), к (ﻙ) керек қылмаған дәйекшіні бұлар да керек қылмайды.

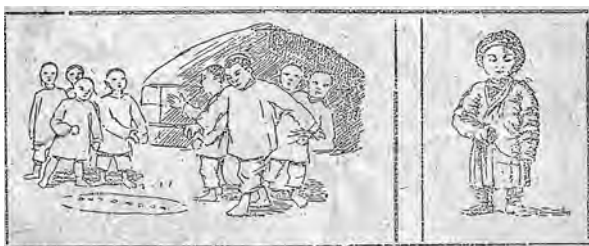
йы, уы
бұуындар-
дың
жазыуы

(Әліп-бйй 78-бет)

Көшіріу.

	апа	қат	қалам
Ақыштың	апатайы	қаты	қаламы
менің	апатайым	қатым	қаламым
сенің	апатайың	қатың	қаламың

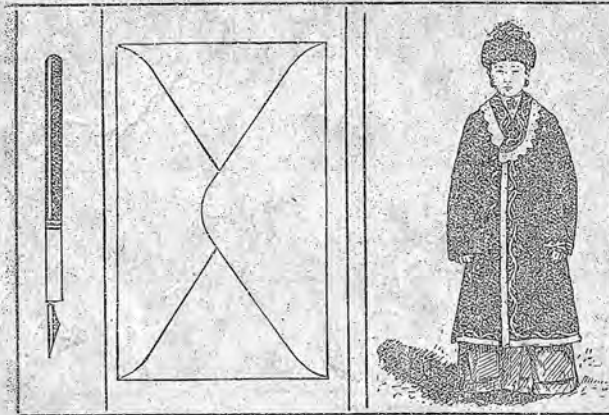
	қағаз	бойау	сүгірет
Ақыштың	қағазы	бойауы	сүгіреті
менің	қағазым	бойауым	сүгіретім
сенің	қағазың	бойауың	сүгіретің

Сөздің
жекелік,
көбтік
түрлері

балалар (көб) бала (жеке)

(Әліп-бйй 79-бет)

يى، ۋى
بۇۋىندار -
دىڭ جازىۋى

(۶الب. يى 78 بىن)

كوشمىرىۋ.

قات
قاتى
قاتىم
قاتىڭ
قلام
قلامى
قلامىم
قلامىڭ

اپا
اپاتايى
اپاتايىم
اپاتايىڭ

اقىشتىڭ
مەنىڭ
سەنىڭ

سۇگىرەت
سۇگىرەتى
سۇگىرەتىم
سۇگىرەتىڭ

بويىاۋ
بويىاۋى
بويىاۋىم
بويىاۋىڭ

قاعاز
قاعازى
قاعازىم
قاعازىڭ

اقىشتىڭ
مەنىڭ
سەنىڭ

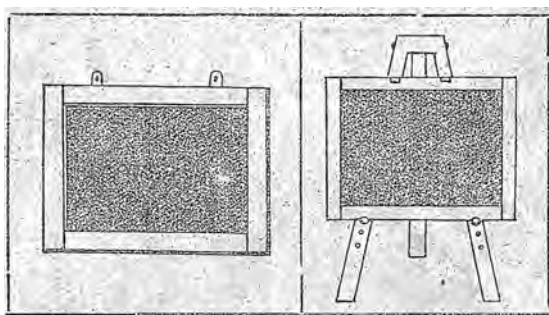
مىسوزدىڭ
جەكەلىمەك
كوپتىك
تۇراھرى

(۶الب. يى 79 - تە)

بالالار
(كوب)

بالا
(جەكە)

- Жекесі** Апа. Бойау. Қағаз. Қалам. Қат. Сүгірет. Мектеб.
- Көбі** Апалар. Бойаулар. Қағаздар. Қаламдар. Қаттар. Сүгіреттер. Мектебтер.
- Жекесі** Қала. Жол. Адам. Кісі. Таныс. Қазақ. Жылан.
- Көбі** Қалалар. Жолдар. Адамдар. Кісілер. Таныстар. Қазақтар. Жыландар.

**йы,
ыйы
жазыуы**

(Әліп-бій 78-бет)

Жұмыс

Мақандардың тақтайы, біздің тақтайымыз.

Бой. Үй. Сөз. Жыйылыс. Нәрсе. Қаулы.

Мақандардың бойы, үйі, сөзі, жыйылысы, нәрсесі, қаулысы.

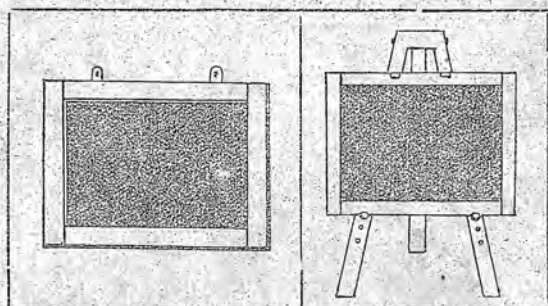
Біздің бойымыз нәрсеміз

Сіздің бойыңыз нәрсеңіз

Көшіріу. «Біздің тәртіб» деген әнгімедегі шығарған қаулыны көшіріу керек.

جەكەسى اپا، بويىۋا، قاماز، قالام، قات، سۇگىرەت، مەكتەپ،
كوبى اپالار، بويىۋالار، قامازدار، قالامدار، قاتتار
سۇگىرەتتەر، مەكتەپتەر.

جەكەسى قالا، جول، ادام، كەسى، تانىس، قازاق، جىلان،
كوبى قالالار، جولدار، ادامدار، كەسىلەر، تانىستار،
قازاقتار، جىلاندار.

تېلېۋىزىيە
جۈزۈ

(۶-ئىلىپ-ئىي 80 - يىل)

جۈمىس.

ماقانىداردىڭ تاقتايى، بىزدىڭ تاقتايىمىز.

بوي، ئۇي، سۆز، جەيىلىس، نارسە، قاۋلى.

ماقانىداردىڭ بويى ئۇيى، سۆزى جەيىلىسى نارسەسى قاۋلىسى.

بىزدىڭ بويىمىز نارسەمىز
سۆزىمىز نارسەمىز
بىزدىڭ بويىمىز نارسەمىز
سۆزىمىز نارسەمىز

كۆشىرىش: «بىزدىڭ تارتىپ» دەگەن انگىمىدەگى شىعارغان قاۋلىنى
كۆشىرىش كەرەك.

Сұрау
сөздер.
Не?
Кім?

(Әліп-бій 81-бет)

Сұрау. Бұ не? Бұ кім? Бұ не?

Жауаб.

Мақалдарды оқы: Білегі толық бірді жығады,
білімі толық мыңды жығады. Күн ортақ, ай ортақ,
жақсы ортақ.

Сұрау. Қандай адам бірді жығады? Қандай адам
мыңды жығады?

Жауаб.

Сұрау. Бірді жығыуға не керек? Мыңды жығыуға не
керек?

Жауаб.

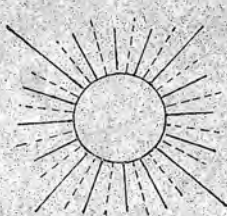
Сұрау. Күн қалай? Ай қалай? Жақсы қалай?

Жауаб.

Көшіріу.

Сен қара, мен жазайын.
Мен қарайын, сен жаз.

(ы, й, ый, ыйы). Сен оқы, мен тыңдайын.
Мен оқыйын, сен тыңда.
Мен көрсетейін, сен таны.
Сен көрсет, мен таныйын.

سۇراۋ
سۇردەر:
نە؟ كىم؟

(غالبىيى 81 - بەت).

سۇراۋ: بۇ نە؟ بۇ كىم؟

جاۋاب:

ماقالداردى وقى: بىلەگى تولىق غىبرىدى جىعادى، غىبلىمى

تولىق مىگى جىعادى.

كۇن ورتاق، اي ورتاق، جاقسى ورتاق.

سۇراۋ: قانداي ادام غىبرىدى جىعادى؟ قانداي ادام مىگى جىعادى؟

جاۋاب:

سۇراۋ: غىبرىدى جىعادى نە كەردەك؟ مىگى جىعادى نە كەردەك؟

جاۋاب:

سۇراۋ: كۇن قالاي؟ اي قالاي؟ جاقسى قالاي؟

جاۋاب:

كوشىرىۋ. سەن قارا، مەن جازايمەن.

مەن قارايمەن، سەن چازە.

(ى، ي، يى، يىم) سەن وقى، مەن تىمىدايمەن.

مەن وقىمىن، سەن تىمىدا.

مەن كورسەتەيمەن، سەن تانى.

سەن كورسەت، مەن تانىمىن.

Сен құй, мен жұуайын.
 Мен құйайын, сен жұу.
 Мен қашайын, сен құу.
 Сен қаш, мен құуайын.

Көшіріу. кара _____ карау
 (у, ыу) жаз _____ жазыу
 оқы _____ оқыу
 айт _____ айтыу
 тыңда _____ тыңдау
 көрсет _____ көрсетіу
 таны _____ таныу
 құй _____ құйыу
 сұра _____ сұрау
 жұу _____ жұуыу

Сөз тұуғызыу. нашар – нашаршыл
 кедей – _____
 бай – _____
 жұрт – _____
 ұлт – _____
 қазақ – _____
 орыс – _____
 татар – _____
 өзбек – _____

(Әліп-біі 82-бет)

Жауаб жазыу.

Қардың түсі қандай?
 Ұнның түсі қандай?

سەن قۇي، مەن جۇۋايىن.
مەن قۇيايىن، سەن جۇۋ،
مەن قاشايىن، سەن قۇۋ.
سەن قاش، مەن قۇۋايىن.

كوشىرىڭ قارا — قاراۋ — جاز — جازىۋ
(ۋ، ۋ) وقى — وقىۋ — ايت — ايتىۋ
تىڭدا — تىڭداۋ كورسەت — كورسەتىۋ
تانى — تانىۋ قۇي — قۇيىۋ
سۇرا — سۇراۋ جۇۋ — جۇۋىۋ

سوز تۇغىزىۋ. — ناشار — ناشارىل
كەدەي —
باي —
جۇرت —
ۇلت —
قازاق —
ورىس —
تاتار —
وزبەك —

(الپ-بېي 82 - بىت)

جاۋاب جازىۋ.

قاردىڭ ءتۇسى قانداي؟
ۇنىڭ ءتۇسى قانداي؟

Сүттің түсі қандай?
 Қанның түсі қандай?
 Күйенің түсі қандай?
 Көмір түсі қандай?
 Құрақ түсі қандай?
 Қамыс түсі қандай?
 Осы сұрауларға толық жауап беру керек.

Көшіріу. _____ Қайталамас белгі («)
 Мұраттікінің шарұуасы. Біздікінің шарұуасы.
 Сіздікінің шарұуасы.

«	отыны	«	отыны	«	отыны
«	малдары	«	малдары	«	малдары
«	аттары	«	аттары	«	аттары
«	сыйырлары	«	сыйырлары	«	сыйырлары

Жауап жазыу.

Бұуын: тын. Мөңірейтін не?
 Қарға қарқылдайды.
 Кісінейтін не?
 Сауысқан қайтеді?

Сұрау. Кәйтеді?
 Маңырайтын не?
 Қаз кәйтеді?
 Боздайтын не?
 Тырна кәйтеді?
 Үретін не?
 Торғай кәйтеді?
 Мыйаулайтын не?
 Маса кәйтеді?

Түйе, ійт. Ешкі ұлақтайды.
 Ұлақ, сыйыр, қой кәйтеді?
 деген сөздердің жазыуы

ۋەسى سۇراۋلارغا تولۇق جاۋاب بەرىدۇ كىرەك.

کوشدریو قایتالاماس به لگی (۴)

مۇراتىمىنىڭ شارىۋاسى، بېزىمىنىڭ شارىۋاسى، سىزدىكىنىڭ شارىۋاسى.

« وتېنى « وتېنى « وتېنى
« مالدارى « مالدارى « مالدارى
« اتتارى « اتتارى « اتتارى
« سىمپىرلارى « سىمپىرلارى « سىمپىرلارى

ئۇنىڭ تىنى: كەسپىدە ئىشلىرىم نە؟ ... ساقايتقان قايىتىدىمى؟ ...

میدان لایتم نه؟ . . . ماسا کایته دی؟ . . .

تۆيە نېيت ەشكى ۋلافتايدى.

وَلَاقْ سَمِيحِي قَوِي كَايْتَهْدِي؟

دو گھن سو زده ر دیک

خاز مۇۋى:

Жылқы кәйтеді?

Сыйыр кәйтеді?

Түйе кәйтеді?.....

Ійт кәйтеді?.....

Мысық кәйтеді?

§ 12. ҚОСАРЛЫҚ (–)

Есімдегі сүгірет.

Кійіз үйдің іші. Төрінде жүк-айаққа жыйған жүк. Оң жақта төсек-ағаш. Үстінде көрпе-жастық. Төсек-ағаштан бері айақ-табақ. Онан бері қазан-ошақ.

Сол жақта төсек-орын жоқ. Жерде келі мен келі-саб жатыр. Керегеде жүкке тайау ер-тұрман іліулі тұр. Онан берірек қамыт-доға іліулі тұр. Босаға жанында кетбен-шот сүйеулі тұр.

Осында сызықша мен қосылған сөздерді бөлек шығарып жазыңдар.

ШӘКІРТ ӘНГІМЕСІНЕН.

Сабақтан шыққан соң жыйылыс жасап жібердік. Кеңесіб мынадай қаулы шығардық:

جىلقى كايتهدى؟
سىيىر كايتهدى؟
تۇيە كايتهدى؟
ئىيت كايتهدى؟
مىسدىق كايتهدى؟

§ 12 قوسارلىق (-)

ھىمىدەگى سۇگىرەت.

كىمىز ئۇيدىڭ ئىشى. تورىندە جۈك. اياققا جىيىغان
جۈك. وڭ جاقىتا توسەك. اعاش. ئۈستىندە كورپە.
جاستىقى. توسەك. اعاشتان بېرى اياق. تاباق. ونان
بېرى قازان. وشاق.

سول جاقىتا توسەك. ورىن جوق. جەردە كەلى مەن
كەلى. ساب جاتىر. كەرەگەدە جۈككە تايافىر. تۇرمان
ئىلىۋلى تۇر. ونان بېرىرەك قامىت. دوعا ئىلىۋلى
تۇر. بوساغا جانىندا كەتپەن. شوت سۇيەۋلى تۇر.
ۈستىدا سىزىقشا مەن قوسىلمان سوزدەردى بۆلەك شىعارىپ جازىقكار.

شاكىرت انگەمەسىنىڭ

ساباقتان شىققان سوڭ جىيىلىس جاساب جىبەردىڭ.
كەڭەسىب مىناداي قاۋلى شىعاردىق:

1-інші, бәріміз татыу болайық.
2-інші, біріміз бірімізге көмектесейік.
3-інші, құр бетімізге шұулай бермейік.
4-інші, әсіресе сабақ үстінде тыныш отырайық.
Мұнда сызықша не мен нені қосып тұр?

Жұмбақтар:

Жалт-жұлт етеді; жалмай жұтады (о...)
Шым-шытыр, шійедей қотыр (жұл...)
Күлдір-күлдір жарғағым қартайғанша тозбайды
(кұла...)
Қатар-қатар тас қойдым, жййрен атты бос қойдым
(т... т...)
Мұнда қосарлық белгі неге қойылған?

Сөз тұудырыу. (Әліп-бйй 83-бет)

Тәртіб – тәртібші.
Қой – қойшы
Түйе _____
Жылқы _____
Мал _____
Аң _____
Етік _____
Балық _____
Ән _____
Өлең _____
Оқу _____
Оқыту _____
Үйреніу _____
Үйретіу _____
Қат _____
Күзет _____

- 1-بىشى، بارىمىز تاتىق بولايىق.
 - 2-بىشى، بىرىمىز بىرىمىزگە كۈمەككەسەيىك.
 - 3-بىشى قۇر بەتتىمىزگە شۇۋلاي بەرمەيىك.
 - 4-بىشى، سىمۈسەساباق ۋىستىنىدە تىنىش وتىرايىق.
- مۇندا سىزنىڭ نەمەن نەنى قوسىپ تۇر؟

مۇمباقىتار: جالت - جۇلت ەتەدى، جالماي جۇتادى . (و....)

شىم - شىتىم، شىيەدەي قوتىم (جۇلا....)

كۈلدىر - كۈلدىر جاراعىم قار تايغانشا توزبايدى

(قۇلا....)

قاتار - قاتار تاس قويدىم، جىيرەن اتتى بوس

قويدىم (ت... ت...)

مۇندا قوسارلىق بەلكى نەگە قويىلغان؟

(الپ - بىي 83 - بەت)

سوز تۇۋىدىرۇ

تارتىپ	تارتىشى . ان
قوي	قويشى، ولەك
تۈيە	وقىق
جىلقى	وقىتىق
مال	ۇيرەنىق
اك	ۇيرەتىق
ەتىك	قات
بالىق	كۈزەت

Жауап жазыу.

Тәртіб, тәртібші, жыйын, шүбірек деген сөздердің жазыуы.

Жыйылыс қайда болған?

Не тұралы болған?

Тәртібті неге керек қылған?

Кейде бор нағылған?

Кейде шүбірек нағылған?

Немесе орындықтар кәйткен?

Тәртібші сайлау керек деген кім?

Кімдер жыйылған?

Жыйын ағасы кім болған?

Тәртібшінің міндеттері нендей?

1-інші

2-інші

3-інші

4-інші

5-інші

§ 13. ТАСТАРЛЫҚ (–)

Шәкірт әңгімесінен.

Мұғалым сабақ сұрағанда Мұрат білмеді.

– Сабақты неге білмейсін? Оқымадың ба?

– Қолым тіймеді, ағатай!

جاۋاب جازىۋ.

تارتىپ، تارتىشى،

جىيىن، شۇبىرەك،

دەگەن سۆزدەردىڭ

جازىۋى.

جىيىلىس قايدا بولغان؟
نە تۇۋرالى بولغان؟
تارتىشى نەگە كەرەك قىلغان؟ .
كەيدە بور نامىلغان؟
كەيدە شۇبىرەك نامىلغان؟ . . .
نەمەسە ورىندىقتار كايىتكەن؟ . .
تارتىشى سايلاۋ كەرەك دەگەن كىم؟
كىمدەر جىيىلغان؟
جىيىن اعاسى كىم بولغان؟ . . .
تارتىشىنىڭ مىندەتتەرى نەندەي؟

1-بىشى

2-بىشى

3-بىشى

4-بىشى

5-بىشى

§ 13 ئاستارلىق (—)

شەكىرت انگىمەسىمىزدىن.

مۇعالىم ساباق سۇراغاندا مۇرات بىلمەدى.

— ساباقتى نەگە بىلمەيسىن؟ وقىمادىڭ با؟

— قولىم تىيمەدى، اغاتاي!

- Не істедің?
– Үй шарұуасына айналыстым.
– Сенен басқа үй шарұуасын істейтін адам болмады ма?
– Әкем үйде жоқ. Жолаушы кеткен. Апам ауырып жатыр.
– Отыра ғой, шырағым.
-

Осында ұзын сызықша (–) қандай-қандай айтбай тастаған сөздердің орнында тұр?

Мұғалым сабақ сұрағанда Мұрат білмеді.

Осы сөйлемнің ішінде неше сөз бар?

1 – не деген сөз?

2 – не деген сөз?

3 – не деген сөз?

4 – не деген сөз?

5 – не деген сөз?

Мұнда тастарлық белгі (–) нендей тасталған сөздің орнында тұр?

(Әліп-бій 84-бет)

Сөз тұуғызыу.

Сайла – сайлау

Жаса _____

Бақыла _____

Қой _____

Тазалық – тазалықшы

Кәмійтет _____

Сайлау _____

Жасау _____

— نە سىستەدەك؟

ئۇي شارىۋاسىنا اينالىستىم.

— سەنەن باسقۇچ ئۇي شارىۋاسىن سىستەيتىن ادام
بولمايدى ما؟

— اكەم ئۆيدە جوق. چولاۋشى كەتكەن.

اپام ئاۋرىپ جاتىر.

— وتىراخوي شىراغىم.

وسىندا ۇزىن سىزىقشا (-) قانداي - قانداي ايتباي تاستالان
سوزدەردىڭ ورنىندا نۇر؟

دۇغالىم ساباق سۇراغاندا مۇرات بىلمەدى،

وسى سويلەمنىڭ نىشىندە نەشە سوز بار؟

1 - نەدەگەن سوز؟

2 - نەدەگەن سوز؟

3 - نەدەگەن سوز؟

4 - نەدەگەن سوز؟

5 - نەدەگەن سوز؟

مۇندا تاستاللىق بەلگى (-) نەندەي تاستالان سوزدىڭ

ورنىندا نۇر؟

سوز تۇۋىرىق.

(الب - مېي - 84 - بەت)

سايلا — سايلاۋ. تازالىق — تازالىقى.

جاسا — كامىيەت

باقىلا — سايلاۋ

قوي — جاساۋ

Бол _____	Бақылау _____
Тұр _____	Қойыу _____
Кеңес _____	Болыу _____
Тұрыу _____	Кеңесіу _____

Жауап жазыу.

Жыйылыс қашан болған?

Қайда болған?

Нендей қаулы жасалған?

Әуелі

Екінші,

Үшінші,

Құлаққаттың басына не жазылған?

Ішіне не жазылған?

1 –

2 –

3 –

4 –

5 –

6 –

7 –

بول _____ باقىلاۋ _____
 تۇر _____ قويىۋ _____
 كەڭەس _____ بولىۋ _____
 تۇرىۋ _____
 كەڭەسىۋ _____

جاۋاب جازىۋ.

جىيىلىس قاشان بولغان؟

قايدا بولغان؟

نەندەي قاقلى جاسالغان؟

اۋەلى

ەكىنشى،

ۋەشەنشى،

قۇلاققاتىك باسنا نە جازىلغان؟

شەنە نە جازىلغان؟

1 -

2 -

3 -

4 -

5 -

6 -

7 -

Бұуындау.

(Әліп-бій 86-бет)

Мынау сөздерді бұуындаңдар.
Жанжалдасыб. Түзелгенше.
Келемеждеймін. Жарамсақтанатын.

Жұмыс.

Ой. Сайлау. Үй. Сайланыу. Мінез.

уы, ыуы Жұмаштың ойы сайлауы үйі, сайланыуы
мінезі.

Менің ойым

Сенің ойың

Сөз тұуғызыу.

Ұқыб – ұқыбты

Салақ – салақтық

Құнтақ –

Олақ –

Жыйнақ –

Кесір –

Еб –

Жалқау –

Бұуындау.

Мынау сөздерді бұуындаңдар.
Сайын. Дәйім. Ұуайым. Қойыб. Жұуыб. Қойады.

Көшіріу.

ұу, ұуа, ұуы

Ұу. Дұу. Сұу. Бұу. Құу. Жұу.

Ұуат. Сұуат. Бұуаз. Құуат. Жұуан.

Ұуық. Сұуық. Бұуын. Құуық. Жұуық.

بۇۋىنداۋ.

(۶۰ لىپ-ئىپى 86 - بىت)

مىناۋ سوزدەردى بۇۋىنداۋ گدار:
 جانجالدا سىب. تۈزەلگەنشە.
 كەلەمەجەدە يىمىن. چارامساقتان تىن.

جۇمىس .

وي. سايلاق. ئۇي. سايلانىۋ. مىنەز
 ئۇي، ئۇي جۇماشتىڭ ويى سايلاۋى ئۇيى سايلانۇي مىنەزى
 مەنىڭ ويىم
 سەنىڭ ويىڭ

سۆز تۇۋىمىز.

ۋىقىب — ۋىقىبىتى سىلاق — سىلاقتىق
 قۇنىماق — ۋىلاق
 جىيىنماق — كەسىمى
 ەب — جالقاۋ

بۇۋىنداۋ.

مىناۋ سوزدەردى بۇۋىنداۋ گدار.
 سايىم. ئايمىم. ۋىايمىم. قويسىم. جۇۋىم. قويايدى.

كوشىرىۋ.

ۋۇ. ۋۇا. ۋۇ. دۇۋ. سۇۋ. بۇۋ. قۇۋ. جۇۋ.
 ۋۇۋى، ۋۇۋات. سۇۋات. بۇۋاز. قۇۋات. جۇۋان.
 ۋۇۋىق. سۇۋۇق. بۇۋۇن. قۇۋۇق. جۇۋۇۋىق.

Сұуыб, бұуыб, құуыб, жұуыб, тұуыб,
сұуыр, бұуылдық, құуырдақ.

Жұмыс.

сабақтас, жолдас, құрдас.

Мырзаш менің

« сенің

« Әліштің

Менің жұмбақ жолдасым бар. Мырзаш жаман
ұйалды.

Сенің жұмбақ бар. Мен жаман

Әліштің жұмбақ бар. Сен жаман

Біздің жұмбақ бар. Біз жаман

Сіздің жұмбақ бар. Сіз жаман

Мықандардың жұмбақбар. Мықандар жаман

Бұуындау. Мынау сөздерді бұуындаңдар.

(Әліп-бій 87-бет)

Шешіндіріб. Кійімдерді. Тәніміздегі. Зыйанды.

Жұмыс.

Қойшы қой бағады. Көсеумен от көсейді.

Жылқышы Оқтаумен

Етікші Тұтқышбен

Егінші Тоқбақбен

سۇۋىب، بۇۋىب، قۇۋىب، جۇۋىب، تۇۋىب
سۇۋىر، بۇۋىلدىق، قۇۋىرداق.

جۇمىس ساباقتاس، جولداس، قۇرداس.

مىرزاڭ مەنىڭ
« سەنىڭ
« ئالشتىڭ

مەنىڭ جۇمباق جولداسىم بار. مىرزاڭ جامانۇيالىنى.
سەنىڭ جۇمباق بار. مەن جامان.
« ئالشتىڭ جۇمباق بار. سەن جامان.
« ئىزدىڭ جۇمباق بار. ئىز جامان.
« ئىزدىڭ جۇمباق بار. ئىز جامان.
« مىقاندارىڭ جۇمباق بار. مىقاندار جامان.

بۇۋىنداۋ . مىناۋ سوزرەردى بۇۋىنداڭدار (ئالب. 87 - بىت)
شەشەندىرىپ، كىيىمدەرى، تانىمىزدەگى، زىيانىنى.

جۇمىس

قويشى قوي باعادى، كوسەۋمەن وت كوسەيىنى.
جىلىقىشى وقتاۋمەن
« تىكىشى تۇتقىشى بىەن
« گىنىشى توقباق بىەن

Балықшы	Қауғамен.....
Әнші	Айырмен.....
Өлеңші	Қырықтықбен
Мұғалым	Кетбенмен
Дәргер	Сүйменмен
Қатшы	Күрекбен.....

(Әліп-біі 88-бет)

Көшіріу. Мақал.

Көзің ауырса, қолың тый.
Ішің ауырса, тамағың тый.

Жұмбақ.

Тій десем тіймейді,
Тійме десем тійеді.

(Әліп-біі 89-бет)

Бұуындау.

Сүгіреттеріміз. Құлаққаттарымыз.
Есімдеріміздің. Қабырғаларында. Түгендеуіштегі.

(Әліп-біі 90-бет)

Жұмыс. Өз бөлімінің түгендеуішін жасау.

(Әліп-біі 91-бет)

Көшіріу.

Алысыб-жұлысыб, айтысыб-тартысыб,
тістесіб-тебісіб, ұрысыб-керісіб,
шөб-шалам, жүн-жұрқа, тері-терсек,

بالىقىشى قاۋغا مەن
ئانىشى ئايمىرىمەن
ولەڭشىشى قىمىزلىقتىن مەن
مۇئەللىم كەتپەن مەن
دارگەر سۆيىمەن مەن
قاتشى كۈرەك پەن

(ئالپ - 88 - بىت)

كوشىرىۋ. ماقال. كوزىڭ ئۇرسا، قولىڭ تىپى.

ئىشنىڭ ئۇرسا، تاماڭنىڭ تىپى.

جۇمباق. ئىپى دەسەم، تىپىمەيدى،

تىپىمە دەسەم تىپىمەيدى.

(ئالپ - 89 - بىت)

بۇۋىنىڭ. سۈڭۈزەتتەرىمىز. قۇلاتقاتتارىمىز.

ھەممەدەرىمىزنىڭ قابىرغىلارنىڭدا.

تۇرگەندەۋىشتەگى.

(ئالپ - 90 - بىت)

جۇممىس. ئۆز بۆلىمىنىڭ تۈگىگەۋىشنىڭ جاساۋ.

(ئالپ - 91 - بىت)

كوشىرىۋ. ئالسىڭ. جۇلىسىڭ، ايتىسىڭ - تارتىسىڭ.

تەستەمەسىڭ - تەپەسىڭ، قۇرسىڭ - كەرسىڭ.

ئىشوب - شالام، جۇن - جۇرقا، تەرى - تەرسەك.

باۋ - شۇۋ . قىل - قىيىر . جامان - جۇمان .
جامان - جاۋتىك .

بۇۋىنداۋ . مېناۋ سوزدەردى بۇۋىنداۋ، بۇنارلاب وتكەننەن كېيىن جاتقا جازدىرىۋ .

مۇۋىنىمىزدى جېيىر شىتىمىپ تۇشكىرتتى .
تامامىمىزدى جېيىر شىتىمىپ چوتكىرتتى .

(ئالپ - مېي 92 - بەت)

نەشىنىشى ساعاۋ ؟

كوشىرىۋ . نەشە ساعاۋ ؟

1 ساعاۋ . 7 ساعاۋ . 1 - ساعاۋ . 7 - ساعاۋ .
2 ساعاۋ . 8 ساعاۋ . 2 - ساعاۋ . 8 - ساعاۋ .
3 ساعاۋ . 9 ساعاۋ . 3 - ساعاۋ . 9 - ساعاۋ .
4 ساعاۋ . 10 ساعاۋ . 4 - ساعاۋ . 10 - ساعاۋ .
5 ساعاۋ . 11 ساعاۋ . 5 - ساعاۋ . 11 - ساعاۋ .
6 ساعاۋ . 12 ساعاۋ . 6 - ساعاۋ . 12 - ساعاۋ .

جۇمباق . اينالار كۇنىنىڭ كوزىن ئېيىر دىيىرمەن .
جاسالغان وڭ جاعىنان كۇن كورىنگەن .
شىنىدە قىلدىن نازىك ئېيىر جېيى بار .
ول جېيىتى قولى سىنىغىر كەم ئېيىرگەن .

(ئالپ - مېي 93 - بەت)

جۇمىس . سان سوزدەردى سىيىپىرغا اينالدىرىڭلار .

نەشىنىشى نەت ؟

نەشە نەت ؟

бір ірет бірінші ірет
 екі ірет..... екінші ірет
 үш ірет..... үшінші ірет
 төрт ірет..... төртінші ірет
 бес іретбесінші ірет
 алты іреталтыншы ірет
 жеті ірет..... жетінші ірет
 сегіз ірет сегізінші ірет
 тоғыз ірет тоғызыншы ірет
 он ірет..... оныншы ірет.....

Сыйпырларды сөзге айналдыру.

Неше ірет?	Неше ірет?
1-2 ірет	бір-екі ірет
2-3 ірет	
3-4 ірет	
4-5 ірет	
5-6 ірет	
6-7 ірет	
7-8 ірет	
8-9 ірет	

Көшіріу. (Ай аттары)

өктәбір, нойабыр, декәбір, ғыныуар, пыйбырал,
март, әпірел, май, үйін, үйіл, ағұс, сентәбір.

.....	بىر بىرەت		بىرىنىشى بىرەت	
.....	ەكى بىرەت		ەكىنىشى بىرەت	
.....	ۇشى بىرەت		ۇشىنىشى بىرەت	
.....	تورت بىرەت		تورتىنىشى بىرەت	
.....	بىس بىرەت		بىسىنىشى بىرەت	
.....	التى بىرەت		التىنىشى بىرەت	
.....	جەتتى بىرەت		جەتتىنىشى بىرەت	
.....	سەگىز بىرەت		سەگىزىنىشى بىرەت	
.....	توعىز بىرەت		توعىزىنىشى بىرەت	
.....	ون بىرەت		ونىنىشى بىرەت	

سىپىرلاردى سوزگە اينالدىرىۋ.

نەشە بىرەت؟	نەشە بىرەت
1 - 2 بىرەت .	بىر - ەكى بىرەت
2 - 3 بىرەت .	
3 - 4 بىرەت	
4 - 5 بىرەت	
5 - 6 بىرەت	
6 - 7 بىرەت	
7 - 8 بىرەت	
8 - 9 بىرەت	

كوشىرىۋ: وكتا بىر، نويابىر، دەكابىر، غىنىقار، پىيىرال،
 . (اي انتارى) مارت، اپىرەل، ماي، ءۇيىن، ءۇيىل، اعۇس،
 سەنتا بىر .

(Әліп-біі 94-бет)

Бұуындау.
Құуанғанымды.

Жыйылыста.

Міндетімізді.

Көшіріу. Кітәбтан кәмійтетші міндетін көшіріу.

Бақылау.

Сен қара. Басқалар да қарау керек.
Сен қой. Басқалар да қойыу керек.
Сен жүр. Басқалар да жүріу керек.
Сен кел. Басқалар да келіу керек.
Сен көрсет. Басқалар да көрсетіу керек.
Сен атқар. Басқалар да атқарыу керек.
Сен ескерт. Басқалар да ескертіу керек.
Сен жаса. Басқалар да жасау керек.

Осында бір олай, бір былай айтылыб өзгерген сөзді шығарыб жазыңдар (олай айтылған түрін де, былай айтылған түрін де алыу керек).

Нұсқа: қара – қарау

.....

(Әліп-біі 95-бет)

Жұмыс. Күз белгісін жазған тәртіб бен қыс белгілерін жаздырыу.

Сөз тұуғызыу.

Ұзын – ұзайыу Қысқа – қысқарыу

Аз _____ Көб _____

Сұуық _____ Жылы _____

Ашық _____ Жабық _____

(۹۴ - ۹۵ - ۹۶ - ۹۷ - ۹۸ - ۹۹ - ۱۰۰)

بۇ ئۇنىۋېرسال جەمئىيەت. مەنەئىيەتتىكى. قۇۋۋەتلىرى.
كۆشۈرۈش. كىتابىن كەمەتتىكى مەنەئىيەت كۆشۈرۈش.

باقىلاۋ. سەن قارا. باسقۇچلاردا قاراۋ كەرەك.
سەن قوي. باسقۇچلاردا قويۇ كەرەك.
سەن چۈر. باسقۇچلاردا چۈرۈ كەرەك.
سەن كەل. باسقۇچلاردا كەلۈ كەرەك.
سەن كۆرسەت. باسقۇچلاردا كۆرسەتۈ كەرەك.
سەن اتقار. باسقۇچلاردا اتقارۈ كەرەك.
سەن ەسكەرت. باسقۇچلاردا ەسكەرتۈ كەرەك.
سەن جاسا. باسقۇچلاردا جاساۋ كەرەك.
ۋەسندە مېرولاي، مېر بىلەي ايتىلىپ ۋەگەرگەن، سۆزدى شىعارىپ
جازىگەر (ۋەلەي ايتىلغان مۆزىن دە، بىلەي ايتىلغان مۆزىن دە الئۇ
كەرەك).

نۇسقا: قارا — قاراۋ.

.....

(۹۵ - ۹۶ - ۹۷ - ۹۸ - ۹۹ - ۱۰۰)

جۇمىس. كۆز بەلگىسىن جازغان مەنەئىيەت بىن قىس بەلگىلەردىن
جازىرىۋ.

سۆز تۇۋەننىۋ. ۋەزىن — ۋەزىن قىسقا — قىسقا

از — ۋەزىن — ۋەزىن

سۆۋىق — ۋەزىن — ۋەزىن

اشىق — ۋەزىن — ۋەزىن

Алыс _____	Жақын _____
Біік _____	Аласа _____
Жоғары _____	Төмен _____
Түзіу _____	Қыйсық _____

(Әліп-бій 96-бет)

Бұуындау. Жайылатын. Жапырақтарының.
Күземдерін. Кіімі үрпійб.

Көшіріу. «Күз» деген әнгіменің ішінде сызықша мен
қосыб жазған сөздері бар сөйлемдерді көшіріу.

Айтқаннан жазыу.
(Жат жазыу).

Лек-лек үйрек ұшыб барады.
Қатар-қатар қаз ұшыб барады.
Тізбек-тізбек тырна ұшыб барады.
Тоб-тоб торғай ұшыб барады.

Құрастырыу.

Балалар Жапырақтар Жыл құстары
Әйелдер Егіншілер Жұрт
Құрт Құмырсқа
Астық сатыб жатыр. Қора-қобсы түзетіб жатыр.
Еркін ойнай алмай жүр. Кііім-кешек тігіб жатыр.
Жылы жаққа

السى — ... جاقىن — ...
 بىيىك — ... الاسا — ...
 جوعارى — ... تومەن — ...
 ئۆزى — ... قىيىمىق — ...

(ئالب - مېي 96 - بەت)

جايىلاتىن. چاپىراقتارنىڭ. كۆزەمدە.
 رىن. كىيىمى ئۆرپىيىپ.

يۇڭىداۋ.

«كۆز» دەگەن انگىمەنىڭ بىشىدە سىزىقشامەن قوسىپ
 جازغان سۆزدەرى بار سۆيلىمەردى كوشىرىۋ.

كوشىرىۋ.

لەك - لەك ۋىيەك ۋىشېب بارادى.
 قاتار - قاتار قاز ۋىشېب بارادى.
 تىزىدەك - تىزىدەك تىرنا ۋىشېب بارادى.
 توب - توب تورعاي ۋىشېب بارادى.

ايتقانن جازىۋ.
 (چات جازىۋ.)

بالالار... چاپىراقتار... جىل قۇستارى...
 ايەلدەر...

قۇراستىرىۋ

ەگىنشىلەر... جۇرت. قۇرت... قۇمىرىسقا...
 استىق ساتىپ جاتىر. قورا - قوبىسى
 تۇزەتىپ جاتىر.

ەركىن ويناي الماي ئۆجۈر. كىيىم -
 كەشەك تىگىپ جاتىر. جىلى جاققا

ұшыб барады.
Сарғайған. Жоғалған.

(Әліп-біі 97-бет)

Көшіріу.

Күн сұуытты. Ылғый қара сұуық.
Күз жұуық. Өте-мөте сұу сұуық.
Сұу сұуыу керек.
Сұу сұуыуы сүнбіледен басталады.
Құурай құураған.
Ағаштар жапырағынан айырылған.
Балалар шұулай жүгіріуден қалған.
Ійтке сорпа-сұу тіймейтін болған.
Жұрт жүк-сайманын бұуыб таңған.
Көшіуге ыңғайланған.
Сен жүк-сайманды бұу.
Отауда жүк-сайманын бұуыу керек.
Кеткен елдің соңынан құуыу керек.

(Әліп-біі 98-бет)

Көшіріу. Қолыңды қайта-қайта ійіу керек.
Ійлікбесе былай ій. Сонда оңай ійіледі.
Борды түй. Былай түйіу керек.
Сонда оңай түйіледі.
Борға майды құй.
Былай құйыу керек.

ۋىشىب بارادى.
سارعايعان. جوعالغان.

(۱۰مب - ۹۷ - بىت)

كوشىرىۋ. كۈن سۇۋىتتى. بىلعبى قارا سۇۋىق.
كۈز جۇۋىق. وتە - موتە سۇۋ سۇۋىق.
سۇۋ سۇۋىق كەرەك. سۇۋ سۇۋىق
سۇنىبىلەدەن باستالادى.
قۇۋراي قۇۋراغان. اماشتار چاپىرا -
غىنان اينىرىلغان. بالالار شۇۋلاي
جۈگىرىۋدەن قالغان.
يىتكە سورپا - سۇۋ تىمەيتىن بولغان.
جۇرت جۈك - سايماىن بۇۋىت تاشقان.
كوشىۋگە نىجايلانغان. سەن جۈك -
سايماىدى بۇۋ.
وتاۋدا جۈك - سايماىن بۇۋىق كەرەك
كەتكەن ەلدىك سۈگىنان قۇۋىق كەرەك.

(۱۰مب - ۹۸ - بىت)

كوشىرىۋ. قولىڭىز قايتا - قايتا ئېيىۋ كەرەك. بىلىكەسە
بىلاي ئېي. سوندا وڭاي بىلىلەدى.
بوردى ئۇي. بىلاي ئۇيىۋ كەرەك. سوندا
وڭاي ئۇيىلەدى.
بورغا مايدى قۇي. بىلاي قۇيىۋ كەرەك.

Сонда жақсы құйылады.

Енді ійле. Ійі әбден қансын. Ій болмаса жақсы жабысбайды.

Осы мен терезенің ашық-тесігін бітеңдер. Бітелмеген жер қалмасын. Істеб болған соң қол жұуыу керек.

(Әліп-біі 99-бет)

Көшіріу.

Жетім.

Әке-шешесі

жоқ.

Аға-қарындасы да

жоқ.

Ағайын-тұуғаны жана

жоқ.

Құда-андасы тағы

жоқ.

Айтқаннан жазыу. (жат жазыу)

Жетім,

Етігі жыртық-жыртық.

Тоны шұрық-тесік.

Шапаны жалба-жалба.

Етегі жырым-жырым.

Бөркі тесік-тесік.

Қолы жара-жара.

Бет-ауызы қотыр-қотыр.

(Әліп-біі 100-бет)

Жаттау. «Біздің Ысқақ»

Жатқа жазыу. «Ой, мерген-ақ» деген өлеңді жаттау керек.

سۇندا جاقسى قۇيىلادى.
ەنى بىلە. ئىيى ەبدان قانسىن. ئىي
بولماسا جاقسى جابىسايىدى.
وسى مەن تەرەزەنىڭ اشىق — تەسكىن
بىتەگىدەر. بىتەلمەگەن جەرى قالماستىن. بىستەب
بولغان سولڭ قول جۇڭىۋ كەرەك.

(الب - ئىيى 99-بەت)

كوشىرىۋ جەتەم. اكە-شەشەسى جوق.
اپا-قارىنداسى دا جوق.
اعايسىن - تۇۋعانى جانا جوق.
قۇدا-انداسى تاغى جوق.

ايتقاننان جازىۋ. جەتەم، ەتىگى جىرتىق - جىرتىق.
(جات جازىۋ).
تولى شۇرتىق - شۇرتىق.
شاپپانى جالبا-جالبا.
ەتەگى جىرىم-جىرىم.
بوركى تەسەك تەسەك.
قولى جارا-جارا.
بەت-اۋىزى قوتىر-قوتىر.

(الب - ئىيى 100-بەت)

جاتتاۋ ە «بىزدىڭ بىسقاق»

جالقا جازىۋ. وي، مەرگەن اق، دەگەن ولەكلى جانتاۋ كەرەك.

Жаттағаннан кейін жатқа жазыу керек.

(Әліп-биі 101-бет)

Құрастырыу. Ешкі Сыйыр Түйе
Мысық Ійт Жылқы
Адам

Мөңірейді. Үреді. Айқайлайды. Боздайды.
Өкіреді. Кісінейді. Ұлайды. Ән салады.
Маңырайды. Шыңғырады. Бақырады.
Ақырады. Осырады. Ырылдайды.
Бырылдайды. Мыйаулайды.

Жалғаулау.

Бапа.	Іні.	Түс.	Етік.	Көз.	Жеңеше.
Менің					
Сенің					
Оның					

Қайсысын қайда жалғау.

сам, сем

Нұсқа: аш – ашсам, шеш – шешсем

жат –	айт –
кет –	қара –
іш –	кес –
ойан –	тұр –

(Әліп-биі 102-бет)

Айтқаннан жазыу. «Саулық заңының» «Істеу»
деген бөлегін мұғалым айтқаннан жазыу.

چاتناماننان كەين جاتقا جازۇ كەرەك.

(ئالب. مېي 101 — بەت)

قۇراستىرۇ. دىشكى . . . سىيىر . . . تۈيە . . . مىسقى . . .
ئىت . . . چىلقى . . . ادام . . .
موگىرەيدى. ۈرەدى. ايقايلايدى. يوزدايدى.
وگىرەدى. كەسىنەيدى. ۈلىيدى. ئان سالادى.
ماگىرايدى. شىگىرادى. باقىرادى. اقىرادى.
وسقىرادى. سىرايدى. سىرلىدايدى. مىياۋ-
لايدى.

جالغاۋلاۋ. بايا. ئىنى. ئۇس. دىك. كوز. جەگەشە.

مەنىڭ

سەنىڭ

ونىڭ

قايسىسىن قايدا جالغاۋ. سام. سەم.

نۇسقا: اش - اشسام - شەش - شەشسەم

جات - . . . ايت - . . .

كەت - . . . قارا - . . .

ئىش - . . . كەس - . . .

ويان - . . . تۇر - . . .

(ئالب. مېي 102 — بەت)

ايتقاننان جازۇ. «ساۋلىق زاكىنىڭ» «ستەۋ» دەگەن بولەگىن مۇعالىم
ايتقاننان جازۇ.

Жұмыс. Оқыу бөлмесіндегі құлаққаттардың аттарын жазыу.

Нұсқа: Бөлмеміздегі құлаққаттар:

1) «Пійәнер заңы»

2)

.....

.....

(Әліп-біі 103-бет)

Көшіріу. Кеше сызықшама жасадық.

Менің жасаған сызықшамамда 10 жастағы еркек бала мен қыз бала сызық басына бір-бірден келді.

9 жастағы, 8 жастағы еркек балалар сызық басына бес-бестен келді.

9 жастағы, 8 жастағы қыз балалар сызық басына алты-алтыдан келді.

(Әліп-біі 104-бет)

Жауап жазыу. Қандай баланың үсті-басы бор-бор болады?

Қандай шәкірттің бет-ауызы сыйа-сыйа болады?

Қандай қатынның үйі шаң-шаң болады?

Қандай адамның беті-қолы күйе-күйе болады?

ھۇمىس: ۋەقۇ بولمەسەندەكى قۇلاقتارنىڭ ئاتارنى جازىۋ.

ئۇسقا: بولمەندەكى قۇلاقتار:

(1) ھېيلەر راكى،

(2)

.

.

(ئالب - مېي 103 - بەت)

كوشىرىۋ: كەشە سىزىقشاما جاسادىق. مەنىڭ جاسامان

سىزىقشاماندا 10 جاستاعى ەر كەك بالا مەن قىز

بالا سىزىق باسما ئېمىر - بىردەن كەلدى.

9 جاستاعى 8 جاستاعى ەر كەك بالالار سىزىق

باسما بەس - بەستەن كەلدى.

9 جاستاعى 8 جاستاعى قىز بالالار سىزىق

باسما التى - التىدان كەلدى.

(ئالب - مېي 104 - بەت)

جاۋاب جازىۋ: قانداي بالانىڭ ۇستى - باسى بور - بور

بولادى؟

قانداي شاكىرتنىڭ بەتى - ئۆزى سىيا - سىيا

بولادى؟

قانداي قاتىنىنىڭ ۇيى شاڭ - شاڭ بولادى.

قانداي ادامنىڭ بەتى - قولى كۆيە - كۆيە بولادى.

§ 14. Тасымалдау.

Мына сөздер жолға сыймаса қалай тасымалдайсындар? Жазыб көрсетіндер.

Күн бақбамызды. Айдікіндей.
Өлеңдерімізді. Белгілерін.
Сүгіреті.

Нұсқа:

күн-
бақбамыз _____
күн бақ-
бамыз _____
күн-бақба-
мыз _____
күн-бақпамыз

Көшіріу. Дәбтерлеріңді сызық бен ортасынан қак бөліб төмендегі әнгімені көшіріңдер. Сызықтың оң жағына жазғандарың сызықтан асбасын. Бос орын да қалмасын. Сыймаған сөзді алдыңғыша тасымалдаб жазыңдар.

Нұсқа:

Түн сұуыб жылыкөрпе
жамылыб жатамыз.
Таңертең сұуықтан
қорыныб, төсектен
тұрғың келмейді.

Апам да ертеңгілік
тұрғанда бүрісіңкіреб
тұрады. Даладан келгенде
сұуықтан шіміркеніб
келеді. От жағыб, ала-

تاسىمالداۋ.

مىنا سوزدەر جولعا سىيماشا قالاي
تاسىمالدايسىندار؟ جازىب كورسەتىكەر.

كۈن - باقىمامىزدى. ايدىكىندەي
ولەڭدەرىمىزدى. بەلىگىلەرىن.
سۈگىرەتى.

نۇسقا: كۈن -

باقىمامىز

كۈن باۋ -

يامىز

كۈن - ياقىبا -

مىز

كۈن - باقىمامىز.

كوشىرىۋ.

داپتەرلەرنىڭدى سىزىق بىن ورتاسىنان قاق مېولىپ
نومەندەگى انگىمەنى كوشىرىڭىز. سىزىقتىڭ وڭ جاعىنا
جازغاندارىڭ سىزىقتان اسمايىن، بوس ورتىدا قالمايىن.
سىيىمالان سوزدى الدىڭىمىشا تاسىمالداپ جازىڭىدار.

نۇسقا:

كۈن سۇۋىپ جىلى	اپامدا ەرتەڭگىلىك تۇر -
كورپە جامىلىپ جاتمامىز	غاندا بۇرىستىڭىزەب تۇ -
تاڭەرتەڭ سۇۋىقتان قو -	رادى. دالادان كەلگەندە
رىنىمبە توسەكتەن تۇرعىڭ	سۇۋىقتان شىمىز كەنىمب
كەلمەيدى.	كەلەدى. وت جاعىمبە الا -

қанын отқа қақтаб,
қылышын сүйретіб қыс
келеді. Балалардың жылы
кйімі

етігі жоқ» деб айта береді.
От ала келген қатындар да
соны айтады.

Төмендегі «Күзем» деген әңгімені көшіріңдер,
жазғанда жолдың айағында бос орын қалдырмай
жазыңдар.

Күзем.

(Әліп-бйй 111-бет)

Байдікі күзем алады десіб жүрді. Бір күні таңертең
тұрсақ байдың үйінің алдында қойлар көгендеулі тұр.
Үлкендер белдеріне ескі шекбен, жаман-жұман кйім
байланыб алған. Біреулері қырықтық қайраб отыр.
Біреулері қой жығыб жатыр. Біреулері қой қырқыб
отыр.

Балалардың ересектері көгеннен қой әкеліб беріб
жүр. Кішкентайлары жүн жыйнаб жүр. Мен де келіб
жүн жыйнастым. Қаб толған соң қолдасыб көтеріб үйге
апарыб төгеміз.

قانسى وتقا قاقتاب، «قىلىشىن» تىگى جوق» دەپ ايتا بەرە.
سۇيرەتەپ قىس كەلەدى. دى. وت الا كەلگەن قاتىد.
بالالاردىڭ جىلى كىيىمى داردا سونى ايتادى.

تومەندەگى «كۈزەم» دەگەن انگىمەنى كوشىرىڭىز، جازەئىدا جولىڭ
ايامىندا بوس ورىن قالدىرماي جازىڭىز.

كۈزەم.

(م.الب. مېي 111 - بەت)

بايدىكى كۈزەم الاھى دەسەپ ءجۇردى. بىر گۈنى
تاڭەرتەڭ تۇرساق بايدىڭ ءۇيىنىڭ الدىندا قويىلار
كۈگەندەۋلى تۇر. ۇلكەندەر بەلدەرىنە دەسكى شەكەن
جامان-جۇمان كىيىم بايلاندى العان. بىرەۋلەرى قىرىق.
تىق قايراب وتىر. بىرەۋلەرى قوي جىمىپ جاتىر.
بىرەۋلەرى قوي قىرقىپ وتىر.

بالالاردىڭ ەرەسەكتەرى كۈگەندەن قوي اكەلىپ
بەرىپ ءجۇر. كەشكەنتايىلارى ءجۇن جىمىپ ءجۇر.
مەن دە كەلىپ ءجۇن جىمىناستىم. قاب تولعان سول قولىدا.
سېپ كوتەرىپ ۇيگە اپارىپ تۈگەمسىز.

§ 15. Нөмір (№)

Төмендегі сөздердің тастарлық белгісі (-) тұрған жерінде жазбай тастаб кеткен әріптер бар. Сол жазбай кеткен әріптерді сендер орнына қойыб көшіріңдер.

№ 1		№ 2		№ 3	
Оң жағында «у» қалған, сол жағында «ы» қалған.		Оң жағында «й» қалған, сол жағында «ы» қалған		Оң жағында «ы» қалған, сол жағында «й» қалған	
аса_	асау_	а_	ай_	ау_л	а-ыл
саба_	сабау_	ба_	бай_	бау_р	ба_ыр
ата_	атау_ ұзау_	та_	тай_	ау_з	а_ыр жа_
ұза_	түзеу_	жа_	жай_	жау_н	ын та_ыз
түзе_	егеу_	са_	сай_	сау_қ	қа_с
еге_	оқыу_	то_	той_	қау_с	құ_ын
оқы_	таныу_	ко_	кой_ үй	кұу_с	бү_ір
таны_	тасыу_	ү_	күй_	тұу_с	ү_ір
тасы_	жекіу_	кұ_	сый	бұу_н	тү_ін
жекі_	бекіу_	сы_	күй_	сұу_қ	о_ық сұ_
бекі_	жібіу_	кү_	ій_	ұу_қ	ық
жібі_		і_		жар_қ	

Жоқ әріптерін орнына қойыб көшіргеннен кейін осы сөздерді бұуынға бөліб айырыңдар. Сонан кейін бұуындаб жазыңдар.

Нұсқа: а-сау, са-бау

Мұнда да тастарлық белгісі тұрған жерде жазбаған әріптер бар. Сендер соларды орнына қойып көшіріңдер.

№ 1		№ 2		№ 3	
Оң жағында «р» қалған, сол жағында «у» қалған.		Оң жағында «ы» қалған, сол жағында «й» қалған		Оң жағында «й» қалған, сол жағында «ы» қалған	
бұ_	бұ_	ар_	ары_ ды	ты_	тый_н
тұ_	тұ_	қар_	қары_ ды	қы_	қый_н
жү_	жұ_	қаб_	қабы_ ды	жы_	жый_н
кұ_	кұ_	оқ_	оқы_ ды	сы_	сый_р
сұ_	сұ_	тоқ_	тоқы_ ды	а_	ай_л
ұ_	ұ_	т а с _	тасы_ ды	о_	ой_н
а_уу	а_уу	қ а с _	қасы_ ды	кі_	кій_м
жа_уу	жа_уу	жер_	жері_ ді	ті_	тій_с
кұ_уу бұ_	кұ_уу	жек_	жекі_ ді	бі_	бій_к
уу	бұ_уу	бек_	бекі_ ді	і_	ій_н
тұ_уу	тұ_уу	жіб_	жібі_ ді	ке_	кей_н
са_уу	са_уу	ір_	ірі_ ді	со_	сой_л

Осылардың жоқ әріптерін қойып көшіргеннен кейін екі бұуындысын теріп алып бөлек шығарып бұуындаб жазыңдар.

Нұсқа: а-рыу, а-ууу

مۇنداقدا ئاستارلىق بىلگىسى نۇرغان جەردە جازىباغان ارپىتەر بار. سىنىلەر سولاردى ورنىغا قويىپ كوشىرىڭلار.

№ 3	№ 2	№ 1
وڭ جاعىندا «ي» قالغان سول جاعىندا «ى» قالغان.	وڭ جاعىندا «ى» قالغان، سول جاعىندا «ي» قالغان	وڭ جاعىندا «ر» قالغان، سول جاعىندا «ۇ» قالغان.
تۈي — ن	ار — ى	بۇ —
قەي — ن	قار — ى	تۇ —
جەي — ن	قابە — ى	جۇ —
سەي — ر	وقدە — ى	قۇ —
اي — ل	توقە — ى	سۇ —
وي — ن	تاسە — ى	ۇ —
كىي — ر	قاسە — ى	ا — ى
تەي — سى	جەردە — ى	جا — ى
بەي — ك	جەكە — ى	قۇ — ى
يە — ن	بەكە — ى	بۇ — ى
كەي — ن	جەيە — ى	تۇ — ى
سوي — ل	ئىردە — ى	سا — ى

وسىلاردىڭ چوق ارپىتەرىن قويىپ كوشىرىڭىلار كەينى ەكى
بۇۋىدىسىن تەرىپ الىپ بولەك شىعارىپ بۇۋىنىداپ جازىڭلار.
نۇسقا: ا-رىق، ا-ۋىق...

Бастары,

Дәйектеме.

1. Әріптер мен белгілер	8
2. Әріп белгілері: нүкте, үтір.....	9
3. Сөйлемдер.....	10
4. Сөйлем белгілері: тыныстық, жабсарлық.....	11
5. Сөздер.....	12
6. Сөз белгілері дәйекші (ء)	13
7. Бұуын, бұуыншы әріптер.....	14
8. Бұуыншы әріптер, бұуын түрлері.....	15
9. Бітеу бұуын, бұуыншы (ы)	16
10. Бұуыншы әріптер, дәйекші (ء)	17
11. Е, Қ, К әріптері, дәйекші (ء)	18
12. Йы, уы жазыулары	19
13. Сөздің жекелік, көбтік түрлері.....	19–20
14. Йы, ыйы жазулары	20
15. Сұрау сөздер: не? кім? қандай? қалай?.....	21
16. Ы, й, ый, ыйы жазыулары.....	
17. У, уу жазыулары	22
18. Түстер, түстер сұраулары	22–23
19. Қайталамас белгі («)	
20. «Тын» бұуынның жазыуы. Сұрау: кәйтеді?	
21. Түйе, ійіт, ұлақ, сыйыр деген сөздердің жазыуы....	24
22. Қосарлық белгі (-) екі атауды қосыуы	24–25
23. Қосарлық белгі (-) сыйпыр мен әріптерді жалғастырыуы.....	25
24. Қосарлық белгі қосарынан айтылатын, немесе қайта-қайта айтылатын сөздерді жалғастырыуы....	26
25. Сөзден сөз тұудыруы	
26. Тәртібші, жыйын, шүбірек деген сөздердің жазыуы.....	

پاستارى،

دايەكتەمە.

نەت

1. ارپىتەر مەن بەلگىلەر 8
2. *ارپ بەلگىلەرى: نۇكتە، *ۇتىر 9
3. سويلەمدەر 10
4. سويلەم بەلگىلەرى: تىنىستىق، جاسارلىق 11
5. سوزدەر 12
6. *سوز بەلگىلەرى: دايەكشى (*). 13
7. بۇۋىن، بۇۋىنشى ارپىتەر 14
8. بۇۋىنشى ارپىتەر، بۇۋىن تۇرلەرى 15
9. بىتەۋ بۇۋىن، بۇۋىنشى «ى» 16
10. بۇۋىنشى ارپىتەر، دايەكشى (*). 17
11. ە، ق، ك ارپىتەرى، دايەكشى (*). 18
12. ىي، ۋى جازۋىلار 19
13. *سوزدەك جەكەلىك، كۈبىشك تۇرلەرى 20-19
14. ىد، ىيىد جازۋىلار 20
15. سۇراۋ سوزدەر: نە؟ كىم؟ قانداي؟ قالاي؟ 21
16. ى، ىي، ىد، ىيىد جازۋىلار 22
17. ۋ، ۋى جازۋىلار 22
18. تۇستەر، تۇستەر سۇراۋلار 23-22
19. قايتالاماس بەلگىسى (ۋ). 23
20. «تىن» بۇۋىننىڭ جازۋى. سۇراۋ: كايەدى؟ 24
21. تۈيە، *يىت، ۋلاق، سىمىر دەگەن سوزدەرنىڭ جازۋى 24
22. قوسارلىق بەلگى (-). كى اتاۋدى قوسۇ 24
23. قوسارلىق بەلگى (-) سىمىر مەن ارپىتەردى جالعاستىرىۋى 25-24
24. قوسارلىق بەلگى قوسارنىان ايتىلاتىن، نەمەس قايتا-قايتا ايتىلاتىن سوزدەردى جالعاستىرىۋى 25
25. سوزدەن *سوز تۇۋدىرىۋ 25
26. *تارتىبىشى، جىيىن، شۇبىرەك دەگەن سوزدەردىڭ جازۋى 26

27. «ыншы» бұуын тасталған орнына «–» қойылыуы.....	26
28. Тастарлық белгі (–) тастаған «айтты» деудің орнына қойылыуы	26–27
29. Сөздерден сөз тұудырыу	27
30. Әуелі, екінші, үшінші, дегендердің сөз бен жазылыуы, сыйпырмен жазылыуы.....	28
31. Ұзын сөздер мен қыйын сөздердің бұуындаулары.....	29
32. Уы, ыуы жазыулары.....	
33. Ұу, ұуа, ұуы.....	
34. Мен, сен, біз, сіз дегенге қарай сөз айағын үйлестіріу...30	
35. Кесепшіге қарай кесібін тіркеу.....	
36. Тый, тій, тійеді, тіймейді жазыулары.....	31
37. Ұзын сөздердің, қыйын сөздердің бұуындауы.....	
38. Өз бөлімінің түгендеуішін жасау.....	
39. Сағаттың есептік санын іреттік етіб сыйпырмен жазыу...32	
40. Дійірмен, ійірген деген сөздердің жазыулары.....	
41. Сөз бен жазылған есебтікше санды, іреттікше сөзбен жазуу.....	32–33
42. Сыйпырмен жазған санды сөз бен жазыу.....	33
43. Ай аттарының жазыуы.....	
44. Ұзын сөздерді, қыйын сөздерді бұуындау.....	34
45. Кітәбтан көшіріу (алдыңғы пысықтауға, кейінгіге дайындауға керегі бар).....	
46. «у» дың сөз айағына екі түрлі қосылыуын бақылау....	
47. Күз белгісін жазған тәртіб бен қыс белгілерін жазыу....	
48. Сөзден сөз тұуғызыу.....	
49. Ұзын сөздерді, қыйын сөздерді бұуындау.....	35
50. Сөйлемдегі қосарлықты сөздерді бұуындау	
51. Айтқаннан жазыу (жат жазыу)	
52. Құрастырыу (нәрсеге қарай ісін тіркеу).....	
53. Көшіріу (ұу, ұуы, ұуыу, ұуыуы жазыулары).....	36
54. Көшіріу (үй, үйі, үйіу, ій, ійі, ійіу жазыулары).....	
55. Қосар сөздердің жазыуы.....	37
56. Айтқаннан жазыу (жат жазыу).....	
57. Өлең жаттау, жаттағанын жатқа жазыу.....	37–38
58. Құрастырыу (айыуанға қарай дауысын тіркеу).....	38

- بەت
27. «ئىشى» بۇيىن تاستالغان ورنىنا «—» قويىلىشى 26
28. تاستاتارلىق بەلكى (—) تاستالغان «ايىتى» دەۋىدك ورنىنا قويىلىشى . 27-26
29. سوزدەردىن سوز تۇۋىدىش 27
30. اۋەلى، ەكىنشى، ئۈچىنشى، دەكىنەردىك سوزبەن جازىلىۋى
31. سىيىپىرمەن جازىلىۋى 28
32. ئۈزىن سوزدەردىن، قىيىن سوزدەردىك بۇيىنداۋلار 29
33. قۇي، بۇي جازىۋلار 32
34. قۇ، قۇا، قۇي 33
35. مەن، سەن، مېن، سىزدەكىگە قاراي سوزاياعىن قۇيەستىرىۋ 30
36. كەينىگە قاراي كەينى تىركەش 35
37. تىي، تىي، تىيەدى، تىيەيدى جازىۋلار 31
38. ئۈزىن سوزدەردىك، قىيىن سوزدەردىك بۇيىنداۋى 37
39. سوز بولمىنىڭ تۈكەنەۋىشىن جاساۋ 38
40. سالتىڭ قىيىنلىك سالتىن بولەتتىڭ تىي سىيىپىرمەن جازىۋ 32
41. دىيىپىرمەن، ئىرگەن دەكەن سوزدەردىك جازىۋلار 40
42. سوزبەن جازىلان سەتەتەككە سانلىق، بولەتتىڭكە سوزبەن جازىۋ 32-33
43. سىيىپىرمەن جازىلان سالتى سوزبەن جازىۋ 33
44. اي اتارنىڭ جازىۋى 43
45. ئۈزىن سوزدەردى، قىيىن سوزدەردى بۇيىنداۋ 34
46. كىتابىن كوشىرىۋ (الدىڭكى پىسقاۋعا، كەينىگە داينداۋما 45
47. كەرەگى بار) 46
48. «قۇ» دىك سوزاياعىنا ەكى عتۈرلى قوسىلىۋىن باينلاۋ 46
49. كۈز بەلگىسىن جازعان مازىتەن قىس بەلگىلەردىن جازىۋ 47
50. سوزدەن سوز تۇۋىدىش 48
51. ئۈزىن سوزدەردى، قىيىن سوزدەردى بۇيىنداۋ 35
52. سولەپەكى قوسارلىقتى سوزدەردى باينلاۋ 50
53. ايتقانن جازىۋ (جات جازىۋ) 51
54. قۇراستىرىۋ (ئارسەكە قاراي سىن تىركەش) 52
55. كوشىرىۋ (قۇ، قۇي، قۇيۇ، قۇيۇ جازىۋلار) 36
56. كوشىرىۋ (قۇي، قۇي، قۇيۇ، قۇيۇ، قۇيۇ جازىۋلار) 36
57. قوسار سوزدەردىك جازىۋى 37
58. ايتقانن جازىۋ (جات جازىۋ) 56
59. ۈلەك جازىۋ، جاتىلغانن جاتقا جازىۋ 37-38
60. قۇراستىرىۋ (اۋىسا قاراي دۈيىن تىركەش) 38

59. Менің, сенің, оның дегенге қарай сөз айағын үйлестіріу.....	38
60. Сөздің жұуан-жіңішкесіне қарай «сам», «сем» жалғауларды тіркеу.....	
61. Айтқаннан жазыу (у, ыу, уыу, ұу, ұуыу жазыуын сынау үшін).....	
62. Құлаққаттардың артына «» белгісін қойа біліу.....	39
63. Көшіріу (бір-бірден, екі -екіден, үш-үштен сыйақты қосар сөздердің жазыуы).....	
64. Жауап жазыу (сыйа-сыйа, күйе-күйе, шаң-шаң, бор-бор деген сыйақты қосар сөздердің жазыуы)....	
65. Тасымалдау.....	40–41
66. Нөмір жана қыйын сөздердің жазыуын пысықтау жұмысы	42–43

بوت

59. مەنىڭ سەندىگە، ونىڭ دەڭىزى ئاراي غىسوز اناغىن قۇلدەستىن نۇ 38
60. غىسوزدىڭ جۇۋان - جىڭشەكسىنە قازاي «سام»، «سىم» جالغاۋلاردى
- نەرك ۋ
61. ايتقاننان جازۇ (ۋ، بۇ، ۋىۋ، ۋۇ، ۋۇبۇ جازۇدىن سىناۋ غۇشىن) .
62. قۇلاقتاردىڭ انتارىنا « بىلگىسىن قويا غىلىۋ 39
63. كوشىرىۋ (بىر - بىردەن، ەكى - كىمەن، غۇش - غۇشتەن سىناقىتى
- قوسار سوزدەردىڭ جازۇى)
64. جاۋاب جازۇ (سىميا - سىيە، كۇيە - كۇيە، شاك - شاك، بور - بور
- دەگەن سىناقىتى قوسار سوزدەردىڭ جازۇى)
65. ئاسمالداۋ 40-41
66. مومىر جانا قىيىن سوزدەردىڭ جازۇدىن پىنسىقتاۋ جۇمىسى . 42-43

39. بېرىكە ۋە دار ۋىلى بايلىقى.
40. سىتار ئۆمىت ئالىي ۋىلى. تىل بايلىقى.
41. ئادام تەككى بىرۈيىسىز ئۆيىنى.
42. مەن سۆزەدىۋىرىم، ئاۋىيىمەن ئېلىم كەكتى ئېلىلغان. بايلىق
43. دۇنيە ئۆر بىلىسى دەگىرىدە.
44. مەنىكە II جىلدىق. (بالىقىنى كەتكە) رەببىكە مەن مەنى.
45. ئۆز داۋىلىي ۋىلى
46. مەنىكە I ۋىلى. ئۆز بايلىق ۋىلى شاكىر.
47. تەبىئەت تەبىئە I ۋىلى. ئاھىل دوسۇقلىق ۋىلى
48. ئۆزۈر ۋىلى كەكتە. بۈگۈن ئۆزۈر ۋىلى.
49. سۆز ئۆزۈر ۋىلى. مەززا ۋىلى سېۋىل ۋىلى
50. مەن ئۆزۈر ۋىلى. ئۆزۈر ۋىلى ئۆزۈر
51. بۈيۈك ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل دوسۇقلىق ۋىلى
52. كىيۈك ئۆزۈر ۋىلى. كەكتە. ئاھىل ۋىلى
53. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
54. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
55. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
56. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
57. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
58. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
59. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
60. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
61. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
62. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
63. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
64. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
65. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
66. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
67. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
68. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
69. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
70. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
71. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
72. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى
73. جەننەت ئۆزۈر ۋىلى. ئاھىل ۋىلى

ۋىسى كىتابىغا مەغلەكەت بايلىقىنىڭ جەڭگىلىكى ۋىسى

دۈكەندەرىدە سايلاندى.

ۋىسىنىڭ (دۈكەنلىك) قىزىل ۋىسىدا.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

ТІЛ-ЖҰМСАР

2-інші кітәб

Қазағыстан оқыу кемесеріетінің білім ордасы

Жер жүзінің пролетарыйаты, бірігіндер!

Байтұрсын ұлы Ақымет

ТІЛ–ЖҰМСАР.

Сөйлеу, оқыу, жазыу тілін тәжірійбесі жұмыс арқылы
танытатын

2-інші кітәб.

Білім ордасы 1-нші басқыш мектебте ұстауға ұйғарған.
Екінші ірет, өзгерілместен басылуы.

Қазағыстан жоғарғы шарыуашылық кеңесінің
мемлекеттік басбақанасы.

Қазағыстан оқыу кемесеріетінің білім ордасы

Қызыл Орда

1929 жыл

== مىستان وقمۇ كەمسەرىيەتنىڭ بىلىم ورداخى ==

چەر مچۇزىنىڭ پىرولەتارىياتى، بىرىگىڭدەر!

بايتۇرسىن ۇلى اقمەت.

ئىل-چۇمىسار.

سويلەۋ، وقىۋ، جازىۋ غىلىن تاجىرىيەسى
ارقىلى تانىمىتاتىن

2 نىشى كىتاب.

==
بىلىم ورداسى 1 نىشى باسقش مەكتەپتە ۇستاۋعا ۇيعارغان.

==
ەكىنشى ىرەت، وزكەرلىمەستەن باسلىۋى.

قازاقىستان باسباسى.

قىزىل وردا ۰۰۰۰ 1929 جىل.

== قازاقستان وقۇ كەمەسەريە تىنىك مېلىم ورداسى ==

جەر ءجۇزىنىك پىرولە تارىياتى، بىرىكىگەر!

بايتۇرسىن ۇلى اقىمەت.

ءتىل - جۇمىسار.

سويلەيى وقۇ، جازىۋ ءتىلىن جۇمىس تاجىرىيەسى ارقىلى ئانىتاتىن

2 ئىشى كىتاب.

مېلىم ورداسى 1 ئىشى باسقىش

مەكتەپتە ۇستاۋعا ۇيعارغان.

ەكىشى برەت، وزگەرلىمە ستەن باسلىۋى.

Baitursen ulı. a.

tyl jumsar II ысы. ктаб.

екінші брет өзгертілместен басылып.

А. Байтурсунов.

Практическая грамматика ч. 2.

II-стереотип. издание.

قازاقستان جوعارعى شارىۋاشلىق كەڭەسىنىك مەملەكەتتىك بلىسباقانالى.

قىزىل وردا ♦ ♦ ♦ ♦ ♦ ♦ ♦ ♦ ♦ ♦ 1929 جىل.

Дәйектеме

«Тіл–жұмсардың» 1-інші кітабындағы дәйектемеде 2-інші кітабы тұралы айтылғанға мұнда қосымша түрде айтатұным мынау:

Тіл заңының білімі тілдің тезі есебіндегі нәрсе: сөйлеудің, жазыудың, жазғанды оқыудың қыйсығы тіл заңының білімі арқылы түзетілмекші, жөнделмекші.

Сол тіл заңының білімінен алыб, балалар шамасына шағындаб шығарған бөлек-бөлек кітапшаларды да әлгі айтылған сөйлеу, жазыу, оқыу қыйсықтарын жөндейтін кішкентай тезше есебінде қолданыу керек.

Сөйлеу, жазыу – ойын айтыу болса, оқыу – біреудің жазғанын сол адамның өзінше айтыу, өзінше таныу болады. Өз ойын дұрыс айтыуға қанша білім керек болса, басқаның ойын соның өзінше ұғыуға, өзінше айтыуға, екінші сөзбен айтқанда: дұрыс оқыуға керек білім, онан да артық болмаса, кем болмайды.

Біреудің ойын сөйлегенде дұрыс танытатын нәрсе – сөздер, сөйлемдер, дауыс райы, шырайы; жазғанды дұрыс танытатын нәрселер – әріптер, сөздер, сөйлемдер, солардың түрлі белгілері.

Әріптер, не әріптердің белгілері дұрыс жазылмаса; сөздер, не сөздердің белгілері дұрыс жазылмаса; сөйлемдер, не сөйлемдердің белгілері дұрыс жазылмаса, ондай жазыудың дұрыс оқыуға кемшілігі болмақ; дұрыс оқыуға кемшілігі болса, онда жазыушының ойын өзі жазғанынша ұғыуға кемшілігі болмақ. Ойын дұрыс жаза біліу, дұрыс сөйлей біліуден де керегірек нәрсе. Дұрыс жаза біліу қанша керек болса, дұрыс жазғанды дұрыс оқый біліу де сонша керек.

«Тіл – жұмсардың» 1-інші кітабында балалар әріптерді сөздерді, жеңіл сөйлемдерді, олардың белгілерін көріуінше қолданыу жағы көбірек көзделсе, 2-інші кітабында соларды тек көріуінше қолданбай, мәнісін біле қолданыу жағы көбірек көзделеді.

دايەكتەمە.

«ئىل جۇمھۇرىيەت» 1-نەشى كىتابىدا دايەكتەمە دە 2-نەشى كىتابى تۈۋرالى ايتىلغاندا مۇنداق قوسىمىشا تۈردە ايتىۋىمىز مۇنداق:

ئىل زاكىمىنىڭ ئىلمى ئىلىنىڭ تەزى سەبىنىڭكى نارسە: سويلەۋىدىڭ جازىۋىدىڭ، جازغانىدى وقىۋىدىڭ قىيىنى ئىل. زاكىمىنىڭ ئىلمى ارقىلى تۈزەتمەكشى، جۈمھۇرىيەت.

سول ئىل زاكىمىنىڭ بىلىمىدىن الىپ، بالالار شامىنى شامىنىپ شىعارغان بولسا، بولسا كىتابىلاردى دا الگى ايتىلغان سويلەۋ، جازىۋ، وقىۋ قىيىنچىلىق جۈمھۇرىيەت كىشىلەر تەزى سەبىنىڭ قولىدا كىرەك سويلەۋ، جازىۋ، ويىن ايتىۋ بولسا، وقىۋ، بىرەۋىدىڭ جازغانىدى سول ادامنىڭ وزىنىشە ايتىۋ، وزىنىشە تانىۋ بولدى. ئوز ويىن دۇرس ايتىۋعا قاندا ئىلمى كىرەك بولسا، باسقاندى ويىن سونىڭ وزىنىشە ۇعىۋعا، وزىنىشە ايتىۋعا كىيىنى ئىل: دۇرس وقىۋعا كىرەك ئىلمى، ونان دا ارتىق بولسا، كىم بولسا.

بىرەۋىدىڭ ويىن سويلەگەندە دۇرس تانىماتىن نارسە، سوزدەر، سويلەمەر، داۋس، ئىلمى، شىراپى، جازغانى دۇرس تانىماتىن نارسىلەر، ارپىتەر، سوزدەر، سويلەمەر، سولاردىڭ ئۇرلى بەلگىلەر.

ارپىتەر، نە ارپىتەردىڭ بەلگىلەر دۇرس جازىلماسا، سويلەمەر، نە سويلەمەردىڭ بەلگىلەر دۇرس جازىلماسا، ونان جازىۋىدىڭ دۇرس وقىۋعا كىيىنىلگى بولماق، دۇرس وقىۋعا كىيىنىلگى بولسا، ونان جازىۋىنىڭ ويىن ئوزى جازغانىشە ۇعىۋعا كىيىنىلگى بولماق. ويىن دۇرس جازا ئىلمى، دۇرس سويلەي بىلىۋەن دە كىرەك كىرەك نارسە. دۇرس جازا ئىلمى قاندا كىرەك بولسا، دۇرس جازغانى دۇرس وقىي بىلىۋە سوندا كىرەك.

«ئىل جۇمھۇرىيەت» 1-نەشى كىتابىدا بالالار ارپىتەردى، سوزدەردى، جەكىل سويلەمەردى، ولاردىڭ بەلگىلەردى كورۋىنىشە قولىدا جاعى كورۋىرەك كوزدەلە، 2-نەشى كىتابىدا سولاردى تەك كورۋىنىشە قولىدا جاعى مانىسىن بىلە قولىدا جاعى كورۋىرەك كوزدەلە.

Сөйлеуге, жазуға, оқыуға жаттығыу ана тілінің сабағында да, басқа сабақтарда да болмақ. Бірақ олардың ішінде ана-тіл сабағының сыбағасына көбірек тийістілері жазу мен оқыу. Бұл екеуі бір-біріне байлаулы нәрсе екендігі жоғарыда айтылыб өтті. 90% сауатсыз қазақ секілді жұрттың бастауыш мектебінде төрден орын алатын білімнің бірі – жаза біліу мен оқый біліу.

Сондықтан «Тіл жұмсардың» 2-інші кітэбында дұрыс жазу жағы мен дұрыс оқыу жағы тең алыныб отыр. Дұрыс оқыу дегенде тек әріптерді, сөздерді, сөйлемдерді дұрыс оқыу емес, түрлі қосымша белгілермен көрсетілген дауыстың райларын, шырайларын сазына келтіріб оқыу деген мағына айтылыб отыр.

19 $\frac{6}{\text{III}}$ 28

Шығарыушы

سويلۈگە، جازىۋعا، وقىۋعا جاتتىغىۋانا ئىلمىنىڭ ساباغىنىدا، باسقا ساباقتاردا بولماق. بىراق ولاردىڭ دىنىدە ئانا-ئىل ساباغىنىڭ سىباعاسىنا كۆپرەك تىيىستىلەرى جازىۋ مەن وقىۋ. بۇل ەكەۋى ئېتىراپىيە بايلاسۋىلى نارسە ەكەندىكى جوعارىدا ايتىلىپ ءوتتى. 90% ساۋاتسىز قازاق سەكىلىكى جۇرتتىڭ باستاۋىش مەكتەبىندە تۈردەن ورىن الاتىن ئىلمىنىڭ ئېرى جازا ئىلمىۋ مەن وقىي ئىلمىۋ.

سۈندىقتان «ئىل-جۇمىساردىڭ» 2-بىشى كىتابىندا دۇرىس جازىۋ جاعى مەن دۇرىس وقىۋ جاعى تەڭ الىنىپ وتىر. دۇرىس وقىۋ دەگەندە تەڭ ارىپتەردى، سوزدەردى، سويلەمەردى دۇرىس وقىۋ مەس، ئۆزلى قوسىمىشا بەلگىلەر مەن كۆرسەتىلگەن داۋىستىڭ ئىراپلارىن، شىراپلارىن سارىنا كەلتىرىپ وقىۋ دەگەن ماغانادا ايتىلىپ وتىر.

شعارىۋشى.

19 $\frac{6}{11}$ 28.

§1 СӨЙЛЕУ.

Тындау.

Тыныу.

Мен тазалық заңын сөйлейін деб тұрмын, сендер тыңдандар.

Аурыу қасы – тазалық. Ауырыу досы – настық. Таза адамнан ауырыу қашады. Нас адамға ауырыу үйір болады.

Нас адам қандай болады?

Нас адам жұумаған қолы мен тамақ жейді.

Нас адам жұуылмаған ыдыстан ас ішеді.

Нас адам үстін таза ұстамайды.

Нас адам кез келген жерге түкіреді.

Нас адам кез келген жерге сіңбіреді.

Нас адам сіңбірген қолын үстіне сүртеді.

Нас адам орын талғамай отыра кетеді.

Таза адам мұның бәрін істемейді.

Мен не істедім? Сендер не істедіндер?

Жауаб

Сөйлегенде тынбастан сыпыртыб бәрін бірақ айтыб шықтым ба? Тыныб-тыныб, сөйлем-сөйлем қыб сөйледім бе?

Жауаб

Тазалық заңын мен тақтайға жазайын, сендер көшіріңдер.

§ 1 سويلەۋ .

تىگداۋ .

تىنىق .

مەن تازالىق زاڭىن سويلەيمەن دەپ تۇرمىن . سەندەر تىگداڭدار .

اۋرىق قاسى -- تازالىق . اۋرىق دوسى -- ناستىق .
تازا ادامنان اۋرىق قاشادى . ناس ادامغا اۋرىق ۇيس
بولادى .

ناس ادام قانداي بولادى ؟

ناس ادام جۇۋماعان قولى مەن تاماق جەيدى .
ناس ادام جۇۋىلماعان بىدىستان اس شەدى .
ناس ادام ۇستىن تازا ۇستاميدى .
ناس ادام كەز كەلگەن جەرگە تۈكرەدى .
ناس ادام كەز كەلگەن جەرگە سىڭىرەدى .
ناس ادام سىڭىرگەن قولىن ۇستىنە سۇرتەدى .
ناس ادام ورىن تالعاماي وتىرا كەتەدى .
تازا ادام مۇنىڭ بارىن ىستەمەيدى .

مەن نە ىستەدىم ، سەندەر نە ىستەدىڭلار ؟

جاۋاب

سويلەگەندە تىنباستان سىپىرتىپ بارىن ۇيرات ايتىپ شىقتىم باء
تىنىب - تىنىب ، سويلەم - سويلەم قىلىپ سويلەدىم بە ؟

جاۋاب

تازالىق زاڭىن مەن تاقنايعا جازايدىن سەندەر كوشىرىڭلار .

Мен тамақ жерде ылғый қолымды жұуамын. Үй ішінде түкіргіштен басқа жерге түкірмеймін. Орамалдан басқа нәрсеге сіңбірмеймін. Лас жерге отырмаймын. Кійімдерімді кірлетпеймін.

Сендер де сүйтесіндер ме?

(Балаларды сөйлетіу керек)

Мен сөйлегенде сендер не істедіндер? Жауаб

Сендер сөйлегенде мен не істедім? Жауаб

Мен сөйлегенде тыныб-тыныб сөйлеб едім. Сендер қалай сөйледіндер? Жауаб

Тынған-тынған жерде дауыс кәйтеді? Төмендей ме? Көтеріле ме?

Мен айтқанымды қайта айтайын, сендер тынған жерде дауыс кәйтегінін байқандар.

Мен тамақ жерде (әлгісін қайта айтады).

Тынған жерлерде дауыс көтерілді ме? Төмендеді ме?

Енді мен сұрайын, сендер жауаб беріндер. Сұрау айағында дауыс кәйтеді екен, соны байқандар.

Тәңертең ерте тұрасыңдар ма?

Жауаб

Тұрғаннан кейін жұуынасыңдар ма? Жауаб.....

Үйлеріңнен тамақ ішіб шығасыңдар ма?

Жауаб

Ішетіндерің не тамақ? Жауаб

Сұрау айағында дауыс кәйтеді? Төмендей ме? Көтеріле ме?

Сөйлем айағында дауыс кәйтеді деб қорытын шығарыу?

Сөйлемде сұрау болса, дауыс кәйтеді деб қорытын шығарыу?

مەن تاماق جەردە بلەي قولىمى جۇۋامىن . ئۇي
شەندە تۇكىرگىشتەن باسقا جەرگە تۇكىرمەيمىن .
ورامالدىن باسقا نارسەگە سىگىرمەيمىن . بىلاس جەرگە
وتىرمەيمىن كىيىمىمىزنى كىرلەتپەيمىن .

سەندەردە سۇيىتەسىنىڭمە ؟

(بالالاردى سويلەتتۇ كەرەك).

مەن سويلەگەندە سەندەر نە بىستەدىڭلار ؟ جاۋاب

سەندەر سويلەگەندە مەن نە بىستەدىم ؟ جاۋاب

مەن سويلەگەندە تىنىپ - تىنىپ سويلەپ ەدىم . سەندەر قالاي

سويلەدىڭلار ؟ جاۋاب

تىنغان تىنغان جەردە داۋىس كاپىتەدى ؟ تومەندەي مە ؟ كوتەرىلمە ؟

مەن ايتقانمى قايىنا ايتايىن ، سەندەر تىنغان جەردە داۋىس كاپىتەتىمىن

بايقاڭلار .

مەن تاماق جەردە (الگىسىن قايىنا اينادى).

تىنغان جەرلەردە داۋىس كوتەرىلمى مە ، تومەندەي مە ؟

ئۇنى مەن سۇرايمىن ، سەندەر جاۋاب بەرىڭلار .

سۇراۋ اياعىندا داۋىس كاپىتەدى ەكەن . سونى بايقاڭلار .

تاك ەرتەك ەرتە تۇراسىنىڭلارما ؟ جاۋاب

تۇرغاندىن كەيىن جۇۋىلىنىڭلارما ؟ جاۋاب

ۋىلىرىڭلار تاماق شەمىلىنىڭلارما ؟ جاۋاب

شەتتىڭلار نە تاماق ؟ جاۋاب

سۇراۋ اياعىندا داۋىس كاپىتەدى ؟ تومەندەي مە ؟ كوتەرىلمە ؟

سويلەم اياعىندا داۋىس كاپىتەدى دەپ ۋورىتىن شىعارىۋ ؟

سويلەمە سۇراۋ بولسا ، داۋىس كاپىتەدى دەپ ۋورىتىن شىعارىۋ ؟

§2 Қайсысы сөйлем?

Қайсысы сөйлем емес?

Жұмбақ.

Үш

Үш батыр

Үш батыр қолдарына

Үш батыр қолдарына алды

Үш батыр қолдарына алды найза

Сұу

Сұу ішіб

Сұу ішіб бір

Сұу ішіб бір шұқырдан

Сұу ішіб бір шұқырдан етті

Сұу ішіб бір шұқырдан етті қайла

Найза

Найза мен қар

Найза мен қар үстіне

Найза мен қар үстіне сұуды

Найза мен қар үстіне сұуды шашты

Адамдар

Адамдар сол

2 § قايسىسى سويلەم ؟

قايسىسى سويلەم ەمەس ؟

جۇمباق .

ۇش

ۇش باتىر

ۇش باتىر قولدارىنا

ۇش باتىر قولدارىنا الدى

ۇش باتىر قولدارىنا الدى نايزا

سۇۋ

سۇۋ ىشېب

سۇۋ ىشېب ىر

سۇۋ ىشېب ىر شۇقىردان

سۇۋ ىشېب ىر شۇقىردان ەتتى

سۇۋ ىشېب ىر شۇقىردان ەتتى قايللا

نايزا

نايزا مەن قار

نايزا مەن قار ۇستىنە

نايزا مەن قار ۇستىنە سۇۋدى

نايزا مەن قار ۇستىنە سۇۋدى شاشتى

ادامدار

ادامدار سول

Адамдар сол сұуынан
Адамдар сол сұуынан алды
Адамдар сол сұуынан алды пайда

Осында неше сөйлем бар? Жол жолы мен оқындар да, сөйлем болып тұрған жолға тыныстық қойасындар, болмай тұрғандарына қоймайсындар.

§3 Тыныстық қойыу неменеге керек?

Төмендегі әңгімені тыныстықты білмейтін адам жазған, сондықтан еш жерге тыныстық қоймаған. Оқыб қараңдар.

Қыс.

Декәбір жұлдызы қар қалыңдаған нағыз қыс болған күн әбден қысқарған күн көзі жылытыудан қалған сұулардың мұзы қалыңдаған мұз үстімен жүретін көбейген шөб бастары қардан қылтыйыб көрінетін болған айаздар күшейген үскірік борандар жйі соғатын болған

Орман қарайған ішінде құстар көрінбейді малдар сүмендеб қорадан шықбайды адамдар да үйден шарұуасына амалсыз шығады балалардың беттері домбыққан құлақтары үсіген

Оқыуға қалай көрінеді? – Жауаб

Сендер тыныстық қайда қойылатынын білесіндер. Осы әңгімені тыныстық қойыб көшіріңдер. Содан кейін қайта оқыб қараңдар. Онда қалай болар екен?

ادامدار سول سۇۋىنان
ادامدار سول سۇۋىنان الدى
ادامدار سول سۇۋىنان الدى پايدا

وسىندا نەشە سويلەم بار؟ جول جولى مەن وقىڭداردا، سويلەم بولمى
تۇرغان جولعا تىنىستىق قويايىندى، بولماي تۇرغاندا قويايىندى.

3 § تىنىستىق قويىۋ نەمەنگە كەرەك؟

تومەندەكى انگىمەنى تىنىستىقتى بىلەيتىن ادام جانغان.
سوندىقتان ەش جەرگە تىنىستىق قويماغان. وقىپ قاراڭدار.

قىس.

دەكابر جۇلىدى قار قالىڭداغان ناعىز قىس
بولغان كۈن ئابدان قىسقارغان كۈن كوزى جىلمىتىۋان
قالغان سۇۋىلاردىڭ مۇزى قالىڭداغان مۇز ۇستى مەن
جۈرەتىن جۇرت كۈبەيگەن شوب باستارى قاردان
قىلىتىمىز كۈرىنەتىن بولغان ايازدار كۈشەيگەن
ۇسكىرىك بوراندار جىي سوعاتىن بولغان

ورمان قارايعان شىمىدە قۇستار كۈرىنەيدى مالدار
سۇمەڭدەب قورادان شىقبايدى ادامداردا ۇيدەن
شارىۋاسىنا امالسىز شىعادى بالالاردىڭ بەتتەرى
دومىققان قۇلاقتارى ۇسىگەن

وقۇغا قالاي كۈرىندى؟ — جاۋاب

سەندەر تىنىستىق قايدا قويىلاتىن بىلەسىندەر. وسى انگىمەنى
تىنىستىق قويىپ كۈشىرىڭدار. سونان كەيىن قايتا وقىپ قاراڭدار.
وندا قالاي بولار ەكەن؟

§4 Тыныстықты түгел қойыудың керегі қанша?

Төмендегі әңгіменің тыныстығы түгел қойылмаған. Оқыуға қалай болар екен, оқыб қараңдар.

Күз басы.

Шілде айағы күзге айналды. Малдар ұзаб жайыла-тын болды, күн көзін басқан шөбтер құураған жапы-рақтар сарғайа бастады. Жыл құстары жылы жаққа қайтыб бара жатыр. Ел күзем алыб жатыр үйге от жағылады. Сұуға шомылыуды қойдық.

Оқыуға қалай көрінеді? Түсініуге қалай көрінеді? Сендер осы әңгімені тыныстық қоймай көшіріңдер. Көшіргеннен кейін оқыңдар да, керек жерлеріне тыныстық қойыңдар.

Тыныстық қойыб алыб оқыб қараңдар; қалай болар екен.

Тыныстық қойылған жазыу – оқыуға, түсініуге жеңіл.

Тыныстық қойылмаған жазыу – оқыуға да, түсініуге де ауыр.

Тыныстық түгел қойылмаған жазыу – оқыуға, түсініуге тыныстық қойылмаған жазыудан да ауыр.

Оқығанда тыныстық тұрған жерге тынбай оқыса, қалай болар екен? Тыныстық жоқ жерге тыныб оқыса, қалай болады?

§ 4 تىنىستىقتى تۈگەل قويىۋىدىڭ كەرەكى قانشا؟

تۈمەندەكى انگىمەنىڭ تىنىستىقى تۈگەل قويىلمىغان. وقىۋعا
قالاي بولار ەكەن، وقىپ قاراڭدار.

كۆز باسى.

شىلدە اياغى كۆزگە اينالدى. مالدار ۇزاق جايىلاتىن
بولدى، كۈن كوزىن بۇلت باسقان شوبىتەر قۇۋارغان
چاپىراقتار سارغايا باستادى. جىل قۇستارى جىلى
جاققا قايتىپ بارا جاتىر. ەل كۆزەم الىپ جاتىر ۇيگە
وت جاعىلادى. سۇۋعا شومىلىۋدى قويىدىق.

وقىۋعا قالاي كۆرىنەدى؟ تۇسىنىۋگە قالاي كۆرىنەدى؟ سەندەر وسى
انگىمەنى تىنىستىق قويماي كوشىرىڭدەر. كوشىرگەننەن كەيىن وقىڭلاردا،
كەرەك جەرلەردە تىنىستىق قويىڭلار.
تىنىستىق قويىپ الىپ وقىپ قاراڭدار؛ قالاي بولار ەكەن.

تىنىستىق قويىلمىغان جازىۋ - وقىۋعا،
تۇسىنىۋگە جەڭىل.

تىنىستىق قويىلمىغان جازىۋ - وقىۋعا،
تۇسىنىۋگە دە اۋىر.

تىنىستىق تۈگەل قويىلمىغان جازىۋ - وقىۋعا،
تۇسىنىۋگە تىنىستىق قويىلمىغان جازىۋدان دا اۋىر.

وقىغاندا تىنىستىق تۇرغان جەرگە تىنباي وقىسا، قالاي بولادى؟
تىنىستىق چوق جەرگە تىنىپ وقىسا، قالاي بولادى؟

Төмендегі әңгіменің ішіндегі сөйлемдерін айырыңдар. Әр сөйлемнің айағына тыныстық қойып көшіріңдер.

Жолдайақ.

Бірман үйінің қара қаншығы күшіктеді күшіктер бауырын көтерген кезде жұрт үлесіп алды біз де бір күшігін алдық атын Жолдайақ қойдық Жолдайақ үлкен ійт болды өзі өте қабаған болды бір күні үйге келген кемпірді қауып алды ертеңіне Жолдайақ селкілдеп жатыр сасқанымыздан үстіне бір шелек сұуық сұу құйдық Жолдайақ қыймылдамастан қатып қалды кемпір ұу салған екен дедік

Қалада ітті күндіз байлап қояды дейді

§5 Сұрау,

Жауап.

Сұраулық (?)

тастарлық (–)

Кісі мен қыйқар бала

Бала – Салау малыйкім.

Кісі – Әлімкі сәлам. Қайдан келесін?

Бала – Қалқа деген жерден келемін.

تومەندەگى انگېبەنىڭ شىندەگى سويلەمدىن ايرىڭدار. ار
سويلەمنىڭ ايامنا تىنىستىق قويىپ كوشىرىڭدار.

جولداياق.

بىرمان ئۇيىنىڭ قارافانلىقى كۈشكىتەدى كۈشكىتەر
باۋدىن كوتەرگەن كەزدە جۇرت ۇلەسبى الى بىزدە
بىر كۈشكىن اللىق اتىن جولداياق قويدىق
جولداياق ۇلكەن ئىت بولدى ەوزى وتە
قاباعان بولدى بىر كۈنى ۇيگە كەلگەن كەمپىردى
قاۋىب اللى مەرتەگىنە جولداياق سەلىكىلەپ جاتىر
ساسقانمىزدان ۇستىنە بىر شەلەك سۇۋىق سۇۋ
قويدىق جولداياق قىيىملىداماستان قاتىپ قالدى كەمپىر
ۇق سالعان ەكەن دەدىك
قالدا قاباعان ئىتتى كۈندىز بايلاپ قويادى دەيدى

§ 5 سۇراۋ،

جاۋاب.

سۇراۋلىق (؟) تاستارلىق (—)

كىسى مەن قىتار بالا.

بالا — سالاۋ مالىكىم.

كىسى — اللىكى ئىسلام. قايدان كەلەسىن؟

بالا — قالقا دەگەن جەردەن كەلەمىن.

Кісі – Қалқаның қары қанша екен?

Бала – Қайырылыб қарағаным жоқ, қарыстаб шенегенім жоқ.

Кісі – Кім баласысын?

Бала – Әкем баласымын.

Кісі – Әкең аты кім?

Бала – Әкемнің құла аты бар.

Кісі – Ауылыңның үлкені кім?

Бала – Ауылымыздағы үлкен түйе.

Кісі – Ақсақалы кім деймін?

Бала – Сақалы ақ теке бар.

Кісі – Өй, бір жетбегір екенсін, ә?

Бала – Жетпесем, мінгестіресін тә.

Кісі – Саған шара жоқты.

Бала – Алдымен тостаған керек.

Кісі – Салыб кетейін бе?

Бала – Жылдам барарсын.

Кісі – Қойыб кетейін бе?

Бала – Қайтарда аларсын.

Осында сұрау қайсы, жауап қайсы? Сұраудың соңына не қойылған? Жауаптың соңына не қойылған? Сұрау қалай, жауап қалай оқылады? Ұзын сызық (–) не деген сөздің қалған орнында тұр?

Әріптерін, белгілерін дұрыстаб қойыб көшіріңдер.

كەسى — قالقاننىڭ قارى قانشا ەكەن؟
بالا — قايمىرىلىپ قاراعانىم جوق، قارىستاپ
شەنەگەنىم جوق.
كەسى — كىم بالاسىمىن؟
بالا — اكەم بالاسىمىن.
كەسى — اكەڭ اتى كىم؟
بالا — اكەمنىڭ قۇلا اتى بار.
كەسى — اۋلىكىنىڭ ۇلكەنى كىم؟
بالا — اۋلىمىزداعى ۇلكەن تۇيە.
كەسى — اقسالى كىم دەيمىن؟
بالا — ساقالى اق تەكە بار.
كەسى — وي، ۇمىر جەتپەگىر ەكەنسىن، ؟
بالا — جەتپەسەم، مىنگەستىرەسىن ەتا.
كەسى — ساعان شارا جوقتى.
بالا — الدى مەن توستاعان كەرەك.
كەسى — سالىپ كەتەيىن بە؟
بالا — جىلدام بارارسىن.
كەسى — قويىپ كەتەيىن بە؟
بالا — قايتاردا الارسىن.

وسىندا سۇراۋ قايسى، جاۋاب قايسى؟ سۇراۋدىڭ سوڭىنا نە قويىلعان،
جاۋابنىڭ سوڭىنا نە قويىلعان؟ سۇراۋ قالاي، جاۋاب قالاي وقىلادى؟ ۇزىن
سىزىق (—) نە دەگەن سوزدىڭ قالعان ورنىندا تۇر؟
ارپەتەرىن، بەلگىلەرىن دۇرىستاپ قويىپ كوشىرىڭىز.

§6 Сұраулы сөйлем.

Сұраулық (?)

Төмендегі екі қатар сатылаб жазған сөйлемдерді жол жолы мен қатарынан оқыңдар. Қайсысында сұрау бар, қайсысында жоқ, сонысын байқандар.

1-жол. Сабақ басталды? Сабақ басталды ма?

2-жол. Нұрмаш кетіп барады. Сен неге отырсын?

3-жол. Бүгүн кеш бардым. Бүгүн кеш бардың ба?

4-жол. кітәбыңді табтым. Қайдан табтың?

5-жол. Мықаштар жүріб кетті. Жүріб кетті ме?

6-жол. Әлтай тайға мініб жүр. Сенің де мінгің келіб тұр ма?

7-жол. Тазы қойды құуалаб жүр. Қай тазы?

8-жол. Қапаштың қолы тіймейді. Не істеб жатыр екен?

9-жол. Қалаға барыб келдім. Мал қалай екен?

10-жол. Әбіштің айтқаны өтірік болды. Өтірігін қоймаб ба?

1-жолдағы екі сөйлемнің қайсысы сұраулы, қайсысы сұраусыз?

2-жолдағы екі сөйлемнің қайсысы сұраулы, қайсысы сұраусыз?

3-жолдағы екі сөйлемнің қайсысы сұраулы, қайсысы сұраусыз?

4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 –

Сұраусыз сөйлемдердің айағында не тұр? Сұраулы сөйлемдердің айағында нендей белгі тұр?

Сұраулы сөйлемдерде болыб, сұраусыз сөйлемдерде болмаса, ол нені көрсететін белгі болғаны?

Оған не деб ат қойыуға ылайық?

سۇراۋلى سويلەم.

سۇراۋلىق (?)

تومەندەكى ەكى قاتار ساتىلاب جازغان سويلەمدەردى جۈل -
جولى مەن قاتارىنان وقىڭدار. قايسىسىنىدا سۇراۋ بار، قايسىسىنىدا جوق،
سونىسىن بايقاڭدار.

- 1 - جۈل. ساباق باستالدى. ساباق باستالدى ما؟
- 2 - جۈل. نورماش كەتىپ بارادى. سەن نەگە وتىرسەن؟
- 3 - جۈل. بۇگۈن كەش باردىم. بۇگۈن كەش باردىڭ با؟
- 4 - جۈل. كىتابىڭنى تابتىم. قايدان تابتىڭ؟
- 5 - جۈل. مىقاشتار جۇرىپ كەتتى. جۇرىپ كەتتى مە؟
- 6 - جۈل. ئالتاي تايعا مەنىپ جۇر. سەنىڭ دە مىنىڭنىڭ
كەلىپ تۇرما؟
- 7 - جۈل. تازى قويدى قۇۋالاب جۇر. قاي تازى؟
- 8 - جۈل. قاپاشتىڭ قولى تىمىمەيدى. نەدىستەپ جاتىرە كەن؟
- 9 - جۈل. قالاعا بارىپ كەلدىم. مال قالاي ەكەن؟
- 10 - جۈل. ئېشىڭنىڭ ايتقانى وتىرىك بولدى. وتىرىگەن
قويماب با؟

1 - جۈلداغى ەكى سويلەمنىڭ قايسىسى سۇراۋلى، قايسىسى سۇراۋسىز؟

2 - جۈلداغى سويلەمدەردىڭ قايسىسى سۇراۋلى، قايسىسى سۇراۋسىز؟

3 - جۈلداغى سويلەمدەردىڭ قايسىسى سۇراۋلى، قايسىسى سۇراۋسىز؟

4 - 5 6 7 8 9 10 -

سۇراۋسىز سويلەمدەردىڭ ايعىنىدا نە تۇر؟ سۇراۋلى سويلەمدەردىڭ ايعىنىدا

نەنى بىلىگى تۇر؟

سۇراۋلى سويلەمدەردە بۇلىپ، سۇراۋسىز سويلەمدەردە بولماسا، ول نەنى

كورسەتەتەن بىلىگى بولغانى؟

وعان نە دەپ ات قويۇعا بلايىق؟

Төмендегі «Бала мен бақа» деген әңгімені оқыңдар. Сонан соң сөйлемдердің сұраулысының соңына сұраулық қойыңдар, сұраусыздың соңына тыныстық қойыңдар.

Бала мен бақа.

Бала:

Бақа, бақа балпақ,
Басың неге жалпақ?
Көзің неге тостақ?
Бұтың неге талтақ?

Бақа:

Темір телпек көб кийдім,
Басым сонан жалпақ.
Қарауыл көб қарадым,
Көзім сонан тостақ.
Үйімде көб көсілем,
Бұтым сонан талтақ.

Төмендегі әңгімеге өздердің ат қойып көшіріңдер. Сұраулы сөйлемдердің айағына сұраулық қойыңдар. Сұраусызының айағына тыныстық қойыңдар.

.....

Қайдан жүрсін қаладан келемін айтарлық не хаба-рың бар бөтен хабарым жоқ қалаға не жұмысбен барыб едің шай-қант алыуға барыб едім шай келіп бе келген екен бағасы қалай екен түрлі екен өзің қандайын алдың 3 сомдығын алдым қант қалай екен қадағы 30 тыйын екен астық бағасын білдің бе ұнның бұты сом жарым екен бұйдай ше бйдайдың бұты 80 тыйын тары ше 50 тыйын астық арзандаған екен

Тыныс белгілерін қойып көшіргеннен кейін осы әңгімені сөйлемдерінің сұраулы, сұраусызына қарай дауыс ырайын келтіріп оқыңдар.

تومەندەگى «بالا مەن باقا» دەگەن انگىمەنى وقىڭلار. سونان
سولۇق سويلەمدەردىڭ سۇراۋلىسىنىڭ سوڭىغا سۇراۋلىق قويىڭلار،
سۇراۋلىسىزىڭ سوڭىغا تىنىستىق قويىڭلار.

بالا مەن باقا.

بالا

باقا، باقا بالپاق

باسىڭ نەكە جالپاق

كوزىڭ نەكە تالستاق

بۇتىڭ نەكە تالتاق.

باقا.

تەمىر تەلپەك كوپ كىيىم

باسىم سونان جالپاق

قاراۋىل كوپ قارادىم

كوزىم سونان توستاق

ۋىيىمە كوپ كوسىلەم

بۇتىم سونان تالتاق

تومەندەگى انگىمەگە وزدەرىڭ ات قويىپ كوشىرىڭلار. سۇراۋلى
سويلەمدەردىڭ اياعىغا سۇراۋلىق قويىڭلار. سۇراۋلىسىزىڭ اياعىغا
تىنىستىق قويىڭلار.

قايدان جۇرسىن قالادان كەلمەن ايتارلىق نە قابارىڭ
بار بوتەن قابارىم جوق قالاعا نە جۇمىس بەن بارىپ
ەدىڭ شاي. قانت المۇعا بارىپ ەدىم شاي كەلىبە كەلگەن
ەكەن باعاسى قالاي ەكەن تۇرلى ەكەن ۋزىڭ قاندايمىن
الدىڭ 3 سومدىعىن الدىم قانت قالاي ەكەن قاداعى
30 تىيىن ەكەن استىق باعاسىن بىلىدىڭ بە ۋزىڭ بۇتى
سوم جارىم ەكەن بۇيداي شە بىيداي بۇتى 80 تىيىن
تارى شە تارى 50 تىيىن استىق ارزانداعان ەكەن

تىنىس بەلگىلەرىن قويىپ كوشىرگەننەن كەيىن وسى انگىمەنى
سويلەمدەرىنىڭ سۇراۋلى، سۇراۋلىسىزىغا قاراي داۋىس براين
كەلتىرىپ وقىڭلار.

§7 Лепес.

Лебтеулік (!) белгі.

Оқыу.

Көшіріу.

Жәкең мен Дәкен.

Салаумәлійкім! – Әлійкі сәләм.

Кітәб оқыб отырсын ба? – Ийә.

Кәні, мен де тыңдайын.

Дәкен оқыйды. Жәкең тыңдайды.

Тындаб отырыб, кей жерлеріне келгенде Жәкең бүйдеб қояды:

Ой, сабаз ай!

Ай, шіркін ай!

Шіркін о...й!

Құрыб қалсын!

Ой, пірім ай!

Ой-бой, байғұс ай!

Әттегене ай!

Е, байғұс!

Ой, пәлі!

Пай, пай, пай!

§ 7 لەپەس .

لەبتەۋلىك (!) بەلگى .

وقۇ .
كوشىرىۋ .

سالاۋمالىيىكىم . - اللىكى ئىسلام .

كىتاب وقىپ وتىرىسىنبا؟ - ئىيا .

كانى، مەندە تىگدايىن .

داكەن وقىيدى . چاكەڭ تىگدايدى .

تىگداپ وتىرىپ، كەي جەرلەرىنە كەلگەندە چاكەڭ
بۇيىدەپ قويادى :

وي، ساباز اي!

اي، شىركىن اي!

شىركىن و... ي!

قۇرب قالسىن!

وي، پىرىم اي!

وي - بوي، بايغۇس اي!

اتتەگەنە اي!

ە، بايغۇس!

وي، ئپالى!

پاي، پاي، پاي!

§8 Лепесті сөйлем.

Лебтеулік (!)

Оқыу:

Ала сыйыр сұу ішкен жоқ, бері қайыршы!

Шәуім! Шәуім!

Қарауыз қайда кеткен? Көрінбейді.

Қарауыз, Қарауыз, кә! кә!

Айтақтаб қой! Абай болсын.

А...йт! А...йт!

Дауыс естіле ме осы? Тыңдандаршы!

Атта...н! Атта...н!

Тәшенді мында жіберші!

Әй, Тәшен, жүр! Шақырыб жатыр.

Сөйлеселік-әу...! О, үйде кім бар?

Ассалаумалайкім! – Әлікімәссалам! О, қоныс байсалды болсын!

Жолдастар, шұуламаңдар! Әр қайсың кезек бен сөз алыб сөйлесіңдер.

Сөйлесетіндерің кім? Кезекке жазылыңдар!

Осындағы сөйлемдердің айағында әр түрлі сөйлем белгілері тұр – .? , ! . Сол сөйлемдердің белгілері түрлі болғанда айтылыулары қалай? Қайсысы дауыстың қатты лебі мен не қатты болмаған мен дауыстың айырықша лебі менен айтылады.

8. لەپەستى سويلەم. لەبتەۋلىك (!)

وقۇڭ.

الاسىمىڭ سۇۋىشكەن جوق. بەرى قايرىشى!
شاۋىم! شاۋىم!

قاراۋىز قايدا كەتكەن؟ كورىنبەيدى.
قاراۋىز - قاراۋىز، كا! كا!

ايتاقتاب قوي! اباي بولسىن.
... يىت! ... يىت!

داۋىس ەستىلەمەيسى؟ تىڭداڭدارشى!
اتتا... ن! اتتا... ن!

تاشەندى مېنىدا جىبەرشى!
اي، تاشەن، جۇر! شاقىرىب جاتىر.

سويلەسەلىك! ۋا...! و، ۋىدە كىم بار؟
اسسالامۇلايىكىم! - الەيكىمەسالام! و، قونىس بايسالدى
بولسىن!

جولداستار، شۇۋلاماڭدار! ار قايسىڭ كەزەك -
بەن سوزالما سويلەيسىندەر.

سويلەيتىندەرىڭ كىم؟ كەزەككە جازىلىڭدار!

وسىندا سويلەمەردىڭ اياغىندا ار تۇرلى سويلەم بەلگىلەرى
تۇر. — ؟، ! . سول سويلەمەردىڭ بەلگىلەرى تۇرلى بولغاندا
ايتىلىۋالارى قالاي؟ قايسىسى داۋىستىڭ قاتتى لىبى مەن، نە قاتتى
بولغان مەن داۋىستىڭ ايرىقشا لىبى مەنەن ايتىلادى.

Төмендегі сөйлемдерді оқыб қараңдар. Қайсысы қалай оқылатынына назар салыңдар.

Айтылыуына қарай қайсысына қандай белгі қойылады екен, оны да байқандар.

– Сабақ басталды. – Басталды ма? Қаб, басталыб қалған екен!

– Бүгүн кеш бардым. – Кеш бардың ба? Келістірген екенсін!

– Нұрмаш сабаққа кетіб барады. Сен неге отырсын? Тұр жылдам!

– кітәбыңді табтым. – Қайдан табтың? Алақай ай! Жақсы болды ғой!

– Мықаштар кетіб қалды. – Сөйтті ме? Үуәдесіз екен ғой!

– Әлтай атқа мініб жүр. Сен де мінісін бе? – Қой, батыр!

– Тазы қойды құуды. – Қай ұуақытта? Ой, сондай неме өзі!

– Қапаш бармайтын болды. – Неге? Әй, еріншек неме ай!

– Әбіштің айтқаны өтірік болды. – Өтірігін қоймаб ба? Ұйатсыз ақ екен!

– Қалаға барыб келдім. – Мал қалай екен? Мал қымбат ақ!

Осы тұрған үш қатар сөйлемді жол-жолы мен қатарынан оқыб шыққанда, не байқалады?

Үшеуіндегі сөйлемдердің түрі бір ме?

Қайсысында сұрау бар?

Қайсысында көңіл лебі бар?

Сұрау бар сөйлемді сұраулы деб атаб едік.

Лебі бар сөйлемді не деб атау?

تومەندەكى سويلەمدەردى وقىپ قاراڭلار. قايسىسى قالاي
وقىلاتىمىنا نازار سالىڭلار.
ايتىلىۋىنا قاراي قايسىسىمىنا قانداي بەلگى قويىلدى ەكەن،
ونى دا بايقاڭلار.

ساباق باستالدى. باستالدىمى؟ قاب، باستالىب قالغان
ەكەن!

بۇگۈن كەش باردىم. كەش باردىڭبا؟ كەلىستىرگەن
ەكەنسىن!

نۇرماش ساباققا كەتىپ بارادى. سەن نەگە وتىرسىن؟
تۇر جىلدام!

كىتابىڭنى تاپتىم. قايدان تاپتىڭ؟ الاقاي اي، جاقسى
بولدى عوي!

مىقاشتار كەتىپ قالدى. سۇيىتتى مە؟ ۋۋادەسىز
ەكەن عوي!

التاي اتقا مىنىپ ءجۇر. سەن دە مىنەسەن بە؟ قوي،
باتىر!

تازى قويدى قۇۋدى. قاي ۋۋاقىتتا؟ وي، سونداي
نە مە ۋزى!

قاپاش بارمايتىن بولدى. نەگە؟ اي، ەرىنشەك نەمەى!
ءابىشتىڭ ايتقانى وتىرىك بولدى، وتىرىگىن قويماپبا؟

ۋياتسىزاق ەكەن!
قالاعا بارىپ كەلدىم. مال قالاي ەكەن؟ مال قىممىباتاق!

وسى نۇرغان ۇش قاتار سويلەمدى جول - جولى مەن قاتارىنان
وقىپ شىققاندا، نە بايقالدى؟

ۋشۇندەگى سويلەمدەردىڭ ءنۇرى ءبىرمە؟

قايسىسىندا سۇراۋ بار؟

قايسىسىندا كوكىل لەيى بار؟

سۇراۋ بار سويلەمدى سۇراۋلى دەپ اتاپ ەدىڭ.

لەيى بار سويلەمدى نە دەپ اتاۋ؟

Төмендегі сөйлемдердің қай жеріне сұрау белгісін,
қай жеріне леб белгісін (лебтеулік) қойыу?

Самалық Самалық	Самалық Самалық
Көк құс көзін ашты ма	Самарқанның көк тасы
Айағын жерге басты ма	Жібіді ме көрдің бе

Қап тауының көк құсы
Жүгірді ме көрдің бе
Самалық Самалық

Төмендегі «қотыр торғай» деген әңгімені оқығаннан
кейін тыныстық, сұраулық, лебтік қойып көшіріңдер.

Қотыр торғай.

Қотыр торғай шеңгелге мініп отырса, қотыр аузын
шеңгелдің тікені жырып кетеді. Торғай шеңгелге:

– Қап, бәләм, сені ешкіге айтпасам

Торғай ешкіге – Ешкі, ешкі, ана шеңгелдің сыдыр-
мағын неге жемейсін

Ешкі оған – Оны жемек түгіл өзім ұлақтай алмай
жатырмын.

Торғай ашыуланып – Қаб, бәләм сені қасқырға
айтбасам

Торғай қасқырға – Қасқыр, қасқыр, ана ешкіні неге
жемейсін

تومەندەگى سويلەمدەردىڭ قاي جەرىنە سۇراۋ بەلگىسىن،
قاي جەرىنە لەب بەلگىسىن (لەپتەۋلىك) قويۇ؟

سامالىق سامالىق سامالىق سامالىق
كوك قۇس كوزىن اشتى ما سامارقانىڭ كوك تاسى
اياغىن جەرگە باستى ما جىبىدى مە كوردىك بە
قاپ تاۋىنىڭ كوك قۇسى
جۇگىردى مە كوردىك بە
سامالىق سامالىق سامالىق

تومەندەگى «قوتىر تورعاي» دەگەن انگىمەنى وقىغانان كەيىن
تىنىستىق، سۇراۋلىق، لەپتەك قويىپ كوشىرىڭدەر.

قوتىر تورعاي.

قوتىر تورعاي شەڭگەلگە مەنىب وتىرسا، قوتىر
اۋىزىن شەڭگەلدىڭ تىكەنى جىرىپ كەتەدى. شەڭگەل-
لدىڭ مۇنىسىنا، تورعاي اشىۋلانىدى.
تورعاي شەڭگەلگە — قاب، بالام، سەنى ەشكىگە
ايتباسام

تورعاي ەشكىگە — ەشكى، ەشكى، انا شەڭگەلدىڭ
سىلدىر ماعىن نەگە جەمەيسىن
ەشكى وعان — ونى جەمەك تۇگىل ءوزىم ۇلاقتاي
الماي جاتىرمىن.

تورعاي اشىۋلانىپ — قاب، بالام سەنى قاسقىرعا
ايتباسام

تورعاي قاسقىرعا — قاسقىر، قاسقىر، انا ەشكىمنى
نەگە جەمەيسىن

Қасқыр оған – Оны жемек түгіл байдың жабағысын
жеб тауыса алмай жатырмын

Торғай ашыуланыб – Қаб, бәләм, сені жылқышыға
айтбасам

Торғай жылқышыға – Жылқышы, жылқышы, ана
қасқырды неге ұрыб алмайсын

Жылқышы оған – Оны ұрыб алмақ түгіл ұйықтай
алмай жүрмін

Торғай ашыуланып – Қаб, бәләм, сені байға айтбасам

Торғай байға – Бай, бай, ана жылқышыңды неге
ұрмайсын

Бай оған – Оны ұрмақ түгіл жентімді тауыса алмай
отырмын

Торғай ашыуланыб: Қаб, бәләм, сені тышқанға
айтбасам

Торғай тышқанға – Тышқан, тышқан, байдың жен-
тін неге жемейсін

Тышқан оған – Оны жемек түгіл інімді қаза алмай
жатырмын

Торғай ашыуланып – Қаб, бәләм, сені балаға
айтбасам

Торғай балаларға – Балалар, балалар, ана тышқанды
неге ұрыб алмайсындар

Балалар оған – Оны ұрыб алмақ түгіл асық ойнауға
да қол тіймей жатыр

قاسقىر وعان — ونى جەمەك تۈگىل بايدىڭ جابا-
مىسىن جەب تاۋسا الماي جاتىرمىن
تورعاي اشىۋلانىپ — قاب، بالام، سەنى جىلقىشىغا
ايتباسام
تورعاي جىلقىشىغا — جىلقىشى — جىلقىشى، اناقا-
سقىردى نەگە ۇرب المايسىن
جىلقىشى وعان — ونى ۇرب الماق تۈگىل ۇيقتاي
الماي جۇرمىن
تورعاي اشىۋلانىپ — قاب، بالام، سەنى بايعا
ايتباسام
تورعاي بايعا — باي-باي، انا جىلقىشىڭنى نەگە
ۇرمايسىن
باي وعان — ونى ۇرماق تۈگىل جەنتىمدى تاۋسا
الماي وتىرمىن
تورعاي اشىۋلانىپ — قاب، بالام، سەنى تىشقانغا
ايتباسام
تورعاي تىشقانغا — تىشقان-تىشقان، بايدىڭ جەنتىن
نەگە جەمەيسىن
تىشقان وعان — ونى جەمەك تۈگىل جەنتىمدى قازا-
الماي جاتىرمىن
تورعاي اشىۋلانىپ — قاب، بالام، سەنى بالالارغا
ايتباسام
تورعاي بالالارغا — بالالار — بالالار، انا تىشقاندى
نەگە ۇرب المايسىندار
بالالار وعان — ونى ۇرب الماق تۈگىل اسىق
ويناۋادا قول تىيمەي جاتىر.

Төмендегі «Ешкі мен қой» айтысқанын оқыб шығыб,
жайшылықты сөйлемі қайсы? Сұраулы сөйлемі қайсы?
Лебті сөйлемі қайсы? Айырындар.

Ешкі мен қой.

Ешкі.

Сенің жегенің жантақ

Менің жегенім жантақ

Сенің құйырығың неге жалпақ

Қой.

Сенің жегенің ошаған

Менің жегенім ошаған

Сенің құйырығың неге шошайған

Ешкі.

Сенің жегенің опалаң

Менің жегенім опалаң

Саған келсін топалаң

Қой.

Сенің жегенің ебелек

Менің жегенім ебелек

Саған келсін кебенек

Осы өлеңнің тійісті сөйлем белгілерін қойыб,
көшіріңдер.

تومەندەگى « ەشكى مەن قوي » ايتىسقانن وقىپ شىعبە
جايشىلىقتى سويلەمى قايسى؟ سۇراۋلى سويلەمى قايسى؟ لەبتى
سويلەمى قايسى؟ ايمىرىندار.

ەشكى مەن قوي.

ەشكى.

سەنىڭ جەگەنىڭ جانتاق
مەنىڭ جەگەنىم جانتاق
سەنىڭ قۇيرىغىڭ نەدەن جالپاق

* *

قوي.

سەنىڭ جەگەنىڭ وشاعان
مەنىڭ جەگەنىم وشاعان
سەنىڭ قۇيرىغىڭ نەدەن شوشايغان

* *

ەشكى.

سەنىڭ جەگەنىڭ وپالاڭ
مەنىڭ جەگەنىم وپالاڭ
ساعان كەلىمىن توپالاڭ

* *

قوي.

سەنىڭ جەگەنىڭ ەبەلەك
مەنىڭ جەگەنىم ەبەلەك
ساعان كەلىمىن كەبەنەك

* *

وسى ولەڭدى تىيىستى سويلەم بەلگىلەردىن قويىپ
كوشرىڭىز.

Төмендегі «Мәліке тотай» ойынындағы сөздерді ойында айтылатын түріне салып оқыңдар.

Мәліке тотай!

Мәліке Тотай!
О, кімді қалай?
Күлге аунаған түйедей,
Беті-қолы күйедей,
Қара қожалақ Қабышты
қалай!

Мәліке тотай!
О, кімді қалай?
Тырнақтары тырмадай,
Құр айқайшыл тырнадай
Мақан мазанды қалай!

Мәліке тотай!
О, кімді қалай?
Түлеб жүрген мойнақтай,
Жүндеб жүрген тайлақтай,
Далба-дұлба Дәулетті
қалай!

Мәліке тотай!
О, кімді қалай?
Сорға аунаған нардай,
Үсті-басы қардай,
Борға бойалған Ботбайды
қалай!

Мәліке тотай!
О, кімді қалай!
Жабағыдай шашы бар,
Дудаланған басы бар,
Дүйсен дүлейді қалай!

Мәліке тотай!
О, кімді қалай?
Мұрнынан алтын ағызған,
Оны аузына тамызған,
Собықты танау Сотанды
қалай!

Мәліке тотай!
О, кімді қалай!
Мұрнында екі собығы,
Жер сүйреткен тобығы,
Қыйсық өкше Қыйтанды
қалай!

Мәліке тотай!
О, кімді қалай!
Тісін қырыққан нардай,
Нардай болған дардай,
Сары тіс салақ Сабырды
қалай!

ئومۇمىي كى «مالىكە توتاي!» دېيىشنىڭ سۆزدەردى ويىنىدا
 ئايىتلاشنى تۇرىنە سالىپ وقىمىدار.

مالىكە توتاي!

مالىكە توتاي!
 ۋ، كىمىدى قالاي؟
 جاباعىداي شاشى بار،
 دۇۋدالانغان باسى بار
 دۇيسەن دۇلەيدى قالاي!

مالىكە توتاي!
 ۋ، كىمىدى قالاي؟
 مۇرىنىن التىن اعىزان،
 ونى اۋزىنا تامىزان،
 سوبىقتى تاناۋ سوتاندى
 قالاي!

مالىكە توتاي!
 ۋ، كىمىدى قالاي؟
 مۇرىنىدا ەكى سوبىعى،
 جەر سۇيرەتكەن توبىعى،
 قىيسىق وكشە قىيتاندى
 قالاي!

مالىكە توتاي!
 ۋ، كىمىدى قالاي؟
 ۋتسىن قىرققان نارداي،
 نارداي بولغان دارداي
 سارۋتسى سىلاق سابىردى
 قالاي!

مالىكە توتاي!
 ۋ، كىمىدى قالاي؟
 كۈلگە اۋناعان تۇيەدەي،
 بەتى-قولى كۈيەدەي،
 قارا قوجالاق قابىشتى قالاي!

مالىكە توتاي!
 ۋ، كىمىدى قالاي!
 تىرناقى تىرماي،
 قۇر ايقايشىل تىرناي
 ماقان مازا كىدى قالاي!

مالىكە توتاي!
 ۋ، كىمىدى قالاي؟
 تۈلەب جۇرگەن مويناقتاي،
 جۇندەب جۇرگەن تايلاقتاي،
 دالبا-دۇلبا داۋلەتتى قالاي!

مالىكە توتاي!
 ۋ، كىمىدى قالاي؟
 سورعا اۋناعان نارداي،
 ۋستى-باسى قارداي
 يورعا بويالغان بوتبايدى
 قالاي!

Мәліке тотай!
О, кімді қалай!
Күйттегені құулық,
Көздегені сұмдық,
Сұу тезектей бықсыған Былқашты қалай!

Төмендегі «Түлкі мен құр» деген әңгімені дұрыстаб оқыңдар. Жайшылықты сөйлемді жайлаб, сұраулы сөйлемді сұраулаб, лепесті сөйлемді лебтеб оқыңдар. Сонан соң сөйлем белгілерін дұрыс қойыб көшіріңдер.

Түлкі мен құр.

Құр ағаш басында отыр. Түлкі төмен, жерде тұр.
Түлкі ____ Е..., амансын ба, досым?
Құр ____ Шүкір!
Түлкі ____ Не дейсін досым? Құлағым қағысы бар еді.
Мынау жайқалыб жатқан шалғын үстінде рақаттаныб сөйлеселік, төмен түсші!
Құр ____ Жерге түсіуге қорқамын.
Түлкі ____ Менен қорқамысын?
Құр ____ Сенен басқа аңдар көб, солардан қорқамын.
Түлкі ____ Ой-бө ... й, байғұс ай! Әлі естіген жоқ екенсін ғой! Жер

مالىكە توتاي!
و، كىمدى قالاي؟
كۈيىتەگەنى قۇۋلىق،
كۈزدەگەنى سۇمىدىق
سۇۋ تەزەكتەي بىقسىغان بىلقاشتى قالاي!

تومەندىگى «تۈلكى مەن قۇر» دەگەن انىمەنى دۇرىستاپ
وقىدىلار. جايىشلىقنى سويلەمدى جايلاپ، سۇراۋلى سويلەمدى
سۇراۋلاپ. لەپەستى سويلەمدى لەپىتەپ وقىدىلار.
سونان كەيىن سويلەم بەلگىلەردىن دۇرىس قويىپ كوشىرىڭلار.

تۈلكى مەن قۇر.

قۇر اعاش باسىنىدا وتىر. تۈلكى تومەن جەردە تۇر.

تۈلكى — ە... امانسىن با، دوستىم؟

قۇر — شۇكىر!

تۈلكى — نەدەيسىن، دوستىم؟ قۇلايمى قاعىسى

بار ەدى. مىناۋ جايقالىپ جاتقان

شالغىن ۋىستىنىدە بىراق تاتانىپ سويى.

لەيلىلىك - تومەن تۇشى

قۇر — جەرگە تۇسىۋىگە قورقامىن.

تۈلكى — مەن قورقامىمىن؟

قۇر — سەنەن باسقا اڭدار كۆپ. سولاردان

قورقامىن.

تۈلكى — وي - ە... ي، بايعۇس اي! ەلى

ەستىگەن جوق ەكەنسىن عوي! جەر

жүзіндегі жан-жаныуарлар бір-біріне тиймесін деген жақын арада жарлық шыққан.

Құр ____ Не дейді, жаным ау! Жақсы болған екен ғой! Ондай жарлық шықпағанда анау келе жатқан ійттер пара-паранды шығарар еді. Ійт деген сөзді естісімен түлкі қашыуға ыңғайлана бастайды.

Құр ____ Ау, тоқтай тұр! Әлгі жарлық бар ғой, ійттер тиймес!

Түлкі ____ Кім біледі? Олар әлі жарлықты естімеген шығар (қаша жөнеледі).

§9 Жабсарлы сөйлем.

Жабсарлық (,).

Асан, Үсен әнгімесі

(Екеуі далада келе жатыр)

Асан ____ Анау жақта қара көрінеді.

Үсен ____ Не бұта болар, не адам болар.

Асан ____ Жанды қара көрінеді.

Үсен: ____ Не адам шығар, не мал шығар.

جۈزىندەگى جان - جانىۋارلار ۋېر-
بىرىنە تىيىمەسەن دەگەن جاقىن ارادا
جارلىق شىققان.

قۇر — نە دەيدى، جانىم! جاقسى بولغان
ەكەن عوي! ونداي جارلىق شىقبا -
عاندا اناۋ كەلە جاتقان يىتتەر پارا -
پاراڭدى شىعارارەدى.

قۇر — ئيت دەگەن ۋسوزدى ەستىسى مەن
تۈلكى قاشىۋعا ئىگىيلانا باستايدى.
اۋ، توقتاي ۋتۇر! الگى جارلىق
بارعوي. يىتتەر تىيىمەس!

تۈلكى — كىم بىلەدى؟ ولار ۋالى جارلىقتى
ەستىمەگەن شىعار. (قاشا جۈنەلەدى).

§9 جابىسارلى سۈيلىم.

جابىسارلىق (ۋ).

اسان، ۋسەن انىگىمەسى.

(ەكەۋى دالادا كەلە جانىر).

اسان — اناۋ جاقىما قارا كۈرىنەدى.
ۋسەن — نە بۇتا بولار، نە ادام بولار.
اسان — جانىدى قارا كۈرىنەدى.
ۋسەن — نە ادام شىعار، نە مال شىعار.

Асан – Мал сыйақты көрінеді.
Үсен – Не жылқы болар, не сыйыр болар.
Асан – Жылқы сыйақты көрінеді.
Үсен – Не қара болса керек, не торы болса керек.
Асан – Қара емес көрінеді.
Үсен – Не торы болар, не күрең болар.
Асан – Торы емес көрінеді.
Үсен – Не күрең болар, не құла болар.
Жақындағанда құла құнан болып шықты.

Осындағы Асанның айтқан сөздерін бір бөлек – сызықтың оң жағына, Үсеннің айтқан сөздерін – сызықтың сол жағына шығарып жазыңдар.

Нұсқа:

Анау жактан кара көрінеді.		Не бота болар, не адам болар.
.....		

Оң жақтағы сөйлемнен де, сол жақтағы сөйлемнен де бір-бірден алып салыстырып, екі жақтағы сөйлемдерді түгел қарап оқыңдар. Дауыс тыныуы екеуінде бірдей ме, басқа ма? Сонысын байқаңдар.

Оң жақтағы сөйлемнің біреуін алып айтқанда, дауыс айағына келіп бір ақ тынады. Сол жақтағы сөйлемнің біреуін алып айтқанда, дауыс солай тына ма?

Сөйлем айағына келіп, дауыс тынбаса, ол тұтас бір сөйлем бола ма? Екеуін айырып басқа-басқа айтыуға келе ме? Айырып айтыуға келмесе, ол сөйлемдер қалай тұрғаны?

Екі сөйлем байласып қыйысқан. Жабсарында не белгі тұр?

Сөйлем жабсарына қойылатын белгіге не деб ат қойыу ылайық?

اسان — مال سىياقتى كورىنەدى.
ۋسەن — نە جىلقى بولار، نە سىيىر بولار.
اسان — جىلقى سىياقتى كورىنەدى.
ۋسەن — نە قارا بولسا كەرەك، نە تورى بولسا
— كەرەك.

اسان — قارا ەمەس كورىنەدى.
ۋسەن — نە تورى بولار، نە كۈرەك بولار.
اسان — تورى ەمەس كورىنەدى.
ۋسەن — نە كۈرەك بولار، نە قۇلا بولار.
چاقىنداغاندا قۇلا قۇنان بولب شىقتى.

ۋسىنداى اساننىڭ ايتقان سوزدەرىن ۋىر بولەك - سىزىقتىڭ
ۋڭ چاغىنا، ۋسەننىڭ ايتقان سوزدەرىن ۋىر بولەك - سىزىقتىڭ
سول چاغىنا شىعارب جازىكدار.

نۇسقا:

اناۋ چاقتا قارا كورىنەدى. | نە بۇتا بولار، نە ادام بولار.

ۋڭ چاقتاى سويلەمەندە، سول چاقتاى سويلەمەندە ۋىر -
بىردەن الەب سالىستىرىپ، ەكى چاقتاى سويلەمەندى تۈگىل قاراپ
ۋىكىلدەر. داۋىس تىنۋى ەكەۋىندە بىردەي مە، باسقاما؟ سونىسىن
بايقاشكار.

ۋڭ چاقتاى سويلەمنىڭ بىرەۋىن الەب ايتقاندا، داۋىس اياغىدا كەلىپ
ۋىراق تىنادى. سول چاقتاى سويلەمنىڭ بىرەۋىن الەب ايتقاندا، داۋىس
سولاي تىنما؟

سويلەم اياغىدا كەلىپ، داۋىس ۋىراق تىنماسا، ول تۇتلى ۋىرسويلەم بولما؟
ەكەۋىن ايتىپ، باسقا - باسقا ايتىۋعا كەلمە؟ ايتىپ ايتىۋعا كەلمەسە، ول
سويلەمەر قالاي تۇرغانى؟

ەكى سويلەم بايلاسپ قىيىسقان جابىسارنىدا نە پەلگى مۇر؟
سويلەم جابىسارنى قوبىلانن پەلگىگە نە دەپ ات قويۇ داپىق؟

Төмендегі сөйлемдердің біреулерінде жабсарлық бар, біреулерінде жабсарлық жоқ. Оқыулары қалай екен, оқыб көріңдер.

Балықшылар әңгімесінен.

Таң да атты, мен де тұрдым.	Таң атысы мен тұрдым.
Қармағым да орнында жоқ,	Қармағым мен қалпағым
Қалпағым да орнында жоқ.	орнында жоқ.
Олай да қарадым,	Қарамаған жерім
былай да қарадым.	қалмады.
Үйде де жоқ, түзде де жоқ.	Еш жерде жоқ.

Екеуінің оқылуы бірдей ме? Екі әңгіменің мазмұны бір, айтылуы түрі ғана басқа. Оқылуында нендей басқалық бар? Жабсарлық нені көрсетіу үшін қойылатын болғаны? Жабсарлық тұрған жерде дауыс төмендей ме? Көтеріле ме? Қалпында қала ма?

Малшылар әңгімесінен.

Ешкі бақтым, еңіреб	Ешкіні еңіреб бақтым.
бақтым.	Қойды қоңырау тағыб
Қой бақтым, қоңырау	бақтым.
бақтым.	Сыйырды сыйдаң қағыб
Сыйыр бақтым, сыйдаң	бақтым.
бақтым.	Жылқыны жорғалатыб
Жылқы бақтым,	бақтым.
жорғалаттым.	Түйені түйме тағыб
Түйе бақтым, түйме	бақтым.
бақтым.	Ұлақты жылаб бақтым.
Ұлақ бақтым, жылаб	
бақтым.	

تومەندەگى سويلەمدەردىڭ بىرە ۋلەرىندە جاپسارلىق بار،
 بىرە ۋلەرىندە جاپسارلىق جوق. وقىۋلارى قالاي ەكەن، وقىب
 كورىڭىز.

بالىقىشلار انگىمەسىندەن.

تاكدا اتتى، مەندە تۇردىم.	تاك اتىسى مەن تۇردىم.
قارمايمدا ورنىندا جوق،	قارمايم مەن قالپاعىم ور-
قالپاعىمدا ورنىندا جوق.	نىندا جوق.
ولاي دا قارادىم، بىلاي دا	قاراماعان جەرىم قالماي.
قارادىم.	
ۋيدە دە جوق، تۈزدە دە	ەش جەردە جوق.
جوق.	

ەكەننىڭ وقىلىۋى بىردەي مە؟ ەكى انگىمەنىڭ مازمۇنى بىر، ايتىلىۋ
 تۈرى مانا، باسقا، وقىلىۋىندا نەندەي باسقالىق بار؟ جاپسارلىق نەنى كور-
 سەتمۇ ۇشىن قوبىلاتىن بولغانى؟ جاپسارلىق تۇرغان جەرگە داۋىس
 تومەندەي مە، كوتەرىلمە، قالپىندا قالما؟

مالشىلار انگىمەسىندەن.

ەشكى باقتىم، ەشكىرەب باقتىم.	ەشكىنى ەشكىرەب باقتىم.
قوي باقتىم، قوڭىراۋ تاقىتىم.	قويدى قوڭىراۋ تاعىب
سنىير باقتىم، سنىيداڭ قاقىتىم.	باقتىم.
جىلقى باقتىم، جورعالاتتىم.	سنىيردى سنىيداڭ قا-
تۈيە باقتىم، تۈيە تاقىتىم.	عىب باقتىم.
ۇلاق باقتىم، جىلاب باقتىم.	جىلقىنى جورعالاتىم
	باقتىم.
	تۈيەنى تۈيە تاعىب
	باقتىم.
	ۇلاقى، جىلاب باقتىم.

Мұндағы екі малшының айтыб отырған әнгімесі бір. Екеуінің әнгімесі бір болған мен айтылыуы басқа. Біреуі әнгімені жабсарлы сөйлемдермен айтыб отыр, екіншісі әнгімені жабсарсыз сөйлемдермен айтыб отыр. Сөйткеннен бір әнгіменің айтылыуы екі басқа болыб отыр.

Олай болса, әнгіменің өзін өзгертбей, сөйлемдерін өзгертіуге бола ма? Болмай ма?

Қабыш «Талқанбай жұмысы» деген әнгіме жазыб әкеліб, Әбішке көрсетібті. Әбіш алыб оқыб қарабты да, сенің мылжыңдаб бес сөйлеммен жазған әнгіменді мен бір ақ сөйлеммен жазыб берейін деб, бөлек-бөлек айтылған бес сөйлемін қосыб, жалғыз ақ жабсарлы сөйлем еткен. Төмендегі сызықтың сол жағындағы Қабыштың жазғаны, оң жағындағы Әбіштің жазғаны.

Талқанбай тары түйеді.

Талқанбай пішен тасыйды.

Талқанбай отын әкеледі.

Талқанбай қар күрейді.

Талқанбай қора тазартады.

Талқанбай тары түйеді,

пішен тасыйды, отын

әкеледі, қар күрейді,

қора тазалайды.

Қайсысынікі дұрыс? Неге дұрыс? Талқанбайды қайта-қайта айтыудың қажеті бар ма? Оны қайта-қайта айтбағанда келетін кемшілік бар ма?

مۇنداق ەكى مالشىنىڭ ايتىپ وتىرعان انگىمەسى بىر.
 ەكەۋىنىڭ انگىمەسى بىر بولغان مەن ايتىۋلارى باسقا. بىرەۋى
 انگىمەنى جاپىسارلى سويلەمەر مەن ايتىپ وتىر، ەكىنشىسى
 انگىمەنى جاپىسارسىز سويلەمەر مەن ايتىپ وتىر. سۈيىكەننەن
 بىر انگىمەنىڭ ايتىلىۋى ەكى باسقا بولىپ وتىر.
 ولاي بولسا، انگىمەنىڭ ۈزىن وزگەرتىپ، سويلەمەر
 وزگەرتىۋىگە بولاما؟ بولماي ما؟

قابىش «تالقانباي جۇمىسى» دەگەن انگىمە جازىپ اكەلىپ،
 ابىشكە كورسەتتى. قابىش الىپ وقىپ قاراپتى دا، سەنىڭ مىلجىڭداپ
 بەس سويلەم مەن جازغان انگىمەڭدى مەن بىراق سويلەم مەن
 جازىپ بەردىن دەپ، بولەك بولەك ايتىلعان بەس سويلەمىن قوسىپ،
 جالەزاق جاپىسارلى سويلەم ەتكەن. تومەندەگى سىزىقتىڭ وڭ
 جاعىنداى قابىشتىڭ جازعانى، سول جاعىنداى قابىشتىڭ جازعانى.

تالقانباي تارى تۇيەدى.	تالقانباي تارى تۇيەدى.
تالقانباي پىشەن تاسىيىدى.	تالقانباي پىشەن تاسىيىدى.
تالقانباي وتىن اكەلەدى.	تالقانباي وتىن اكەلەدى.
تالقانباي قار كۆرەيدى.	تالقانباي قار كۆرەيدى.
تالقانباي قورا تازارتادى.	تالقانباي قورا تازارتادى.

قايسىسىنىكى دۇرس؟ نەگە دۇرس؟ تالقانبايدى قايتا-قايتا ايتىۋىڭ
 قاچەتى بارما؟ ونى قايتا-قايتا ايتىپاغاندا كەلەتىن كەمبىلىك بارما؟

Төмендегі әңгімелерде мылжындық бар ма? Бар болса, ол мылжындық неден болып тұр?

Бұл сөйлемдер мылжын түрде жазылған болса, мылжын қылмай қалай жазар едіңдер?

Тәңертең Әлтай ойанды.
Тәңертең Әлтай тұрды.
Тәңертең Әлтай кійінді.
Тәңертең Әлтай жұуынды.
Тәңертең Әлтай шай ішті.
Тәңертең Әлтай сабағына кетті.

Жақаш кітәб сатыб алды.
Жақаш дебтер сатыб алды.
Жақаш қағаз сатыб алды.
Жақаш қарындаш сатыб алды.
Жақаш өшіргіш сатыб алды.
Жақаш қаламбас сатыб алды.
Жақаш қаламсаб сатыб алды.

Нұрмаш тәртібшілдікке таласты.
Дәмеш тәртібшілдікке таласты.
Әбіш тәртібшілдікке таласты.
Қабыш тәртібшілдікке таласты.
Жұмаш тәртібшілдікке таласты.
Мақаш тәртібшілдікке таласты.
Ыбыраш тәртібшілдікке таласты.

Тәңертең Әлтай ...

Жақаш кітәб...

Тәртібшілдікке
Нұрмаш.....

Мылжын әңгімені шыйрақ әңгімеге айналдырғанда, бөлек-бөлек сөйлемдер бірігіп, бір сөйлем болады екен.

Сөйлемдер біріккенде жабсарлары кәйтеді?

Жабсарлары жоғалмаса, жабсарлық қойыла ма? Қойылмай ма?

تومەند، كى انگىمەلەردە مەلۇمكى بارما؟ بار بولسا، ول
مەلۇمكىدەك ئەدەن بولۇپ تۇر؟
بۇل سويلەمىدەر مەلۇمكى تۇردە جازالمىغان بولسا، مەلۇمكى قىلماي
قالاي جازار ەدىكىدەر؟

تا كەرتەڭ ئەلتاي...
تا كەرتەڭ ئەلتاي وياندى.
تا كەرتەڭ ئەلتاي تۇردى.
تا كەرتەڭ ئەلتاي كىيىندى.
تا كەرتەڭ ئەلتاي جۇۋىندى.
تا كەرتەڭ ئەلتاي شاي ئىشتى.
تا كەرتەڭ ئەلتاي سابىمىنا كەتتى.

چاقاش كىتاب ساتىپ الدى.
چاقاش دەپتەر ساتىپ الدى.
چاقاش قەغەز ساتىپ الدى.
چاقاش قارىنداش ساتىپ الدى.
چاقاش وشىرگىش ساتىپ الدى.
چاقاش قالامباس ساتىپ الدى،
چاقاش قالامساب ساتىپ الدى.

تارتىپىشلىككە تارتىپىش
نۇرماش تارتىپىشلىككە تالاستى.
دامەش تارتىپىشلىككە تالاستى.
ئابىش تارتىپىشلىككە تالاستى.
قابىش تارتىپىشلىككە تالاستى.
جۇماش تارتىپىشلىككە تالاستى.
ماقاش تارتىپىشلىككە تالاستى.
بىيراش تارتىپىشلىككە تالاستى.

مەلۇمكى انگىمەنى شىيراق انگىمەگە اينالدىرىغاندا، بولەك —
بولەك سويلەمىدەر بىرىگىپ بىر سويلەم بولادى ەكەن.
سويلەمىدەر بىرىككەندە جاپىسارلار كاپىتەدى؟
جاپىسارلار جوعالماسا، جاپىسارلىق قويىلاما؟ قويىلماي ما؟

Тағы бір күні Қабыш «Жұмаш жұмысы» деген әңгімені жазып әкеліп, Әбішке көрсетеді. Әбіш оқып шығады да, мен мұны былай жазар едім деп, сөйлемдеріне азырақ өзгеріс кіргізеді.

Қабыш мұның несі артық дейді.

Әбіш – мынау ықшам, анау шұбалаң дейді.

Екеуі таласып мұғалымға барады.

Мұғалым не дер?

Әңгіме төменгі. Екеуінікі сызықтың екі жағында.

Жұмаш жұмысы

Жұмаш тәңертең тұрады,
беті-қолын жұуады,
тамағын ішеді, сабаққа
барады.

Сабақтан келеді, кийімін
шешеді, қолын жұуады,
тамағын ішеді.

Тамақтан соң аузын
шайады, шапанын кійеді,
далаға шығады, малға шөб
салады.

Онан соң күректі алады,
балаларды ертеді, жел
жаққа шығады, қардан
қалқа соғады.

Жұмаш тәңертең тұрып,
беті-қолын жұуып,
тамағын ішіп, сабаққа
барады.

Сабақтан келіп, кийімін
шешіп, қолын жұуып,
тамағын ішеді.

Тамақтан соң аузын
шайып, шапанын кійіп,
далаға шығып, малға
шөб салады.

Онан соң күректі алып,
балаларды ертіп, жел
жаққа шығып, қардан
қалқа соғады.

تالى بىر كۈنى قابىش « جۇماش جۇمىسى » دەگەن انگىمە جازىپ اكەلىپ ايشكە كورسەتەدى. * ايش وقىپ شىعادى، مەن مۇنى بىلاي جازار دەيم دەپ. سويلەمدە، رىنە ازىراق وزگەرسى كىر-گىزەدى.

قابىش مۇنىڭ نەسى ارتىق دەيدى.
* ايش — مىناۋ بىقشام، اناۋ شۇبالاڭ دەيدى.
ەكەۋى تالاسىپ مۇعالمىعا بارادى.
مۇعالم نەدەر ؟
انگىمە تومەنگى: ەكەۋىنىكى سىزىقتەڭ ەكى جاعىندا.

جۇماش جۇمىسى.

جۇماش تاڭىرتەڭ تۇرا.	جۇماش تاڭىرتەڭ تۇ- رىپ، بەتى قولىن جۇۋىپ، تاماعىن شەدى، ساباققا بارادى.
----------------------	--

ساباقتان كەلەدى، كىيىمىن شەشەدى، قولىن جۇۋادى، تاماعىن شەدى.	ساباقتان كەلىپ، كىي- مىن شەشىپ، قولىن جۇۋىپ، تاماعىن شەدى.
--	--

تامماقتان سوڭ اۋزىن شايدى، شاپاننى كىيەدى، دالاعا شىعادى، مالعا شوب سالادى.	تامماقتان سوڭ اۋزىن شاينىپ، شاپاننى كىيىپ، دالاعا شىغىپ، مالعا شوب سالادى.
--	---

ونان سوڭ كۈرەكتى الادى، بالالاردى ەرتەدى، جەل جاققا شىعادى، قاردان قالقا سوعادى.	ونان سوڭ كۈرەكتى الىپ، بالالاردى ەرتەپ، جەل جاققا شىغىپ، قاردان قالقا سوعادى.
---	--

Шам жаққан соң үйге
кіреді, кийімін шешеді,
шайын ішеді.

Шайдан соң тағы аузын
шайады, кітабын алады,
үй ішіндегілерге әңгіме
оқыйды.

Шам жаққан соң үйге
кіріб, кийімін шешіб,
шайын ішеді.

Шайдан соң тағы аузын
шайыб, кітабын алыб,
үй ішіндегілерге әңгіме
оқыйды.

Мұның қайсысы ықшам? Қайсысы шұбалаң?

Қайсысы Қабыштікі? Қайсысы Әбіштікі?

Оны неден білдіңдер?

Анасын, мынасын оқығанда, жабсарлық тұрған
жерлерде дауыс кәйтеді? Екеуі де бірдей ме?

Төмендегі «Боран басы» деген әңгімені Әбіш
сыйақты азырақ сөйлемдеріне өзгеріс кіргізіб, қалай
ықшамдар едіңдер? Төменгі үлгімен жазыб көрсетіндер.

Боран басы

Бұлт қалыңдады, қар
жапалақтады, жел күшейді, қар
борай бастады.

Қойшы тайақты қолға алды,
айқай салды, қойын жыйды,
ауылға қарай айдады.

Жылқышы атына мінді, құрықты
қарға ілді, жылқыға барды,
түбекке қарай құуды.

.....

.....

.....

شام جاققان سوڭ ۋىگە كىرەدى، كىيىمىن شەشەدى، شايمىن شەشەدى، شايدان سوڭ تاعى ۋ- زىن شايدى، كىتابىن الادى، ۋى شىمىدە گىلەرگە انگىمە وقىيدى.	شام جاققان سوڭ ۋىگە كىرەدى، كىيىمىن شەشەدى، شايمىن شەشەدى. شايدان سوڭ تاعى ۋ- زىن شايدى، كىتابىن الادى، ۋى شىمىدە گىلەرگە انگىمە وقىيدى.
---	---

مۇندىڭ قايسىسى نىشام، قايسىسى شۇبالاڭ؟

قايسىسى قابىشتىكى، قايسىسى ابىشتىكى بولماق؟

ۋنى نەدەن بىلىدىڭدەر؟

اناسىن، مىناسىن، قىمىناسىن، تۇرغان جەرلەردە داۋىس كاپتەدى؟

كەۋىدە بىردەي مە؟

تۈمەندەگى «بوران باسى» دەگەن انگىمەنى * ابىش سىياقتى

ازىراق سويلەمدىنە وزگەرتىپ كىرگىزىپ، قالاي نىشامدار ەدىڭدەر؟

تۈمەندىكى ۇلگى مەن جازىپ كۆرسەتىڭدەر.

بوران باسى.

.	بۇلت قالىڭىدەدى، قار جاپا- لاقتادى، جەل كۇشەيدى، قار بوراي باستادى. قويىشى تايماقتى قولعا الدى، ايىقايىدى سالىدى، قويىن جىيىدى، اۋىلغا قاراي ايدادى. جىلقىشى اتىنا ۋمىندى، قۇ- رىقتى قارعا ۋىلدى، جىلقىغا باردى، تۈبەككە قاراي قۇۋدى.
---	--

Қатындар жылы кійінді, белдерін
мықтаб бұуынды, бастарына
бөкебай тартты, сұу тасый бастады.
Балалар добты доғарды,
тайақтарын сойылша сүйретті,
үйлеріне тарады.

.....

.....

Жазыб болғаннан кейін кітәбтағысын да, жазған-
дарындыда оқындар. Жабсарлыққа келгенде дауыс
кәйтетінін байқандар.

Ескертіу: жабсарлық тұрған жерге дауыс төменде-
мек түгіл, кейде көтеріледі; мәселен, ықшам айтылған
сөйлемдерде дауыс көтеріледі. Оқығанда жабсарлық
тұрған жерге дауысты тындырмау, тек кідіртіу керек,
дауысты төмендетбей не қалпында қалдырыу не
көтеріңкіреу керек.

§10 Сөз.

Ден саулық заңы.

1. Түзіу отырыу керек.
2. Үстін таза ұстау керек.
3. Ас ішерде қол жұуыу керек.
4. Ас ішкеннен кейін ауыз шайқау керек.

1-інші сөйлемде неше сөз? Жауаб

2-інші сөйлемде неше сөз?

قاتىندار جىلى كەيىندى، بەدا -
مەرىن مەمەت باب بۇۋىندى، باس -
تارىنا بۈكەباي تارتقى، سۇۋ
تاسىي باستادى.
بالالار دوپتى دوعاردى،
تايماقتارىن سويلەش سۇيرەتتى،
ۋىلەرىنە تارادى.

جازىب بولغاننان كەيىن كىتابتاعىسىمىن دا، جان ھاندارىكىدى داۋىقىندار.
جاسارلىققا كەلگەندە داۋىس كاپتەتىمىن بايقاڭدار.

ەسكەرتىۋ: جاسارلىق نۇرغان جەرگە داۋىس تۈمەندەمەك تۇگىل
كەيدە كۈتەرەلەدى، ماسەلەن، نىشام ايتىلغان سويلەمەردە
داۋىس كۈتەرەلەدى. وقىغاندا جاسارلىق نۇرغان جەرگە
داۋىستى تىنىدۇرماۋ، ئەك كىمىدىرتىۋ كەرەك، داۋىستى تو -
مەندەتەتەي نە قالپىندا قالدىرىۋ، نە كۈتەرەلەمەك كەرەك.

§10 عىسوز.

دەن ساۋلىق زاڭى.

1. تۇزىۋ وتىرىۋ كەرەك.
2. ۇستىن تازا ۇستاۋ كەرەك.
3. اس بشەردە قول جۇۋىۋ كەرەك.
4. اس بشكەننەن كەيىن اۋىز شايىۋ كەرەك.

1 — نىشى سويلەمدە نەشە عىسوز؟ جاۋاب ...

2 — نىشى سويلەمدە نەشە عىسوز؟

3-інші сөйлемде неше сөз?

4-інші сөйлемде неше сөз?

Жұмыстық. Әр сөйлемнің ішіндегі сөздерді алыб, бірінші астына бірін сатылаб жазыңдар.

Нұсқау:

1-дегі, 2-дегі, 3-дегі, 4-дегі

.....

Сөйлем ішінде неше сөз болмақ? Тұрлаулы саны бола ма?

Сөздердің сөйлем ішіндегі орындарында тәртіб бар ма? Егер сөйлем сөздерінің орындарын алмастырыб айтсақ, келер кемшілік бар ма?

Денсаулық заңындағы сөздердің орындарын алмастырыб, оқыб қараңдар.

Әуелі әр сөйлемнің екінші сөзін алыб, бірінші сөз қылыб оқыңдар.

Сонан соң ____ 3 » » » » » »

Онан әрі ____ 4 » » » » » »

... ____ 5 » » » » » »

... ____ 6 » » » » » »

Алмастырғанда мағынасы кәйтеді? Түсініуге қалай?

§11 Сөз белгілері.

Дәйекші (*).

Төмендегі қос-қосынан жазылған сөздерді оқыңдар. Әр қосынан жазылған сөздердің ішіндегі әріптерді бірдей айтылыуы басқа сөздердің астын сызыб көрсетіңдер.

1. Боз атты біреу келеді.

2. Шұлғаулық бөз алдым.

3 — نىشى سويلەمدە نەشە سوز؟

4 — نىشى سويلەمدە نەشە سوز؟

جۇمىستىق. *ار سويلەمنىڭ بىشىندەكى سوزدەردى الېب، *بىر-
نىڭ استىنا *بىرىن ساتىلاپ دازىڭدار.
نۇسقاۋ :

1 - دەگى 2 - دەگى 3 دەگى 4 - دەگى

سويلەم بىشىدە نەشە سوز بولماق؟ تۇرلاۋلى ساقى بولما؟

سوزدەردىڭ سويلەم بىشىندەكى ورىندارىندا *تارتىپ بارما ؟ *كەر
سويلەم سوزدەرىندىڭ ورىندارىن الماستىرىپ ايتساق، كەلەر كەمشىلىك بارما؟
دەن ساۋلىق زاڭىنداى سوزدەردىڭ ورىندارىن الماستىرىپ ،
وقىپ قاراڭدار.

اۋەلى، *ار سويلەمنىڭ 2 - نىشى سوزىن الېب 1 - نىشى سوز
قىلىپ وقىڭدار.

سونان سوڭ — 3 » » » » » »

ونان *ارى — 4 » » » » » »

. — 5 » » » » » »

. — 6 » » » » » »

الماستىرعاندا ماعاناسى كاپتەدى؟ نۇسنىڭۇگە قالاي؟

§11 سوز بەلگىلەرى

دايەكشى (ء).

تومەندەگى قوس - قوسىمنان جازىلعان سويلەمدەردى وقىڭدار.
*ار قوسىمنان جازىلعان سويلەمدەردىڭ بىشىندەكى اربىتەرى
بىردەي، ايتىلىۋى باسقا سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدار.

1. بوز اتتى بىرەۋ كەلەدى.

2. شۇلعاۋلىق بۇز الدىم.

1. Мақан добты қатты ұрды.
2. Ійт түнде қатты үрді.
1. Қара тұздан ақ тұз ашшы.
2. Үйден түз жарық.
 1. Омар онды екіге бөлді.
 2. Кеше боран болды.
1. Сұр ат жұусаб тұр.
2. Сұр ет шөлдетті.
 1. Төс майлы болды.
 2. Кәні алақаныңды тос.
1. Біздің үйдің ұны таусылды.
2. Ашыудан үні қатты шықты.
 1. Тақтайдың боры кеткен жоқ.
 2. Бөрі деб қасқырды айтады.
1. Етікші мәс тікті.
2. Қымыздан мас болды.

Осындағы әріптері бірдей, айтылыуы басқа сөздер 1-інші сөйлемдерде қалай айтылады? 2-інші сөйлемдерде қалай айтылады? Қайсысына дәйекші қойылған? Дәйекші нені көрсетеді? Сол сөздер дәйекші қоймасақ, қалай оқылар еді?

Сүйтіб, дәйекші қандай сөздергі қойылатын болғаны?

Жоғарыдағы сөйлемдерді дәйекшілерін, басқа белгілерін дұрыс қойыб көшіріңдер.

1. ۋاقان دۈبۈتى قاتتى ۋردى.
2. ۋىت تۈندە قاتتى ۋردى.

1. قارا تۈزدان اق تۈز اششى.
2. ۋىدەن ۋۈز جارىق.

1. ۋمار ۋندى ەكىگە ۋولى.
2. كەشە بوران بولى.

1. سۈرات جۇۋساب تۇر.
2. ۋسۈرەت شولەتتى.

1. ۋتۈس مايلى بولادى.
2. كانى الاقانگىنى تۈس.

1. ۋبىزدىك ۋىدىك ۋنى تاۋسىلى.
2. اشۋدان ۋنى قاتتى شىقتى.

1. تاقتايدىك بورى كەتكەن جوق.
2. ۋورى دەپ قاسقىردى ايتادى.

1. ەتىكىشى ۋماس تىكتى.
2. قىمىزدان ماس بولى.

ۋسىنداعى ارىپتەرى بىردەي، ايتىلۋى باسقا سۈزدەر 1-نشى سۈيلى-
مىدەردە قالاي ايتىلادى؟ 2-نشى - سۈيلىمىدەردە قالاي ايتىلادى؟ قايسىسىنا
دايەكشى قويىلعان؟ دايەكشى نەنى كۈرسەتەدى؟ سول سۈزدەر دايەكشى
قويماساق، قالاي وقىلار ەدى؟

سۈيىتب، دايەكشى قانداي سۈزدەرگە قويلاتىن بولغانى؟
جوعارىداغى سۈيلىمىدەردى دايەكشىلەردىن، باسقا بەلگىلەردىن
دۇرىس قويىپ كۈشۈرۈكەنەر.

§12 Жіңішке сөз.

Дәйекші (ғ).

Мектебке түскен күнім.

Біз мектебке келсек, балалар далада екен. Бәрі шұулаб жүгіріб жүр екен. Бір бала шығыб, қоңырау сылдырлатыб еді, балалар жабырласыб мектебке кірді.

Мұғалым мені де бір орындыққа отырғызды. Бойым үйренгенше балаларды жатырқаб, үндемей жүрдім. Олар да мені мен сөйлесбей жүрді.

Мұғалым біріңнің атыңды бірің сұраб біліб алыңдар деді. Балалар бірінің қасына бірі барыб, аттарын сұрасты. Сонан былай танысыб, үйір болыб кеттік.

Осы әңгіменің ішіндегі жұуан сөздерді алыб, бір бөлек жазыңдар, жіңішке сөздерді алыб, бір бөлек жазыңдар.

Сонан кейін жіңішке сөздердің дәйекші қойылғанын бір бөлек, дәйекші қойылмағанын бір бөлек жазыңдар.

Нұсқа:

Жұуан сөздер:

...

Жіңішке сөздер

.....

Дәйекшілісі

Дәйекшісізі

...

...

Жұуан сөздерге дәйекші неге қойылмаған? Себебі не?

§ 12 جىڭشكە سوز

دايە كىشى (۶).

مەكتەپكە تۇسكەن كۈندىم.

بىز مەكتەپكە كەلسەك، بالالار دالادا كەن. بىرى شۇۋلاپ جۇڭمىرىپ جۇر كەن، بىر بالا شىعەب قوڭمىراۋ سىلىرىلا تىب ەدى، بالالار جابىرلا سىب مەكتەپكە كىردى.

مۇعالىم مەنى دە بىر ورىندىققا وتىرىدۇ. بويىم ۋىرەنگەنشە بالالاردى جاتىرقاب ۋىدەمەي جۇردىم. ولاردا مەنى مەن سويلەسەي جۇردى. مۇعالىم بىرىڭنىڭ اتىڭنى بىرىڭ سۇراب بىر-لىمبىلىككە دەدى. بالالار بىرىڭنىڭ قاسىمىنا بىرى بارىپ اتتارىن سۇراستى. سونان بىلاي تانىسىپ، ۋىس بولىپ كەتتىك.

ۋىسى انكىمەنىڭ دىنىدەكى جۇۋان سوزدەردى الىپ، بىر بولەك جازىڭدار. جىڭشكە سوزدەردى الىپ بىر بولەك جازىڭدار. سونان كەيىن جىڭشكە سوزدەردىڭ دايەكشى قويىلغانىن بىر بولەك، دايەكشى قويىلغانىن بىر بولەك جازىڭدار.

نۇسقا: جۇۋان سوزدەر جىڭشكە سوزدەر
دايەكشىلىسى دايەكشىلىسى
.....
.....
.....

Жіңішке сөздердің біреулеріне дәйекші қойылған, біреулеріне қойылмаған. Неге бәріне бірдей қойылмаған? Мәнісі не?

Жіңішке сөздердің дәйекшілісін жұуан қылыб (дәйекшісін алыб тастаб), айтыб көріңдер. Дәйекшісіз жіңішке сөздерді жұуан қылыб айтыб көріңдер. Қайсысы жұуан айтыуға көнеді?

Төмендегі «Жәпек тентек» деген әңгіменің ішіндегі алдыңғы іретше жұуан сөздерін бір бөлек, жіңішке сөздерін бір бөлек, жіңішкесіндегі дәйекшелісін бір бөлек, дәйекшісізін бір бөлек айырыб жазыңдар.

Жәпек тентек.

Жәпектің әжесі қолын жұуыб, жеңін түріб, нан ійлей бастады. Жәпек қараб тұрыб шамды үріб, сөндіріб тастады.

Неге үрдің деб әжесі Жәпекті ұрыб еді, Жәпек жылады. Әкесі неге ұрдың деб әжесіне ұрысты.

Әжесі Жәпекке үнінді шығарма деді.

Әкесі онсыз ақ ұныңды төкбейсің ғой, ійлей берсеңші деді.

Әжесі Жәпекке отты жағыб жібер деді.

Жәпек отты жаққанша біраз ұуақыт өтті.

Мұнда қандай сөздерге дәйекші қойылған, қандай сөздерге қойылмаған?

جۇۋان سوزدەرگە دايەكشى نەگە قويىلماعان؟ سەيپى نە؟
چىگىشكە سوزدەردىڭ بىرەۋلەرنە دايەكشى قويىلماعان، بىرەۋلەرنە
قويىلماعان. نەگە بارىنە بىردەي قويىلماعان؟ مانىسى نە؟
چىگىشكە سوزدەردىڭ دايەكشىلىسىن جۇۋان قىلىپ، (دايەكشىسىن الپ
تاستاپ) اينىپ كورىڭىز. دايەكشىسىن چىگىشكە سوزدەردى جۇۋان
قىلىپ اينىپ كورىڭىز. قايسىسى جۇۋان ايتىۋعا كوندى؟
تومەندەكى «چاپەك تەنتەك» دەگەن انكىمەنىڭ شىمىدەكى الدىڭى
بىرەشە جۇۋان سوزدەردىن بىر بولەك، چىگىشكە سوزدەردىن بىر
بولەك، چىگىشكە سىمىدە دايەكشىلىسىن بىر بولەك دايەكشىسىن
بىر بولەك ايسىپ جازىڭىز.

چاپەك تەنتەك.

چاپەكتىڭ اجەسى قولىن جۇۋىپ، جەڭىن تۇرىپ،
نان يىلەي باستادى. چاپەك قاراپ تۇرىپ شامى
ئۇرىپ، سوندىرىپ تاستادى.
نەگە ئۇردىڭ دەب اجەسى چاپەكتى ئۇرىپ دەدى،
چاپەك جىلادى. اكەسى نەگە ئۇردىڭ دەب اجەسىنە
ئۇرىستى.

اجەسى چاپەككە ئۇنىڭدى شىعارما دەدى،
اكەسى ونسىزاق ئۇنىڭدى توكەيسىن عوي، يىلەي
بىرسەيشى دەدى.

اجەسى چاپەككە وتتى جاعىپ جىبەر دەدى،
چاپەك وتتى جاققانشا بىراز وۋاقت وتتى.
مۇندا قانداي سوزدەرگە دايەكشى قويىلماعان، قاندا
داي سوزدەرگە قويىلماعان؟

Дәйекші қойылыу-қойылмауы тұуралы нендей қорытын шығарыуға болады?

Қандай сөздерге дәйекші қойыу қажет дейміз? Қоймағаннан келетін кемшілік бар ма?

Осы «Жәпек тентек» деген әнгімені еш бір дәйекші қоймай көшіріб оқыб көріңдер.

Қоймағаннан келетін кемшілік бар екен, со жағын байқандар.

§13 Қосар сөз.

Қосарлық (-)

Мұратқа мұғалым «Әліб-бій» кітәбынан ішінде қосарынан айтылған сөздері бар сөйлемдерді теріб жаз деген екен. Сонда оның жазғандары мыналар:

Асан тайын құр-құрлаб, құуа-құуа шаршады.

Ерні жалақ-жалақ болыб Жұмаш қой бағады.

Тоғай басы ұу-шұу. Әке-шешен бар ма?

Теке мен серке сарт-сұрт сүзісті.

Әкем мен ағам қысы-жазы дамыл көрмейді.

Ел қора-қобсы түзед жатыр. Жүк- сайманды таңды.

Үлкен-үлкен әріб жазылған үлкен қағаз әкелді.

Алысыб-жұлысыб балалар шұулаб жатыр екен.

Тақтай беті дәйім шыймай-шыймай болыб тұрады.

Мырзаш дәйім қожалақ-қожалақ болыб жүреді.

Жақайдың үсті-басы түлеген тайлақтай жалба-жалба.

دايەكشى قويىلىۋ - قويىلماۋى تۇۋرالى نەندەي
قوربتىن شىعارىۋعا بولادى؟

قانداي سوزدەرگە دايەكشى قويىۋ قاجەت دەيمىز؟
قويماعاننان كەلەتتىن كەمشىلىك بارما؟

وسى «چاپىك تەنتەك» دەگەن انگىمەنى ەش ءبىر دايەكشى قويماي
كوشىرىپ وقىپ كورىڭدەر.

قويماعاننان كەلەتتىن نە كەمشىلىك بار ەكەن، سوجاعىن بايقاشىڭدار

§ 13. قوسار ءسوز.

قوسارلىق (-)

مۇراتقا مۇعالىم «الەب-بىي» كىتابىنان بىشىندە قوسارىنان ايتىلعان
سوزدەرى بار سويلەمەردى تەرتىپ جاز دەگەن ەكەن. سوندا ونىڭ
جازعاندارى مىنالار:

اسان تايىن قۇر-قۇرلاپ، قۇۋا-قۇۋا شارشادى.

ەرنى جالاق-جالاق بولىپ جۇماش قوي باعادى.

توعاي باسى ۇۋ-شۇۋ. اكە-شەشەڭ بارما؟

تەكە مەن سەرگە سارت-سۇرت ءسوزىستى.

اكەم مەن اعام قىسى. جازى دامىل كورمەيدى.

ەل قورا-قوبىسى تۇزەپ جاتىر. جۇك-سايمانى تاتىدى..

ۇلكەن-ۇلكەن ءارىپ جازىلعان ۇلكەن قاعاز اكەلىدى

السىب. جۇلىسىپ بالالار شۇۋلاپ جاتىر ەكەن.

تاقتاي بەتى ءدايم شىمىي-شىمىي بولىپ تۇرادى.

مىرزاش ءدايم قوجالاق. قوجالاق بولىپ جۇرەدى.

جاقايدىڭ ءۇستى-باسى تۇلەگەن تايلاقتاي جالبا-جالبا.

Кійімі жыртық-жыртық бір жас бала жол жүріб келе жатты.

Баланың аяқтары тас жырған жара-жара.
Жеңешем құрт-май салыб берді.
Қазақтар базарға қой-қозы сатады.
Базардан айна-тарақ сыйақты нәрселер алады.
Қармақты қозғаб-қозғаб қойамын.
Балықтар қармақты тартыб-тартыб қалады.
Балалар дұу-дұу күледі.

Осында қосарынан айтылыб тұрған қай сөздер?
Айтқанда ондай сөздерді несінен таниймыз?

Қосарынан айтылыб тұрған сөздерді бөлек шығарыб жазыңдар.

§14 Тасымал сөз.

Қосарлық (-)

Дәмештің кешкі жұмысы.

Дәмеш мектебте оқыйды.
Мектебтен үйіне түрлі әнгіме-
сі бар кітәбтар әкеледі.
Әнгімелерін үй ішіндегі-
лерге оқыйды. Оқығанын
басқалар тыңдаб отыра-
ды. Балалар түсінбе-
генін сұрайды. Дә-

كېيىمى جىرتىق. جىرتىق ئېمىر جاس بالا جۇل جۇرىپ
كەلە جاتتى.

بالانىڭ اياقتارى تاس جىرمان جارا. جارا.

جەڭشەم قۇرت. ماي سالىب بەردى.

قازاقتار بازارغا قوي. قوزى ساتادى.

بازاردان اينى. تاراق سىياقتى نارسەلەر الادى.

قارمانتى قوزغاب. قوزغاب قويامىن.

بالىقتار قارماقتى تارتىپ. تارتىپ قالادى.

بالالار دۇۋ. دۇۋ كۈلەدى.

وسىندا قوسارىنان ايتىلىپ تۇرغان قاي سوزدەر؟ ايتقاندا ونداي

سوزدەردى نەسىنەن تانىمىز؟ جازعاندا نەسىنەن تانىمىز؟

قوسارىنان ايتىلىپ تۇرغان سوزدەردى بولەك شىعارىپ جازىڭىز.

§ 14. تاسىمال سوز.

قوسارلىق (-)

دامەشتىك كەشكى جۇمىسى.

دامەش مەكتەپتە وقىيدى.

مەكتەپتەن ۇيىنە تۇرلى اڭگىمە.

سى بار كىتابتار اكەلەدى.

اڭگىمەلەردىن ۇيىشنىدەگە.

لەرگە وقىيدى. وقىعانىن

باسقالار تىڭداپ وتىرا.

دى. بالالار تىۋىنىدە.

گەنەن سۇرايدى. دا.

меш оларға түсіндіреді. Кей бір нәрселерді үлкендер де білмей Дәмештен сұрайды. Сұрағандарын Дәмеш түсіндіріп береді.

Осында жолға сыймаған сөздерді қалай еткен? Сыймаған сөздерді бөліп, сыймағанын келесі жолға шығарғанда сөзді қандай-қандай жерлерінен бөлген? Бұуынды тұтасынан шығармай, бөліп шығарған жері бар ма? Сыймаған сөздерді қалай бөліу керек болғаны? Тасымалдағанда сөздің бөлінген жеріне басқа белгі қоймай, қосарлық белгісін қойыудың мәнісі не?

Кітәптағы басқа әнгімелерде сыймаған сөздерді қалай тасымалдағанын қарандар.

§15 Төл сөз.

Дәлдеулік (« »)

Шәкен салақ

Қабырға гәзійттен

Шәкенге бәрі қарайды. Шәкенге бәрі жарайды.

Шәкеннің үсті бор-бор.

Борын айтқан адамға –

«Жарайды; кім қарайды?»

дейді.

مەش ولارغا تۇتىشىدۇ.
 رەدى. كەي ئېسىز نارسە.
 لەردى ۋەلىكەندەردە بىلا.
 مەي دامەشتەن سۇراي.
 دى. سۇراغاندارىن دا.
 مەش تۇتىشىدۇ بىر بىر بىلەن.
 رەدى.

ۋەلىكەندەردە سۇزى قالاي ەتكەن؟ سىمىغان سۇزى بولۇپ،
 سىمىغانىن كەلسى جۇلغا شىعارغا ئۇدا سۇزى قانداي قانداي جەرلەرنىن بولگەن.
 بۇۋىنى تۇتۇشنىن شىعارماي، بولۇپ شىعارغان جەرى بارما؟ سىمىغان
 سۇزى قالاي بولۇپ كەرەك بولغانى؟ تاسىمالداغاندا سۇزىنىڭ بولۇپ كەلگەن
 جەرىنى باسقا بەلگى قويماي، قوسارلىق بەلگىسىن قويۇپ كەلگەن؟
 كىتابىدا باسقا بەلگىلەر دە سىمىغان سۇزى قالاي تاسىمال-
 داغانىن قاراڭلار.

§ 15. ئەتول سوز. دالەتلىك (« ») شاكەن سالاق.

قاپىرغا گازىيەتەن.

شاكەنگە ئارى قارايدى. شاكەنگە ئارى قارايدى.

شاكەننىڭ ئۈستى بور- بور.

بورىن ايتقان ادامغا.

«قارايدى؛ كىم قارايدى؟»

دەيدى.

Шәкеннің беті салтақ-салтақ.

Салтағын айтқан адамға—

«Жарайды. Кім қарайды?»
дейді.

Шәкеннің қолы кір-кір.

Кірін айтқан адамға —

«Жарайды. Кім қарайды?»
дейді.

Шәкеннің кийімі жыртық-жыртық.

Жыртығын айтқан адамға —

«Жарайды. Кім қарайды?»
дейді.

Әжесі ас ішерде қол жұууыға қосса,

Оған Шәкен —

«Жарайды, кірі менің бойыма тарайды»
дейді.

Осында айтылған төл күйінде өзгерместен жазылған қай сөздер? Оны «төл сөз» деб көрсетіу үшін нендей белгі қойылған?

شاكەننىڭ بەتى سالتاق- سالتاق.
سالتاغمىن ايتقان ادامغا —

«جارايدى. كىم قارايدى؟»

دەيدى.

شاكەننىڭ قولى كىر - كىر.
كىرىن ايتقان ادامغا —

«جارايدى. كىم قارايدى؟»

دەيدى.

شاكەننىڭ كىيىمى جىرتىق - جىرتىق.
جىرتىمىن ايتقان ادامغا —

«جارايدى. كىم قارايدى؟»

دەيدى.

اجەسى اس شەردە قول جۇۋىۋعا قوسسا،
وغان شاكەن —

«جارايدى. كىرى مەن بويىما تارايدى»

دەيدى.

وسىندا ايتىلعان ءول كۇيىندە وزگەرمەستەن جازىلعان قاي سوزدەر؟
ونى «ءول سوز» دەپ كورسەتمەۋ ءۇشىن نەندەي بەلگى قويىلعان؟

§16 Төл атау.

Дәлдеулік (« »)

Қабырға гәзійт

Жанақ әнгімесінен

Өткен жыйылыста қабырға гәзійтін шығару мәселесі қаралған. Атын не деб қойамыз деб көб ойланғанбыз.

Біреулер – «Жас ұлан» қойалық деген.

Біреулер – «Жас бұуын» қойалық деген.

Біреулер – «Жас қайрат» қойалық деген.

Біреулер – «Белсен жас» қойалық деген.

Біреулер – «Еркін жас» қойалық деген.

Біреулер – «Сергек жас» қойалық деген.

Ақырында Дәмеш ұсынған «Жеткіншек» деген ат алынған.

Жақан сабаққа ылғый кешігіб келетін. Мұғалым кешіккен себебін сұраса, анау-мынау деб сылтау айтатын:

Кеше бір бала Жақанды қабырға гәзійтке жазыб қойыбты. Жақан атын атамаған, бірақ жазылған сөзге қарағанда сол екендігі көрініб тұр.

«Жалқау қалқа-ау,

Айтпа сылтау» деб бастағаннан ақ Мәкеш мынау Жақан тұурасынан шығар деді.

§ 16. ءتول اتاۋ .

دالداۋلىك (« »)

قابىرغا گازىت ،

جاناق انگىمەسىنەن .

وتكەن جىيىلىستا قابىرغا گازىت شىعارىۋ ماسا -
لەسى قارالغان . اتىن نە دەپ قويامىز دەپ كۆپ
ويلاغانىمىز .

بىرەۋلەر - « جاس ۇلان » قويالىق دەگەن .

بىرەۋلەر - « جاس بۇۋىن » قويالىق دەگەن .

بىرەۋلەر - « جاس قايرات » قويالىق دەگەن .

بىرەۋلەر - « بەلسەن جاس » قويالىق دەگەن .

بىرەۋلەر - « ەركىن جاس » قويالىق دەگەن .

بىرەۋلەر - « سەرگەك جاس » قويالىق دەگەن .

اقىرىندا دامەش ۇسىنغان « جەتكىنشەك » دەگەن ات
السىغان .

جاقان ساباققا لىغىي كەشىگىپ كەلەتسىن . مۇعالىم
كەشىگەن سەبەبىن سۇراسا ، اتاۋ-مىناۋ دەپ سىلتاۋ
ايتاتىن :

كەشە بىر بالا جاقاندى قابىرغا گازىتكە جازىپ
قويىپتى . جاقان اتىن اتاماعان ، بىراق جازىلعان سۆزگە
قاراعاندا سول ەكەنى كورىنىپ تۇر .
« جالقاۋ قالقاۋ ،

ايتبا سىلتاۋ » دەپ باستاعانىنان اق ماكەش مىناۋ
جاقان تۇۋراسىنان شىعار دەدى .

Кешеден бері Жақанды балалар «Жалқау қалқа ау»
деб атайтын болды.

Мұнда өзгерместен төл күйінде жазылған сөздер
бар ма?

Олар қай сөздер?

Сендер қандай гәзіттердің аттарын білесіңдер?

§17 Үйір сөздер.

Еместік (×)

Төмендегі «Шарыуамыз» деген әңгіменің ішіндегі
қосуға үйлесетін, бір-біріне үйір сөздерді қоса
оқыңдар. Үйір еместерін қосбай оқыңдар. Үйір емес
сөздердің арасына мынадай (×) еместік белгісі
қойылған.

Шарыуамыз.

Күз ортасы × ауған еді. Бір күні × қара сұуық × жел
болды. Мектебтің × ашық-тесік × жерлерінен × жел
гүуледі.

Үйдің іші × азынаб кетті. Қолымыз × қатыб қалды.
Қалам ұстауға × саусақтарымыз × ійлікбеді. Айағымыз
да × мұздай бастады. Жаураб, бүрісіб отырдық.

Бір мезгілде × мұғалым келді. Бор мен × кендір май
әкелді. Борды × майдалаб × түйдік. Оның үстіне × май
құйдық. Ійлеген соң × қамыр сыйақты болды. Қамыр
мен × терезенің × ашық-тесік

كەشەدەن بەرى جاقاندى بالالار، «جالقاۋ قالقاۋ»
دەب اتايتىن بولدى.

مۇنداق وزگەرمەستەن تۈل كۈيىندە جازىلغان سۆزدەر بارما؟
ولار قاي سۆزدەر؟

سەنلەر قانداي گازىيىتىلەردىڭ اتقارن بىلەنەندەر؟

§ 17. ئۇيىر سۆزدەر.

دەمەستىك (X)

تۈمەندەكى «شارىۋامىز» دەگەن انىمەنىڭ بىشىندەكى
قوسىمچىغا ئۆيلەستەن بىر-بىرىنى ئۇيىر سۆزدەردى قوسا
قوشىپ دەمەستەرنى قوشىپاي قوشىپاي. ئۇيىر دەمەس سۆزدەردىڭ
اراسىنا مىناداي (X) دەمەستىك بەلگىسى قويىلغان.

شارىۋامىز.

كۈز ورتاسى X اۋعان ەدى. ئىر كۈنى X قارا
سۇۋىق X جەل بولدى. مەكتەبتىڭ X اشىق-تەسەك X
جەرلەرنەن X جەل كۈۋلەدى.

ئۇيىدىڭ ئىشى X ازىناب كەتتى. قولمىز X قاتىب
قالدى. قالام ۇستاۋغا X ساۋساقىتارمىز X يىلىكىدەدى.
ايامىمىزدا X مۇزداي باستادى. جاۋراب، بۇرىسىب
وتىردىق.

ئىر مىزگىلىدە X مۇعالىم كەلدى. بورمەن X كەندىر-
ماي كەلدى. بوردى X مايدالاب X تۇيىدىك. ونىڭ
ۇستىنە X ماي قۇيىدىق. ئىلەگەن سوڭ X قامىر سىياقتى
بولدى. قامىر مەن X تەرمەنىڭ X اشىق - تەسەك

жерінің × бәрін бітедік. Жел × азынауын × қойды.
3-4 бала × отын әкелдік. От жағыб, жылыныб алдық.

Осындағы үйлесіб, қосылыб, бір үйір болыб тұрған сөздерді бір бөлек, үйлеспей, оз алдына оңаша тұрған сөздерді бір бөлек шығарыб жазыңдар.

Нұсқа:

Үйір сөздер

Күз ортасы

.....

.....

Емес сөздер

Мектебтің

.....

.....

Енді сол әңгімені төменгі түрінде оқыб көріңдер.

Шарыуамыз.

Күз × ортасы ауған × еді. Бір × күні қара × сұуық жел × болды. Мектебтің ашық-тесік × жерлерінен жел × гүуледі. Үйдің × іші азынаб × кетті. Қолымыз қатыб × қалды. Қалам × ұстауға саусақтарымыз × ійлікбеді. Айағымыз да мұздай × бастады. Жаураб, бүрісіб × отырдық.

Бір × мезгілде мұғалым × келді. Бор × мен кендір май әкелді. Борды × майдалаб үйдік. Оның × үстіне май × құйдық. Ійлеген × соң қамыр × сыйақты × болды. Қамыр × мен терезенің × ашық-тесік × жерінің бәрін × бітедік. Жел азынауын × қойды. 3-4 × бала отын × әкелдік. От × жағыб, жылыныб × алдық.

جەرىنىڭ × بارىن بىتەدىك. جەل × ازىناۋىن × قويدى.
 3-4 بالا × وتىن اكەلىدىك.

وت جاعىب، جىلىنىب الدىق.

وسىنداغى ۇيلەسىپ قوسىلىپ ءىر ءۇير بولىپ تۇرعان
 سوزدەردى ءىر بولەك، ۇيلەسىپ، ءوز الدىنا وكاشا تۇرعان
 سوزدەردى ءىر بولەك شىعارىپ جازىڭىلار.

نۇسقا: ءۇير سوزدەر ەمەس سوزدەر

كۆز ورتاسى. مەكتەبتىڭ

.

ەندى سول اككىمەنى تومەنگى تۇرىندە وقىپ كورىڭىلەر.

شارىۋامىز.

كۆز × ورتاسى اۋعان × ەدى. ءىر × كۈنى قارا ×
 سۇۋىق جەل × بولدى. مەكتەبتىڭ اشىق - تەسىك ×
 جەرلەرىنەن جەل × كۇۋىلەدى. ءۇيدىڭ × ەشى ازىنا ×
 كەتتى. قولىمىز قاتىپ × قالدى. قالام × ۇستاۋعا ساۋ.
 ساقىتارىمىز × يىلىكىبەدى. اياعىمىزدا مۇزداي × باستادى،
 جاۋراب، ءبۇرىسىب × وتىردىق.

ءىر × مەزگىلدە مۇعالىم × كەلدى. بور × مەن كەندىر -
 ماي اكەلدى. بوردى × مايدالاب تۇيدىك. ونىڭ × ۇستىنە
 ماي × قۇيدىق. نىلەگەن × سوڭ قامىر × سىياقتى ×
 بولدى. قامىر × مەن تىرەنەنڭ × اشىق - تەسىك ×
 جەرىنىڭ × بارىن بىتەدىك. جەل ازىناۋىن × قويدى.
 3-4 بالا × وتىن اكەلىدىك.

وت × جاعىب، جىلىنىب الدىق.

Сөзді үйір-үйірі мен қосыб оқыу қалай? Үйірі мен қоспай, бөлек кез келгені мен қосыб оқыу қалай? Екеуінің қайсысы оқыған адамның өзіне де, тындағандарға да анық түсінікті.

Оқыу ашық, түсініуге анық болуы үшін не істеу керек екен?

Мұнан былайғы әнгімелердің бәрін де, әуелі, үйір-леб белгілемей тұрған күйінде оқыб, онан кейін үйір-леб, еместік белгісін қойыб оқыб қараңдар. Қайсысы түсінікті болыумен де тұрмай, оқыуға да жеңіл болар екен, сол жағына назар салыңдар.

Қамсамолдар мен пійәнерлер.

Пійәнерлер ұйымы қамсамолдан бөлек емес. Пійәнер басшыларын өздері сайламайды. Оларды қамсамол кәмійтеттері басқарады. Пійәнер жұмысшы қамсамол жұмысының бір бөлегі.

Пійәнерлердің жұмысын басқарыб, оларға дұрыс бағыт беріу үшін қамсамол ұйымы не істейді:

1) Пійәнерлерге жетекші береді. Мүшелерінің бір сыпыраларын пійәнерлер жұмысына қосады.

2) Пійәнер арасында жұмыс қылатын қамсамолдар мен пійәнер жасақтарының істерін басқарады.

3) Пійәнер сергектерін тәрбійелеб, жұмысқа қосады.

4) Пійәнер жасақтарын қамсамол ұйымының жұмысына қатыстырады.

سۆزدى ئۆيىر- ئۆيىرى مەن قوسىپ وقىۋ قالاي؟ ئۆيىرى مەن قوسىپ،
ئەك كەز كەلگەنى مەن قوسىپ وقىۋ قالاي؟ ئەگەۋنىڭ قايسىسى وقىغان
دامنىڭ وزىدە، تەڭداغانلاردا اندىق تۇسىنىكتى ؟

وقىۋ اشىق، تۇسىنىۋگە اندىق بولۇۋ ئۇشىن نە بىستەۋ كەرەك ئەكەن؟
مۇنان بىلايىنى ئىگىمەلەردىڭ بارىدە، اۋەلى، ئۆيىرلەپ بەلگىلەمەي
تۇرغان كۆيىندە وقىپ، ونان كەيىن ئۆيىرلەپ ەمەستىك بەلگىسىن
قويىپ وقىپ قاراڭدار. قايسىسى تۇسىنىكتى بولۇۋ مەن دە تۇرماي،
وقىۋادا جەڭىل بولار ئەكەن؟ سول جاعىنا نازار سالىڭدار.

قامسامولدار مەن پىيانەرلەر.

پىيانەرلەر ئۆيىمى قامسامولدان بولەك ەمەس.
پىيانەر باسشىلار بىن وزدەرى سايلامايدى. ولاردى
قامسامول كامىيەتتەرى باسقارادى. پىيانەر جۇمىسى
قامسامول جۇمىسىنىڭ ئۆيىر بولەگى.

پىيانەرلەردىڭ جۇمىسىن باسقارىپ، ولارعا دۇرىس
باعىت بەرىۋ ئۇشىن قامسامول ئۆيىمى نە بىستەيدى:

1 — پىيانەرلەرگە جەتەكشى بىرەدى. مۇشەلەرنىڭ
ئۆيىر سىمپىرالارىن پىيانەرلەر جۇمىسىنا قوسادى.

2 — پىيانەر اراسىندا جۇمىس قىلاتىن قامسامولدار
مەن پىيانەر جاساقتارنىڭ بىستەرىن باسقارادى.

3 — پىيانەر سەرگەكتەرىن تاربىيەلەپ جۇمىسقا
قوسادى.

4 — پىيانەر جاساقتار بىن قامسامول ئۆيىسىنىڭ جۇمىسى.
سىنا قاتىستىرادى.

Біліу керек.

Ленін оқыб жүрген кезінде мектебтегі балалардың алды болған. Сабаққа ықыласты, жұмысына тыңғылықты болған екен. Кітәбты көб оқыйды екен. Өзі мен бірге болған балалардың алды болыб, мектеб бітіргенде сый алған.

Ленін балаларды үлкейген шағында да жақсы көрген. Алға сүйрейтін адамдар балалар болатынын жақсы білген.

1921-жылы бүкіл Іресейлік Көменес жастар одағының 3-сйезінде Ленін – Жастар, пійәнерлер, оқыңдар! Бай, кедей, қожа, құл болмайтын, адам баласының бәрі тең болатын көменізім заманын орнататын сендер. Көменізім орнатыу үшін көб білім керек. Ол білімді алыу үшін көб оқыу керек. Білімді жұмыскер, қара шарыуа, мұғалым, сүгіретші, ағыраном, доқтыр, әртес болыб шығыуларың керек деген.

Мұны жастар мен пійәнерлер біліулері керек. Іс жүзінде орындаулары керек деген.

بىلىڭۇ كەرەك .

لەننەن وقىپ چۇرگەن كەزىندە مەكتەپتەگى بالالار -
دىڭالدى بولغان ساباققا ئىلاستى، جۇمىسىناتىڭىلىقتى
بولغان ەكەن. كىتابتى كۆپ وقىمىدى ەكەن. ۋىزى مەن
بىرگە وقىغان بالالار دىڭالدى بولمى، مەكتەپ بىتىم -
گەندە سىيى العان.

لەننەن بالالاردى ۇلكەيگەن شاعىندادا جاقسى، كور -
گەن. العاسۇيرەيتىن ادامدار بالالار بولاتىنىن جاقسى
بىلىگەن .

1921 - جىلى بۇكىل بىرەسەيلىك كومەنەس جاستار
وداعىنىڭ 3 - سىيەزىندە لەننەن — جاستار، پىيانەرلەر،
وقىڭدار! باي، كەدەي، قوجا، قۇل بولمايتىن، ادام بالا -
سىنىڭ ۇبارى تەڭ بولاتىن كومەنەزىم زامانىن ورناتا.
تىن سەندەر. كومەنەزىم ورناتىۋ ۇشىن كۆپ ۇبىلىم
كەرەك. ول ۇبىلىمدى الدۇ ۇشىن كۆپ وقىۋ كەرەك.
ۇدانىمدى جۇمىسكەر، قارا شارۋا، مۇعالىم، سۇگىرەت
شى، اعىرانوم، دوقتىر، ارتىس بولمى شىغىۋلارنىڭ
كەرەك دەگەن.

مۇنى جاستار مەن پىيانەرلەر بىلىۋلرى كەرەك.
ئىس جۇزىندە ورىنداۋلارى كەرەك دەگەن.

§16 Ұқас сөздер.

Өлең шұумағы.

Күз.

Көңілсіз түз.

Қыс.

Қысады тыс.

Жаз.

Бәрі шат мәз.

Шілде.

Жақбайды кімге?

Осыны оқығанда, қай сөздердің айтылыуы ұқсас? Сол ұқсас сөздерді оңаша шығарыб, бірінің астына бірін жазыңдар.

Төмендегі «Мерген ақ» дегенді оқыңдар. Оның ішіндегі ұқсас естілетін сөздерді бөлек шығарыб, бірінің астына бірін жазыңдар.

Мерген ақ!

Біздің Ысқақ –

Ой, мерген ақ!

Торғайға атыб,

Шырғайға тійгізеді.

Қарғаға атыб,

Арбаға тійгізеді.

18 §. ۋىقاس سوزدەر.
ۋالەك شۇۋماعى.

كۈز.

كوڭدەلىسىز عتۇز

قسم

قصدی تمس.

• جاز

بَارِ شَاتِ عُمَارِ

شماره .

جاقبایدی کیسگه؟

ۋەسىنى ۋەقەلەندە، ۋاي سۆزدەردىڭ ايتىلىۋى ۋەقەس؟ سول ۋەقەس سۆز-
 ھەردى ۋەقەلەندە، ۋاي سۆزدەردىڭ ايتىلىۋى ۋەقەس؟ سول ۋەقەس سۆز-

تومەندەگى «مەرگەن اق» دەگەندى وقۇڭدار، ونىڭ دىنىدەگى وقۇسلى
مىسىلەتتىن سۆزدەردى بولەك شىعارىپ، ئېرىنىڭ استىغا ئېرىن جازىڭدار.

مهرگهن اقا!

۴. بىزدىكى سىناق -

وی، مهرگدن اُق!

تور عایعا اتمب،

شهر عایعا تدیگز هدی

قارعاء اتب،

ارباعاً تنیگز هدی

Далаға атыб,
Балаға тійгізеді.
Балаға атыб,
Далаға тійгізеді.

Айтылыуы ұқсас сөздер не деб аталады? Білесіндер ме? Қандай сөйлем «өлең сөйлем» деб аталады? Қандай әнгіме «өлең» деб аталады.

Төмендегі «Бөбектің тілегі» деген өлеңді оқыб, ішіндегі ұйқас сөздерін бөлек шығарыб, ұйқасын ұйқасының астына жазыңдар.

Бөбектің тілегі.

Тоқтышағым тоғыз таб.
Саулық қойым сегіз таб,
Сегізіңді семіз таб.
Құла бйем құлын таб,
Құлын табба, құнан таб.
Құнан табсаң, егіз таб.

*

Бөкен жүнді бөрте ешкім,
Төрт айда бол төрт ешкім.
Төртеуің де бөрте бол.
Өлмей-жітбей есен боб,
Қой алдында көсем боб,
Төртеуің де серке бол.

دالاعا اتىب،
بالاعا تىيگىزەدى.
بالاعا اتىب،
دالاعا تىيگىزەدى.

ايتىلىۋى ۇقساس سوزدەر نە دەپ اتالادى؟ بىلەسىنىڭمە؟ قانداي سويلەم
«ولەك سويلەم» دەپ اتالادى؟ قانداي انكىمە «ولەك» دەپ اتالادى؟

تومەندەگى «بۈبەكتىڭ تىلەگى» دەگەن ولەككى وقىپ، بىشىندەگى ۇيقاتىر
سوزدەردىن بولەك شىعارىپ، ۇيقاتىر ۇيقاتىنىڭ استىنا جازىڭدار.

بۈبەكتىڭ تىلەگى.

توقتىمشاعىم توعىز تاب.
ساۋلىق قويىم سەگىز تاب،
سەگىزگى سەمىز تاب.
قۇلا بىيەم قۇلىن تاب.
قۇلىن تابىبا قۇنان تاب.
قۇنان تابساڭ ەگىز تاب.

*

بوگەن ءجۇنىمى بورتە ەشكىم،
تورت ايدا بول تورت ەشكىم.
تورتەۋىڭ دە بورتە بول.
ولمەي - جىتەي ەسەن بوب،
قوي الدىندا كوسەم بوب،
تورتەۋىڭ دە سەركە بول.

Әукем, бызауды алты таб.
Әукелері салпылдаб,
Өгіз болсын атандай.
Бақайлары майысыб,
Елемесін қайысыб,
Адам мінсе атамдай.

(Жәжеке)

Жай әнгіме менен өлеңнің жазыу тәртібі жағынан айырымы бар ма? Қайсысы шұумақ-шұумақ болып, бөлектеніп жазылады? Қайсысы бөлектенбей тұтас жазылады.

Төмендегі «Жас пійәнер біздерміз» деген өлеңді шұумақ-шұумағымен көшіріңдер.

Жас пійәнер біздерміз.

Арыстандай айбатты,
Қажымайтын қайратты,
Жас пійәнер біздерміз.

Білім сұудай тасатын,
Надан елге шашатын,
Жас пійәнер біздерміз.

*

اۋكەم، بىز اۋدى التى تاب،
اۋكەلەرى سالىپىلداپ،
وگىز بولسىن اتانداي.
باقايلارى مايىسىپ،
ھامەمەسىن قايسىپ،
ادام مىنسىە اتامداي
(جاچەكە).

جايى انگىمە مەنەن ولەككىنىڭ جازىۋى عارتىبى جاعىنان ايدىرىمى بارما؟
قايسىسى شۇۋماق - شۇۋماق بولۇپ بولەكتەنىپ جانلازدى؟ قايسىسى بولە -
كتەنەيى تۇتاس جازىلادى؟

تومەندەگى «جاس پىيانەر بىزدەرمىز» دەگەن ولەككى شۇۋماق-شۇۋمامى
مەن كوشىرىشكەن.

جاس پىيانەر بىزدەرمىز.
ارستانداي ايباتتى،
قاجىمايتىن قايراتتى.
جاس پىيانەر بىزدەرمىز.

عەلىم سۇۋداي تاساتىن
نادان ەلىگە شاشاتىن،
جاس پىيانەر بىزدەرمىز.
*

Қызыл тұу аб қолына,
Түсер көмен жолына
Жас пійәнер біздерміз.

Жұрт жұмысын тындырар,
Дұспан белін сындырар,
Жас пійәнер біздерміз.
(Үмбетжан).

* * *

Үш ауыз өлең.

Ойынды таста оқудан қашпа өнер білім үйрен
жаста ашылды мектеб ойлама тек деб ілгері ұмтыл
өзің зерттеб ашық көзің қожа өзің Мәркіс, Ленін үйрен
сөзін.

(Үмбетжан).

Бұл өлең шұумақталмай жазылған. Тыныс белгілері
де қойылмаған. Тыныс белгілерін қойыб, шұумақтаб
жазсандар, қалай жазар едіңдер?

Төмендегі «Оқыушы жастарға» деген өлеңде
тыныс белгілері қойылған. Бірақ өлең шұумақталмай
жазылған. Сендер шұумақтаб жазыңдар.

Оқыушы жастарға.

Еңбекшілді бастайтын, жауыздарды жасқайтын
Кеңестің қызыл ерлері, бауырларым, сендерсін!
Ескілікті жойатын, бұзықтың көзін ойатын еңбек-

قىزىل تۇۋاب قوللىنا،
تۇسىر كۈمەن چوللىنا
جاس پىيانەر بىزدەر مىز.

*

جۇرت جۇمىسىن تىنىدىرار،
دۇسىپان بەلىن سىنىدىرار
جاس پىيانەر بىزدەر مىز.
(ۋىيەنجان) *[†]*

ئۇش ئۈزۈلەك.

ويىندى تاستا وقىۋدان قاشبا ونەر ئېلىم ۋىرەن
جاستا اشلىدى مەكتەپ ويلا ما تەك دەپ بىلگەرى ۋىر
ئەل ۋىزىك زەرتتەپ اشىق كۈزىك قوجا ۋىزىك مار.
كىس لەننىن ۋىرەن سۈزىن.

(ۋىيەنجان)

بۇل ولەك شۇۋماقتالماي جازىلغان. تىنىس بەلگىلەرى دە قويىلغان. تىنىس
بەلگىلەردىن قويىپ، شۇۋماقتاب جازىلىغان، قالاي جازار بەلگىلەر.

تومىندەگى «وقىۋشى جاستارغا» دەگەن ولەككە تىنىس بەلگىلەرى
قويىلغان. بىراق ولەك شۇۋماقتالماي جازىلغان. سەندەر شۇۋماقتاب جازىلىغان.

وقىۋشى جاستارغا.

ەگبەكشىلىدى باستايتىن، جاۋىزداردى جاسقايتىن كە.
گەستىك قىزىل ەرلەرى، باۋىرلارىم، سەندەر سىن ادە.
كىلىكتى جوياتىن، بۇزىقتىك كۈزىن وياتىن ەگبەك.

шінің ұлдары, бауырларым, сендерсін! Ағартатын халықты, орнататын жарықты, кедей таптың шырағы, бауырларым, сендерсін! Ұлтқа, рұуға бөлмейтін, ескі ауырыуды емдейтін, қамқоршысы, доқтыры, бауырларым, сендерсін! Өзгермейтін қалыбы, бейнетқор таб алыбы, адал жүрек, ер көңіл жас өспірім ерлерсін!

(Жұма)

§19 Бұуын.

Тасымалдау.

Баласын сүйіу.

Қой сүйеді баласын қоңырым деб,
Іштемені білмеген момыным деб.
Сыйыр сүйеді баласын торпағым деб,
Қараңғыда басбаған қорқағым деб.
Түйе сүйер баласын тайлағым деб,
Жабыу жабса жарасқан жайнағым деб.
Ешкі сүйер баласын ұлағым деб,
Тастан тасқа секірген шұнағым деб.
Жылқы сүйер баласын шыбарым деб,
Жүгіріуден жазбаған құмарым деб.

شىنىڭ ۇلدارى، باۋىرلارىم، سەندەر سىن! اعارتاتىن
قالىقتى، ورناتاتىن جارىقتى، كەدەي تابىتىڭ شىراعى،
باۋىرلارىم، سەندەر سىن! ۇلتقا، ۇرىغا بولمەيتىن،
ەسكى اۋىرىۋدى ەمدەيتىن، قامقورشىسى، دوستى،
باۋىرلارىم، سەندەر سىن! وزگەرمەيتىن قالىبى، بەينەتە-
قور تابىلىپ، ادال جۇرەك، ەركوڭىل جاسوسىپە.
رىم ەرلەرسىن!

(جۇما).

§ 19. بۇۋىن.

تاسمالداۋ.

بالاسىن سۇيىۋ.

قوي سۇيەدى بالاسىن قوشىرىم دەپ،
شىتەمەنى بىلمەگەن مومىنىم دەپ.

سىمىرسۇيەر بالاسىن تورپاغم دەپ،

قاراڭغىدا باسباغان قورقاعىم دەپ.

تۇيە سۇيەر بالاسىن تايلاغم دەپ،

جابىۋ جابسا جارسقان جايىناغم دەپ.

ەشكى سۇيەر بالاسىن ۇلاغم دەپ،

تاستان تاسقاسەكىرگەن شۇناعىم دەپ.

جىلقى سۇيەر بالاسىن شىبارىم دەپ،

جۇگىرىۋەن جازباغان قۇمارىم دەپ.

ع.ا.

Шошқа сүйер баласын торайым деб,

Қорсылдатар өзеннің тоғайын деб.

Қасқыр сүйер баласын келтегім деб,

Қой үркіткен жата қаб тентегім деб.

Осы өлеңді ән білетіндерің асықбай, жайлаб әнге салыб,
мәселен, «Елім-ай» деген ән мен айтыңдар. Ән мен айтқанда
дауыстың қай сөзде қанша ырғалатынын байқандар.

Дауыс неше ырғалса, сонша бұуын болады.

Ескертіу: дауыс әнсіз айтқанда да ырғалады, бірақ әндегі-
дей созылыб айтылмаған соң құлақ анық шала алмайды.

Осы өлеңдегі сөздерді алыб, жай созыб айтсаңдар да
дауыс ырғалыуы анық білінеді.

Осы «Баласын сүйіу» деген өлеңдегі сөздердің бұуы-
нын айырғаннан кейін, бұуын санына қарай сұрыптаб, саты-
лаб жазыңдар. Мәселен, бірінші сатыға бір бұуындыларын,
екінші сатыға екі бұуындыларын, үшінші сатыға үш бұуын-
дыларын.

Нұсқа:

1 бұуын-дылар
қой
.....

2 бұуын-дылар
сыйыр
.....

3 бұуын-дылар
сүйеді
.....

Сатылаб жазған сөздеріңнің ішінен ұйқас сөздерді
тауыб алыб, ұйқас-ұйқасы мен бірінің астына бірін сатылаб
жазыңдар.

Бұуын бір сөздікі болса, араларына қосарлық (-) қойыңдар.
Бұуын бір сөздікі болмаған жерде ол қойылмайды.

Нұсқа: қо-ңы-рым
мо-мы-ным
.....
.....

شوشقاسۇيىر بالاسىن تورايىم دەپ،

قورسىلىداتار وزەننىڭ توغايىن دەپ.

قاسقىر سۇيىر بالاسىن كەلتەگىم دەپ،

قوي ۋر كىتىكەن جاتا قاب تەنتەگىم دەپ .

وسى ولەڭدى ۋان بىلەتتىدەرىڭ اسىقباي جايلاپ انكە سالىپ، ماسەلەن،
«ەلىم اي» دەگەن ۋان مەن ايتىڭىدار. ۋان مەن ايتقاندا داۋىستىڭ قاي سوزدە
قانشا برعالاتىن بايقاڭىدار.

داۋىس نەشە برعالسە، سونشا بۇۋىن بولادى.

ەسكەرتىمۇ: داۋىس ۋانسىز ايتقاندا برعالادى، بىراق اندەگىدەي سوزىلىپ
ايتىلماعان سوڭ قۇلاق انىق شالا المايدى.

وسى ولەڭدەگى سوزدەردى الىپ جاي سوزىپ ايتساڭىداردا داۋىس بر-
عالمىزى انىق بىلىنەدى.

وسى «بالاسىن سۇيىۋ» دەگەن ولەڭدەكى سوزدەردىڭ بۇۋىن
ايمىرغاننان كەيىن، بۇۋىن سانىنا قاراي، سۇرىيىپ، ساتىلاپ
جازىڭىدار. ماسەلەن، 1 - ىنشى ساتىمعا ۋىر بۇۋىندىلار، 2 - ىنشى
ساتىمعا ەكى بۇۋىندىلار، 3 - ىنشى ساتىمعا ۋۇش بۇۋىندىلار.

نۇسقا: 1 بۇۋىندىلارى . 2 بۇۋىندىلارى . 3 بۇۋىندىلارى .

قوي سىيىر سۇيىدى

.....

ساتىلاپ جازعان سوزدەرىڭنىڭ ىشىنەن ۇيىقاس سوزدەردى تاۋىپ
الىپ، ۇيىقاس - ۇيىقاسى مەن ۋىرىنىڭ اسىمنا ۋىرىن ساتىلاپ جازىڭىدار.
بۇۋىن ۋىر سوزدىكى بولسا، ارالارنا قوسارلىق (-) قوياسىڭىدار.
بۇۋىن ۋىر سوزدىكى بولماعان جەردە، ول قويىلمايدى.

نۇسقا: قو- ڭرىم

مو - مە - نىم

.....

.....

.....

Бұуынға бөлген сөздеріңді бәрің үн қосыб, бұуын-
бұуыны мен оқыңдар.

Жазған бұуындарыңның ішінде қай бұуындар ұқсас,
қай бұуындар бірдей?

Ұқсас бұуындардың үстін сызыб көрсетіңдер, бірдей
бұуындардың астын сызыб көрсетіңдер.

§20 Еселеб бұуындау

Ешкі.

Ешкі қойды бастаған.
Қойды артына тастаған.
Ешкі деген жаныуар,
Сойса, саны қалақтай.
Сауса, сүті бұлақтай.

Осы өлеңнің сөздерін жол-жолы мен алыб,
бұуындарын еселеб айырыңдар. Еселеб айырыу мен
жай айырудың арасындағы айырмасы сол – мұнда
сөздің бұуындары бірден айырылмай, бір-бірден
сатылана айырылады.

Нұсқа:

Еш-
Еш-кі
Еш-кі қой-
Еш-кі қой-ды
Еш-кі қой-ды бас-
Еш-кі қой-ды бас-та-
Еш-кі қой-ды бас-та-ған.

بۇۋىغا بولمىغان سوزدەرىڭنى بارىڭ مۇن قوسىپ، بۇۋىن- بۇۋىنى
مەن وقىڭدار.

جازغان بۇۋىندارىڭنىڭ ئىشىدە قاي بۇۋىندار قۇساق، قاي
بۇۋىندار بىردەي ؟

قۇساق بۇۋىنداردىڭ ئۈستىن سىزىپ كورسەتمىگەن ؟ بىردەي
بۇۋىنداردىڭ ئاستىن سىزىپ كورسەتمىگەن.

§ 20 ەسەلەپ بۇۋىنداۋ.

ەشكى.

ەشكى قويىدى باستاعان.

قويىدى ارتىنا تاستاعان.

ەشكى دەگەن جاننۋار

سويسا، سانى قالماقتاي.

ساۋسا، سۈتى بۇلاقتاي.

وسى ولەڭنىڭ سوزدەرىن جول - جولى مەن الىپ، بۇۋىندارىن
ەسەلەپ ايمىرىڭدار. ەسەلەپ ايمىرىۋمەن جاي ايمىرىۋدىڭ اراسىندا
ايمىماسى سول- مۇندا سوزدىڭ بۇۋىندارى بىردەن ايمىرىلماي، بىر
بىردەن ساتىلانا ايمىرىلادى.

نۇسقا ەش -

ەش - كى

ەش - كى قوي -

ەش - كى قوي - دى

ەش - كى قوي - دى باس -

ەش - كى قوي - دى باس - تا -

ەش - كى قو - دى باس - تا - عان .

Әр жолын осылай еселеб айырғаннан кейін жол-жолы менен, бұуын-бұуыны менен үн қосыб жазғандарыңды оқыңдар.

1-ескертіу: еселеб айырыу үшін өлең сөз болыуы шарт емес. Өлең сөз, қара сөз – бәрі оған бірдей. Өлеңде сөздер жол-жолы мен алынады, қара сөзде сөздер сөйлем-сөйлемі мен алынады.

2-ескертіу: сөзді дұрыс жазыуды үйреніу үшін сөздің бұуынын дұрыс айырыуды үйреніу шарт. Дұрыс айырыу сөзді не әнге салыб айтқанда не әнге салғандай созыб айтқанда оңайланады. Сондықтан бастабқы кезде бұуыны айырылған сөздерді, онан әрі бұуыны айырылмаған сөздерді бұуын-бұуынымен үн қосыб оқыулары қажет.

Сырғанақ.

Бәкен әнгімесі

Ауылдың жанында өзен бар. Боран көбінесе со жақтан болады. Боран көб болған жылы арғы жағасын қар басыб қалады. Жағасына біткен талдардың қардан басы ғана қылтыйыб көрінетін болады. Күртіктің шеті өзен ортасына дейін келеді. Быйыл боран көб. Күртік шеті өзеннің ортасынан да асыб кетті. Жұмаш, Әуеш, Мұрат, мен – төртеуіміз күнде күртікте сырғанақ тебеміз.

Жұмаштың әкесі істеп берген ійт шанасы бар. Өзгемізде ійт шана жоқ. Әуеш, Мұрат үшеуіміз отын тасыйтын шананы апарыб, соны мен тебеміз.

“ار جولىن وسىلاي ەسەلەپ ايسرغاننان كەيىن جول - جولى مەنەن،
بۇۋىن بۇۋىنى مەنەن” ئۇن قوسىپ جازغاندىكىنى وقىڭدار.

1 - ەسكەرتىۋ: ەسەلەپ ايسرىۋۇشىن ولەڭ شۇز بولغۇى شارت
مەس. ولەڭ شۇز، قارا شۇز. بارى وعان بىردەي. ولەڭكە شۇزدەر
جول - جولى مەن الئادى؛ قارا شۇزدە شۇزدەر سويلەم. سويلەمى مەن الئادى.

2 - ەسكەرتىۋ: شۇزدى دۇرس جازىۋدى ۇيرەنۋۇشىن شۇزدىڭ
بۇۋىنن دۇرس ايسرىۋدى ۇيرەنۋ شارت. دۇرس ايسرىۋ شۇزدى نە
انگە سالىپ ايتقاندا، نە انگە سالغانداي سوزىپ ايتقاندا وڭايلاىدى. سونە
ئىقتان باستاپقى كەزدە بۇۋىنى ايسرىلغان شۇزدەرى، ونان ارى بۇۋىنى
ايسرىلغان شۇزدەردى بۇۋىن. بۇۋىنى مەن شۇن قوسىپ وقىۋلارى قاچەت.

سىر عانا ق.

باكەن انگەمەسى.

اۋىلدىڭ جاننىندا وزەن بار. بوران كوبىنەسە سو
جاقتان بولادى. بوران كوب بولغان جىلى ارعى جاعا.
سىمىن قار باسىپ قالادى. جاعاسىنا بىتكەن تالداردىڭ
قاردان باسى عانا قىلتىيىپ كورىنەتمى بولادى. كۇرتىك
تىڭ شەتى وزەن ورتاسىنا دەيىن كەلەدى. بىيىل بوران
كوب. كۇرتىك شەتى وزەننىڭ ورتاسىنان دا اسىپ
كەتتى. جۇماش، اۋەش، مۇرات، مەن - تور تەۋىمىز كۇ.
ندە كۇرتىكتە سىر عانا ق تەبەمىز.

جۇماشتىڭ اكەسى سىتەپ بەرگەن عىيت. شاناسى بار.
وزگەمىزدە عىيت شانا جوق. اۋەش، مۇرات ۇشەۋىمىز
وتىن تاسىيتىن شانانى اپارىپ، سونى مەن تەبەمىز.

Күн жылыда көб тебеміз, күн сұуықта аз тебеміз. Кеше күн жылымық болды, жаңбыр да сіркіреді, сырғанақты көб тебтік. Үстіміз сұу болып қалған екен, оны үйге қайтарда ғана білдік. Үйге келісі мен кийімдерімізді, етіктерімізді шешіп, жайып қойдық. Түні мен кеуіп қалыпты.

Дептеріңнің бетін жоғарыдан төмен тартқан сызық бен қақ бөлесіңдер де осы әңгімені оң жағына бір рет, сол жағына бір рет көшіресіңдер. Оң жағына көшіргенде сыймаған сөздерді тұтасымен екінші жағына шығарасыңдар. Сол жағына көшіргенде сыймаған сөздерді сыймайтын жеріне дейін жазып барып, сыймайтын бұуындарын ғана екінші жолға шығарасыңдар. Сөз бөлінсе де бұуын бөлінбей, тұтас шығыуы керек.

Нұсқа:

Ауылдың жанында өзен бар. Боран көбінесе со жақтан болады.	Ауылдың жанында өзен бар. Боран көбінесе со жақтан болады.
---	---

Қайсысында бос орын көп қалай? Бос орын көп қалмас үшін не істеу керек екен?

§21 Дыбыстар.

Әріптер.

Бұ қай кезде болады?

Күн ұзарып,

Қар еріп,

كۈن جىلىدا كۈپ تەبەمىز. كۈن سۇۋىقتا از تەبەمىز. كەشە كۈن جىلىمىق بولدى. جاڭبىردا سىركىرەدى. سىرغاناقتى كۈپ تەبىتىك. ئۈستىمىز سۇۋ بولمى قالغان ەكەن. ونى ۈيگە قايتاردا عانا بىلىدىك. ۈيگە كەلسى مەن كىيىمە رىمىزدى، ەتىكتە رىمىزدى شەشىپ، جايىپ قويدىق. ئۇنى مەن كەۋىپ قالىپتى.

دەپتەرلەرنىڭ بەتىن جوعارىدان تۈمەن تارتقان سىزىق بەن قاق بولەسىندەردە وسى انگىمەنى ۈڭ جاعىنا بىر برەت، سول جاعىنا بىر برەت كۈشۈرەسىندەر. ۈڭ جاعىنا كۈشۈرگەندە سىيماغان سوزدى تۇتاسى مەن ەكىنشى جولعا شىعاراسىندار. سول جاعىنا كۈشۈرگەندە سىيماغان سوزدى سىيمايتىن جەرىنە دەيمىن جازىپ بارىپ. سىيمايتىن بۇۋىنداردىن عانا ەكىنشى جولعا شىعاراسىندار. سوز بولىنسەدە بۇۋىن بولىنبەي تۇتاس شىعەۋ كەرەك. نوسقا:

اۋلىدىڭ جانىندا وزەن بار. بوران	اۋلىدىڭ جانىندا وزەن بار. بوران
كۈيىنسە سو جاقتان بولادى.	كۈيىنسە سو جاقتان بولادى.
.....	

قايسىسىندا بوس ورىن كۈپ قالاي؟ بوس ورىن كۈپ قالماي مۇشەن نە بىتەۋ كەرەك ەكەن.

§ 21 دىيىستار.

ارپىتەر.

بۇقاي كەزدە بولادى؟

كۈن ۇزارىپ،

قار ەرىپ،

Сұу сайларға толады.
 Бұ қай кезде болады?
 Күндер ысыб,
 Шөб пісіб,
 Ел пішенін орады.
 Бұ қай кезде болады?
 Жауыб жаңбыр,
 Жер сабыр,
 Шөб, жапырақ солады.
 Бұ қай кезде болады?
 Сұуда мұз бар,
 Жерде қар.
 Боран бораб соғады.
 Бұ қай кезде болады?

Осының ішіндегі сөздерді бұуын санына қарай сұрыптаб, бір бұуындысын 1-інші сатыға, екі бұуындысын 2-інші сатыға, үш бұуындысын 3-інші сатыға жазыңдар. Бірақ бір рет жазған сөздерді қайта жазбайсыңдар.

Нұсқа:

Бір
бұуындылар

Екі
бұуындылар

Үш
бұуындылар

.....

Бір бұуынды сөздердің ішінде әріптердің санын үстіне жазыңдар.

سۇۋ سايلارغا تولادى.

بۇقاي كەزدە بولادى؟

كۈندەر سىب،

شوب ئېسىب،

ەل پىشەنەن ورادى.

بۇقاي كەزدە بولادى؟

جاۋىب جاڭبىر.

جەر سابىر،

شوب چاپىراق سولادى.

بۇقاي كەزدە بولادى؟

سۇۋدا مۇز بار،

جەردە قار.

بوران بوراب سوعادى.

بۇقاي كەزدە بولادى؟

ۋىسىنىڭ شىنىدەكى سوزدەردى بۇۋىن سانىنا قاراي سۇرىپىتاپ،
بىر بۇۋىنىدىن 1 - نىشى ساتىغا، ەكى بۇۋىنىدىن 2 نىشى ساتىغا،
ئۇش بۇۋىنىدىن 3 - نىشى ساتىغا جازىڭدار. بىراق بىر ىرەت
جازغان سوزدى قايتا جازىپىسىندار.

ئۇسقا: بىر بۇۋىنىلار ەكى بۇۋىنىلار ئۇش بۇۋىنىلار

.....

بىر بۇۋىنىدى سوزدەردىڭ شىنىدە ارپىتەردىڭ سانىن ۇستىمە
جازىڭدار.

Пійәнер ұйымының ұсынысы.

Балалар, шекілдеуік шағыуды тастандар. Оны шағыудан зыйан көб. Шекілдеуік деген лас нәрсе. Оның жұуысатын нәрселерінің бәрі – жұуылмайтын нәрселер. Оған жұғатын нәрселердің бәрі таза нәрселер емес. Шекілдеуіктің өзі де жұуылмайтын нәрсе. Шекілдеуік шаққанда қабығына жұққан нәрсенің бәрін жалайсындар. Пійәнер ұйымы соны жаламау үшін шақпау керек дейді.

Осының ішіндегі әріптерді теріб шығарыб жазыңдар. Бір шығарыб жазған әріптеріңді екінші рет жазбайсындар.

Бөлек шығарған әріптеріңді әліб-бій іретімен тізіб жазыңдар.

Ескертіу: әліб-бій іретімен жазыу – қысқаша әліб-бійше тізіб жазыңдар.

Төмендегі сөздерді бас әрпіне қарай әліп-бійше тізіб жазыңдар.

Ұуық, шаңырақ, кереге, есік, босаға, тайаныш, маңдайша, сықырлауық, үзік, дөдеге, ірге, ықтырма, арқан, жүген, ауыздық, тізгін, шылбыр, өмілдірік, құйысқан, тартпа, айыл, таралғы, үзеңгі, нокта, қанжыға, жырым, құман, шылапшын, леген, ошақ, тұтқыш, ожау, шөміш, тостаған, қасық.

پېيانەر ۋېدىمىنىڭ ۋىسندىسى .

بالالار شەكىلدەۋىك شاعىۋدى تاستاڭدار . ونى
شاعىۋدان زىيان كۆپ . شەكىلدەۋىك دەگەن بىلاس
نارسە . ونىڭ جۇۋىساتىن نارسەلەرنىڭ بارى
جۇۋىلمايتىن نارسەلەر . وعان جۇعاتىن نارسەلەردىڭ
بارى تازا نارسەلەر ەمەس . شەكىلدەۋىكتىڭ ۋىزىدە
جۇۋىلمايتىن نارسە . شەكىلدەۋىك شاققاندا قابىغىنا
جۇققان نارسەنىڭ بارىن جالايىمىندار . پېيانەر ۋېدىسى
سونى جالاماۋ ۋىشىن شاقپاۋ كەرەك دەيدى .

ۋىسنىڭ ۋىسنىدەكى ارپىتەردى تەزىب شىعارىپ جازىڭدار . ۋېس
شىعارىپ جازىغان ارپىتەرنىڭدى ەكىنشى برەت جازبايسىندار .
بولەك شىعارىغان ارپىتەرنىڭدى ەلپ - ۋېس برەتى مەن ۋىزىب
جازىڭدار .

ەسكەرتىۋ : ەلپ - ۋېس برەتى مەن جازىۋ - قىسقاشا ەلپ - بېيشە
ۋىزىب جازىڭدار .

تۆمەندەكى سۆزدەردى بىلىس ارپىمە قاراي ەلپ - بېيشە ۋىزىب
جازىڭدار .

ۋۇيق ، شاتىراق ، كەرەگە ، ەسك ، بوساغا ، تايانىش ،
ماڭدايشا ، سىقىرلاۋىق ، ۋىزىك ، دودەگە ، برگە ، يىقىرما ،
ارقان ، جۇگەن ، ۋىزىدىق ، تىزگىن ، شىلپىر ، ۋىزىدىك ،
قۇيىسقان ، تارتىبا ، ۋىزىل ، تارالىعى ، ۋىزىنگى ، نوقتىا ،
قانجىغا جىرىم ، قۇمان ، شىلابشىن ، لەگەن ، ۋىشاق ،
تۇتقىش ، ۋىجاۋ ، شومىش ، توستاغان ، قاسىق .

Малдың аттарын әліп-бійше тізіб жазыңдар.

Білетін шөптеріңнің аттарын әліб-бійше тізіб жазыңдар.

Мектебтегі балалардың аттарын әліб-бійше тізіб жазыңдар.

Ауыл адамының аттарын әліб-бійше тізіб жазыңдар.

§22 Дауысты дыбыстар.

Олардың әріптері.

Төмендегі «Кел, балалар, оқылық!» деген өлеңнің әр жолын алыб, бұуындарын еселеб айырыңдар. Сонан кейін әр бұуындағы әріб санына назар салыңдар.

Кел, балалар, оқылық!

Кел, балалар, оқылық!

Оқығанды көңілге

Ықыласпен тоқылық.

Оқыу білген адамнан

Жұмыс қорқыб ығысқан.

Оқымаған адамдар

Жауыр болар жұмыстан.

Адам болар есті ұлан,

Оқыу десе тырысқан.

Жарымес ұлан есерсоқ,

Оқы десе ұрысқан.

خالدنىڭ ئاتارىن ئالپ - بېيىشە ئىمىزىپ جازىڭدار.

بىلەن شوبىتىرىڭنىڭ ئاتارىن ئالپ بېيىشە ئىمىزىپ جازىڭدار.

مەكتەپتەكى بالالاردىڭ ئاتارىن ئالپ - بېيىشە ئىمىزىپ جازىڭدار.

اۋىل ادامىنىڭ ئاتارىن ئالپ - بېيىشە ئىمىزىپ جازىڭدار.

§ 22 داۋىستى دېيىشتار .

ولاردىڭ ارىپتەرى .

تومەندىكى «كەل، بالالار، وقىلىق!» دېگەن ولەڭنىڭ ئار جولىن
ئالپ، بۇۋىنىلار بىن مەلىپ ايمىڭدار، سونان كەيىن ئار بۇۋىنىلار
ئالپ سانىنا نازار سالماڭدار.

كەل، بالالار، وقىلىق!

كەل، بالالار، وقىلىق!

وقىغاندى كۆڭلىگە

ئوقىلاسى بىن توقىلىق،

وقىۋ بىلگەن ادامنان

جۇمىس قورقىپ ئىچىسقان،

وقىماغان ادامدار

جاۋىر بولار جۇمىستان.

ادام بولار ەستى ۇلان

وقىۋ دەسە تىرىسقان.

جار مەس ۇلان ەسەر سوق،

وقى دەسەڭ ۇرىسقان .

А, о, ұ, е, ы әріптері жағынан не байқалады?
Олардан басқа бір өзі бір бұуын болып тұрған әріптер бар ма?

Сірә, а, о, ұ, е, ы кіріспеген бұуын бар ма?

А, о, ұ, е, ы әріптерінен басқа жалғыз тұрып та, бірігіп те бұуын жасаған жері болмаса, бұуын жасайтын қай дыбыстардың әрпі болғаны?

Осы а, о, ұ, е, ы әріптерін айтып қараңдар, басқаларын айтып қараңдар. Қайсысы қатты дауыстап айтыуға келеді екен.

Дауыстап айтыуға келетіндеріне не деп ат қойар едіңдер?

Әріп пен дыбыс екеуі бір нәрсе ме? Дыбысты дауысты әріп деген дұрыс па? Дауысты дыбыстың әрпі деген дұрыс па?

§23 Талғауық дауысшылар.

О (ә), ұ (ё)
Жазғы кеш.

Жақаш әңгімесі

Күн батты. Үйге қайтатын ұуақыт жетті. Жүгіре басып келе жатырмыз. Кешікбей ымырт жабылды. Күн көзге түртсе көрмейтін қараңғы. Бір мезгілде бір тоб құурай тұсынан көк жійегі қызарып көрінді. Бұ не? Өрт десек, тұуып келе жатқан ай екен. Оның оң жағында төменірек

ا، و، ۋ، ه، ي، ارپتەرى جامىنان نە بايقالدى؟
ولاردان باشقا ئېىر ۋىزى ئېىر بۇۋىن بولسۇن تۇرغان ارپتەرى بارما؟

ئىسرا، و، ۋ، ه، ي كىرىسپەگەن بۇۋىن بارما؟

ا، و، ۋ، ه، ي ارپتەرىنەن باشقالارى جالغىز تۇرىپدا، بىرىگىپدە بۇۋىن
جاساغان جەرى بولماسا، بۇۋىن جاسايتىن قاي دىيىستاردىك ئارپى بولغانى؟

وسى ا، و، ۋ، ه، ي ارپتەرىن ايتىپ قاراڭلار، باشقالارنى ايتىپ قاراڭلار
قايسىسى قاتتى داۋىستاپ ايتىۋعا كەلەدى كەين .

داۋىستاپ ايتىۋعا كەلەتىندەرىن نە دەپ ات قوياي دەڭلەر؟

ئارپى بىن دىيىس — كەۋى ئېىر نارسەمە؟ دىيىستى داۋىستى ئارپى
دەگەن دۇرىسبا؟ داۋىستى دىيىستىڭ ئارپى دەگەن دۇرىسبا؟

23 § . تالعاۋىق داۋىستىشلار.

و، ۋ،

جازى كەش .

چاقاش انگىمەسى .

كۈن باتتى. ۋىگە قايتاتىن ۋاقىت جەتتى. جۇگىرە
باسىپ كەلە جاتىرمىز. كەشكىبەي بىمىرت جابىلىنى .
كۈن كوزگە تۇرتسە كورمەيتىن قاراڭغى . ئېىر
مەزگىلدە ئېىر توپ قۇۋراي تۇسىنان كوك جىمىگى
قىزارىپ كورىندى. بۇنە؟ ئورتىدە دەسەك، تۇۋىپ
كەلە جاتقان اي كەين، ونىڭ وڭ جامىندا تومەنمەك

ауылдың оты жылтылдаб көріне бастады. Әні-міні дегенше, ауылға да келіп қалдық. Алдымен ошақ басында сүт пісіріп отырған әжемді таныдым.

Осы әнгіменің ішіндегі сөздердің, әуелі, басында дауысты дыбыс барларын алып жазыңдар; сонан соң айағында дауысты дыбыс барларын алып жазыңдар; онан кейін басында да, айағында да дауысты дыбыс барларын алып жазыңдар.

Нұсқа:

- 1) басында барлары
- 2) айағында барлары
- 3) басында да, айағында да барлары

«Кел, балалар, оқылық!» деген өлеңнің ішіндегі сөздердің бұуынын айырып, бас бұуынында келетін дауысты дыбыстарды бір бөлек, айақ бұуынында келетін дыбыстарды бір бөлек, басқа бұуындарында келетін дауысты дыбыстарды бір бөлек шығарып жазыңдар.

Нұсқа:

Бас бұуында- ғылары	Айақ бұуында- ғылары	Басқа бұуында- ғылары.
.....		

Бас бұуынынан басқасында келмей тұрған қай дыбыстар?

Бөрік.

Кішкентай Нұрмаш әкесінің бөркін кийіп алып, үлкен кісі болдым деб ойлады.

Ұйткенмен бөрік олай ойламады. Нұрмаштың көңіліне қарамастан нақ мұрнына түсті.

اۋىلىدىڭ وتى جىلتىلىدا ب كورىنىپ باسقۇچى. ۱ - مىنى
دەگەنشە، اۋىلىدا كەلىپ قالدۇق .

الدى مەن وشاق باسىمدا سۇت ۋىسسىرىپ وتىمىز -
جان اجەمىنى تانىدىم .

وسى انگىمەنىڭ بىشىدەگى سوزدەردىڭ، اۋەلى، باسىمدا داۋىستى
دېيىس بارلاردىن الپ جازىڭدار؛ سونان سوڭ اياغىمدا داۋىستى دېيىس
بارلاردىن الپ جازىڭدار؛ ونان كەيىن باسىمدا، اياغىمدا داۋىستى دېيىس
بارلاردىن الپ جازىڭدار .

نۇسقا: 1) باسىمدا بارلارى

2) اياغىمدا بارلارى

3) باسىمدا، اياغىمدا بارلارى

«كەل، بالالار، وقىلىق!» دەگەن ولەڭنىڭ بىشىدەگى سوزدەردىڭ
بۇۋىنىن ايمىرىپ، باس بۇۋىنىمدا كەلەتىن داۋىستى دېيىستاردى ۋىرىپ،
ياق بۇۋىنىمدا كەلەتىن داۋىستى دېيىستاردى ۋىرىپ، باسقا بۇۋىندار،
اندا كەلەتىن داۋىستى دېيىستاردى ۋىرىپ، شىعارىپ جازىڭدار .

نۇسقا: باس بۇۋىندا، اياق بۇۋىندا، باسقا بۇۋىندا، اياق بۇۋىندا،
.

باس بۇۋىنىن باسقا بۇۋىندا كەلمەي تۇرغان قاي دېيىستار؟

بوردىك .

كەشكەنتاي نۇرماش اكەسىنىڭ بوردىك كىيىپ الپ،
ۋىلىكەن كىيىپ بوردىك دەپ ويلايدى .

ۋىلىكەن مەن بوردىك ولاي ويلامايدى . نۇرماشتىڭ
كوڭىلىدە قاراماستان ئاق مۇرىنىڭ تۇستى .

Нұрмаш оны да елең қылмай, қолына тайақ алыб, аяқтарын маң-маң басыб, ана ауылға қарай жөн түзеді.

Мұны мал қайырыб жүрген Бекбай отағасы көріб қалыб, «Әй, бөрік, біздің Нұрмашты қайда апарасын» деб айқай салғаны.

Бұл әнгімедегі сөздерді де бұуынға бөліб, бас бұуындағы дауысты дыбыстарды, аяқ бұуындағы дауысты дыбыстарды, басқа бұуындағы дауысты дыбыстарды алдыңғы нұсқаша бөлек-бөлек жазыңдар.

Жазғаннан кейін «о» мен «ұ» дыбыстарының әрпі бас бұуыннан басқа орында келетін жері бар ма екен, соны қараңдар.

«О», «ұ» бас бұуыннан басқа орында келмесе, не деб қарар жасау?

Басқа дауысты дыбыстар қай бұуын болса да келе беретін болса, «о» мен «ұ» тек бас бұуында ғана келетін болса, бұлар қандай дауыстылар болғаны?

§24 Үнді дыбыстар.

Олардың әріптері.

Егіз мағыналы лебіз.

Ійт үргенге Ырысты үйден шықты. Тайға мінген Ырақым келе жатыр екен.

Тайаныб келіб, «Есен бе, Ырысты!» деді.

نۇرماش ونى داھلەڭ قىلماي، قولىنا تاياق الىپ،
اياقتارىن ماڭ - ماڭ باسىپ انا اۋىلغا قاراي ءجون
تۇرەدى.

مۇنى مال قايمىرىپ جۇرگەن بەكباي وتباسى
كورىپ قالىپ، اي، بوزىك، ءبىردىڭ نۇرماشتى قايدا
پاراسىمن دەپ ايقاي سالعانى.

بۇل انگىمەدەگى سوزدەردى دە بۇيىنعا بولىپ، باس بۇيىنداى داۋىستى
دېيىستاردى، اياق بۇيىنداى داۋىستى دېيىستاردى، باسقا بۇيىنداى داۋىستى
دېيىستاردى الدىڭى نۇسقاشا بولەك - بولەك جازىڭدار.

جازاعاننان كىيىن «و» مەن «ۇ» دېيىستارىنىڭ ءارپى باس بۇيىننان باسقا
ورىندا كەلەتىن جەرى بارما ەكەن، سونى قاراڭدار.

و، ۇ باس بۇيىننان باسقا بۇيىنداردا كەلمەسە، نە دەپ قارار جاساۋ؟

باسقا داۋىستى دېيىستار قاي بۇيىن بولسا كەلە بەرەتىن بولسا و، ۇ
نەك باس بۇيىنداىنا كەلەتىن بولسا، بۇلار قانداي داۋىستىلار بولغانى؟

24 §. ءۇندى دېيىستار.

ولاردىڭ ارىپتەرى.

ەگىز ماغانالى لەپىز.

ءمىت ۇرگەنگە ئىستى ۋىدەن شىقتى. تايىعا مىنگەن
ىراقىم كەلە جاتىر ەكەن.

تايانىپ كەلىپ، «ەمەن پە، ئىستى!» دەدى.

Ырысты ____ Шүкір, қайдан келесін?
Ырақым ____ Айдан келемін.
Ырысты ____ Жоғарылаған екенсін!
Түспейсін бе?

Ырақым ____ Ұуақытым жоқ.
Ырысты ____ Ұуақытың қайда кетті.
Ырақым ____ Ұуақытым айға кетті.
Ырысты ____ Ойыныңды қойсайшы.
Ырақым ____ Ойын емес, ырас, айға барыб келе
жатырмын.

Нанбасаң айдан алыб келе жатқан
мына кітәбым деб, «Қызыл өктәбір»
кітапханасынан алыб келе жатқан
«Окыу құралын» көрсетті.

Егіз мағыналы лебізбен ойнаб тұрғанын Ырысты
сонда ұқты.

Осы әнгімеде ұшырайтын дауысты дыбыстарды
алмайсындар, басқа дыбыстардың әріптерін теріб
шығарыб жазасындар. Бір рет алған әріптеріңді екінші
рет алмайсындар. (Әр әріп бір ақ ірет алынады)

Сонан кейін теріб шығарған әріптеріңнің ішінде р,
ң, л, м, н, у, й әріптерінің айтылыуы қалай, басқалары-
ның айтылыуы қалай, сол жағын тексеріндер. Бірақ
дауыстаб айтыуға келмегенмен, айтқанда қайсыла-
рының үні мол? Үні молдарын не деб атау?

برىستى — شۇ كىر . قايدان كەلەسىن؟
براقىم — ايدان كەلەمىن.
برىستى — جوعار بلاغان ەكەنسىن ! تۈسىپە-
يسىن بە ؟

براقىم — ۇۋاقتىم جوق .
برىستى — ۇۋاقتىمڭ قايدا كەتتى .
براقىم — ۇۋاقتىم ايعا كەتتى !
برىستى — وينىڭنى قويسايشى .
براقىم — ويىن ەمەس ، براس ايعا بارىپ
كەلەجاتىرمىن .

ئانباساڭ ايدان الىب كەلە جاتقان مىناۋ
كىتابىم دەپ ، «قىزىل وكتابىر» كىتاب
قاناسىنان الىب كەلە جاتقان «وقىۋ
قۇرالسىن» كورسەتتى .

ەگىز ماعانالى لەپىز بەن ويناب تۇرعانىن برىستى
سوندا ۇقتى .

وسى انگىمەدە ۇشىرايتىن داۋىستى دەپىستاردى المايسىندار ، باسقا دەپىستار-
دىڭ ارپىتەرىن تەرىپ شىعارىپ جازاسىندار . مېر برەت العان ارپىتەرىڭنى
ەكىمشى برەت المايسىندار . (مار ارپ مېراق برەت العاندى).

سونان كەيىن تەرىپ شىعارعان ارپىتەرىڭنىڭ بىشىندە رىڭلىمىن ۇي
ارپىتەرىڭنىڭ ايتىلمىۋى قالاي ، باسقارلارنىڭ ايتىلمىۋى قالاي ؟ سو جاعىن تەكسەر-
ىڭدەر ، ناز داۋىستاب ايتىنۇعا كەلمەگەن مەن ، ايتقاندا قايسىلارنىڭ مۇنى مول ؟
مۇنى مولدارىن نە دەپ اناۋ ؟

§25 Талғауық үнділер.

р (ر), н (ن), у (و), й (ي)

Жылы үй.

Жақсы сізге, балалар,
Қысқы кеште ырақат.
Жылы үйде жайланыб,
Отырсындар көңіл шат.
Ызғарлы боран соқса да,
Терезеге тақ да тақ.
Балапандай ұйдада
Уайым жоқ сізге нақ.

(Міржақыб).

Осы өлеңде р, н, у, й әріптері сөздің басында келіп тұрған жері бар ма?

Мұнан бұрынғы оқыған өлеңдерінде, әнгімелерінде осы әріптер сөздің басында келген жерлері бар ма? Қарар шығарындар. Сөздің басқа жерлерінде келіп, басында еш ұуақытта келмейтін болса, бұлар орын талғайтын болғаны ма, болмағаны ма? Үнді дыбыстардың қалған екеуі (м, н) қалай? Олар орын талғай ма?

Төмендегі сөздердің теріс жазылғанын алмай, дұрыс жазылғанын алып, көшіріп жазындар.

Рас – ырас, рақат – ырақат, разы – ыразы, рыс – ырыс, рұу – ұрыу, рүм – үрім, рұқ – ұрық, нғай – ыңғай, н..жың, ың – жың, нғыуыр –

§ 25. تالعاۋىق ۇندىلەر.

ر ل ك ئ ۋ ي .

جىلى ۋىي

جاقسى سىزگە، بالالار،
قىسقى كەشتە بىراقات.

جىلى ۋىيە جايلاىىپ،
وتىرسىنىدار كوئىل شات.

بىزعارلى بوران سوقسادا
تەرەزەگە تاقدا تاق.

بالا پانداي ۋيادا

ۋۋايىم جوق سىزگە ئاق.
(مىراجىپ).

وسى ولەككە ر ل ك ئ ۋ ي ارىپتەرى موزدەك باسىندا كەلىپ تۇرغان
جەرى بارما؟

مۇنان بۇرىنقى وقىعان ولەككەرىككە، اىگىمەلەرىككە وسى ارىپتەر
موزدەك باسىندا كەلگەن جەرلەرى بارما؟ قارار شىعارىككدار. موزدەك
باسقا جەرلەرىندە كەلىپ، باسىندا مىش ۋۋاقىمتتا كەلمەيتىن بولسا، بۇلار
ورەن ئالعايتىن بولغانىما، بولماغانىما؟ ۋۇندى دىبىستانىدەك قالغان كەۋى
(م ن) قالاي؟ ولار ورەن ئالعايما؟ نومەندەگى سوزدەردەك تەرىس جازىلعانن
العاي، دۇرىس جازىلعانن ال ب كوشىرىپ جازىككدار.

راس - بىراس، راقات - بىراقات . رازى - بىرازى

رىس - بىرىس، رۇۋ - ۋرۇۋ، رۇم - ۋرۇم، رۇق - ۋرۇق
ۋرىق، كىعاي .. كىعاي، ك .. جىك، كىك، كىعۋىر.

ұнғыуыр, ңір – іңір, уақыт – ұуақыт, уәде – үуәде, уәлі–
үуәлі, уайым – ұуайым, ине – ійне, иле – ійле, имек –
іймек, илі – ійлі, икем – ійкем, иек – ійек, ит – ійт, и – ій.

§26 Сыбысты дыбыстар.

Олардың әріптері.

Аққала.

Ауылдың алды омбы қар.
«Не бар! Қолың домбығар»
Шешелері десе де.
Томпаңдаған тоб бала,
Соқпақ болыб аққала,
Кіріб кетті кесеге.

Қатар-қатар тізілді үй,
Алақай, айғай, күлкі ылғый.
Күлді бірге аққала,
Ерінбесең, бар, қара!
Күліб жүріб көб бала,
Салыб қойды аққала.

(Мағжан.)

Осы өлеңнің ішіндегі сөздерден дауысты дыбыстар мен үнді дыбыстардың әріптерін алмайсындар, басқаларын теріб алыб, бөлек шығарыб жазасындар. Бір ірет алынған әріпті екінші ірет алмайсындар. Алыуға тийісті әріптердің әр қайсынан бір-бірден қалдырмай аласындар.

Сүйтіб теріб алыб жазған әріптеріңді айтыб қараңдар. ж, р, с, ш, ғ, г, әріптері мен б, п, т, д, қ, к әріптерінің айтылыуы бірдей ме?

Қайсыларын айтқанда аз да болса сыбыс естіледі? Қайсыларын айтқанда ондай дыбыс та жоқ, тек дауысты дыбыс қосыб айтқанда ғана олардың дыбыстары естіледі? Сыбысы барларын не деб атау?

§27 Талғауық сыбыстылар.

Ғ (غ), Г (گ)

Торпак.

Жұмбағым да, жұмбағым,
Жорға қара торпағым,
Төскейдегі бетеге
Теріб жеген торпағым.
Дүлей қалың сары қамыс,
Аралаған торпағым.
Атқа сабан салғанда,
Сығалаған торпағым.
Асқа, тойға мінгенде,
Жорғалаған торпағым.

وسى ولەڭنىڭ شىئەگى سۆزدەردەن داۋىستى دېيىستار مەن مۇندى
 دېيىستاردىڭ ارپىتەرىن المايسىندار، باسقارلار تەرىپى بولەك شىعارىپ
 جازاسىندار. بىر بىرەت المىغان ارپىتى ەكىنشى بىرەت المايسىندار. المۇغا
 تىيىستى ارپىتەردىڭ ۋار فايسىنىغان بىر - بىردەن قالدۇرماي الاسىندار.
 سۇيىتە تەرىپى بىر جازغان ارپىتەرىڭنى ايتىپ قاراڭلار. جىرىشەك
 رىپىتەرى مەن بىر تەرىپى ارپىتەرىڭنى ايتىلمۇ بىردەي مە؟
 قايسىلار ايتقاندا ازدا بولسا سىبىس ەستىلەدى؟ قايسىلار ايتقاندا
 ونداي سىبىس ئا جوق، ئەك داۋىستى دېيىس قوسىپ ايتقاندا ەلارنىڭ
 دېيىسنارى ەستىلەدى؟ سىبىسى بارلار بىر نە دەپ اناۋ؟

27 §. ئالعاۋىق سىبىستىلار.

ء ك .

تورپاق .

جۇمباغىمدا، جۇمباغىم،

جورعا قارا تورپاغىم،

توسكەيدەگى بەتەگە

تەرىپ جەگەن تورپاغىم .

دۆلەي قالىڭ سار قامىس

ارالاعان تورپاغىم .

اتقا سابان سالغاندا،

سىعالاعان تورپاغىم .

اسقا تويغا مىڭەندە

جورعالاعان تورپاغىم .

Оқыра құуыб кеткенде
Қорғалаған торпағым.
Кешегі күн кешінде,
Бүгүнгі күн бесінде,
Қара қасқа торпағым
Жоғалыб тұр қорқамын.

Осында ғ әрпі неше ірет келіб тұр? г әрпі неше ірет келіб тұр? Сол әлденеше ірет келіб тұрғанда сөздің қай жерінде келіб, қай жерінде келмей тұр?

Сөздің басында келіб тұрған жері бар ма? Сөздің айағында келіб тұрған жері бар ма? Жалғыз бұл өлеңде емес, бұрын оқыған өлеңдерінде, әнгімелерінде ғ, г әріптері сөздің не басында, не айағында келген жері бар ма?

Даулы аттар.

Мұғалым мектебке жаңадан кірген балаларды оқыу бөлмесіне отырғызды. Күуәлық қағаздарын жыйыб алыб, балалардың аттарын тізіб отырды. Бір сыпыра қағаздардың басына «күуәлік» дегеннің орнына «күуәлік» деб жазған екен. Қағаз ійелерінен мұны кім жазды деб сұрады. Қағаз ійелері – атком қатшысы үйде болмай, молда жазыб еді деді.

Молда жазған күуәліктердің ішінен мынадай аттар шықты: Ғалый, Ғабдолла, Ғұбайдолла, Ғабдырақыман, Ғалый асқар, Ғабды ғапар, Ғабдулмәжійт, Ғабды қалық, Гүлнар, Гүлзійпа, Гүләндәм, Гүлжамал.

Мұғалым бұлардан – Ата-аналарың қалай атайды деб сұрады. Ата-аналарының атауы екінші түрлі болыб шықты.

وقمرا قۇۋىپ كەتكەندە
قورعالان تورپاچىم.

كەشەگى كۈن كەشمىدە،
بۈگۈنگى كۈن بەشمىدە
قارا قاسقا تورپاچىم
جوعالىپ تۇر قورقاچىم.

وسىندا م. ئارپى نەشە برەت كەلىپ تۇر؟ گ. ئارپى نەشە برەت كەلىپ تۇر؟
سول الدە نەشە برەت كەلىپ تۇرغاندا سوزدىڭ قاي جەرىندە كەلىپ،
قاي جەرىندە كەلمەي تۇر؟

سوزدىڭ باسىندا كەلىپ تۇرغان جەرى بارما؟ سوزدىڭ اياقىندا
كەلىپ تۇرغان جەرى بارما؟ چالغىز بۇل ولەڭدە مەمەس، بۇرىن وقىغان
ولەڭدەرىڭدە، انكىمەلەرىڭدە م. گ. ارپىتەرى سوزدىڭ نە باسىندا، نە
اياقىندا كەلگەن جەرى بارما؟

داۋلى اتتار .

مۇعالىم مەكتەپكە جاڭادان كىرگەن بالالاردى وقىۋ بولامەسىنە وتىرمەزدى.
كۇۋالىق قازادارىن چىيىپ الىپ، بالالاردىڭ انتارىن تىزىپ وتىردى. بىر
سىپىرا قازاداردىڭ باسىندا «كۇۋالىك» دەگەننىڭ ورنىدا «كۇۋالىك» دەپ
جازغان ەكەن. قازاز بىلەلەرىنەن مۇقى كىم جازدى دەپ سۇرادى. قازاز
بىلەلەرى - انكىوم قاتشىسى ۋىيە بولماي، مولدا جازىپ ەدى دەدى.
مولدا جازغان كۇۋالىكتەردىڭ بىشىنەن مەناداي انتار شىقتى: ھالىي،
ھابىوللا، عۇبايىوللا، ھابىراقىمان، ھالىي اسقار، ھابىي ھاپار، ھابىولماچىيت،
ھابىي قالىق، گۇلنار، گۇلزيپا، گۇلاندام، گۇلچامال.
مۇعالىم بۇلاردان - انا - انلارنىڭ قالاي اتايدى دەپ سۇرادى. انا - انلارنىڭ
اتاۋى ەكەنشى تۇرلى بولىپ شىقتى.

Ғалый – Әлі
Ғалый – Әлі
Ғабдолла – Әбділда
Ғабдолла – Қабдолла
Ғұбайдолла – Үбәйділда
Ғабдырахман – Абдырақыман
Ғабдырахман – Әбдіраман
Ғабдырахман – Қабдырақыман
Ғалый асқар – Әлі асқар
Ғалый асқар – Қалый асқар
Ғабды ғапар – Абдығапар
Ғабдулмәжіт – Әбдімәжіт
Ғабдықалық – Абдықалық
Гүлнар – Күлнар
Гүлзійпа – Күлзійпа
Гүлжамал – Күлжамал

Мұғалым бұларға күүәліктеріңді қайта жаздырыб
әкелесіндер деді.

Неге қайта жаздырасыңдар деді? Қайта жазғанда
қайсысын жазбақ? Молдаша ма? Ата-аналарының
атауынша ма?

Сендер осы аттарды жазатын түрінде қайта
көшіріңдер.

ғ мен г тұралы не қорытынды жасайсыңдар? Бұл
екеуі орын талғайтын дыбыс па? Талғамайтын дыбыс
па? Талғағанда қалай талғайды?

عالمى - ۱۰
عالمى - ۱۰
عابدوللا - ۱۰
عابدوللا - قابدولدا
عۇبايدوللا - ۱۰
عابدسراحمان - ابدسراقمان
عابدسراحمان - ۱۰
عابدسراحمان - قابدسراقمان
عالمى اسقار - ۱۰
عالمى اسقار - ۱۰
عابدى عاپار - ابدىعاپار
عابدولماجميت - ۱۰
عابدىقالىق - ابدىقالىق
گۈلنار - ۱۰
گۈلزيپا - ۱۰
گۈلجامال - ۱۰

مۇعالم بۇلارغا كۇۋالمكتەرىڭىزنى قايتا جازىرىپ اكهلسىڭىز دەدى.

نەگە قايتا جازىرىسىڭىز دەدى؟ قايتا جازىرىدا قايسىسىن جازىرى؟ مولداشام
اتا - انالارنىڭ اتاۋىنىشما؟

سەندەر وسى انتاردى جازاتىن تۇرىندە قايتا كوشىرىڭىز.

ع مەن گ تۇۋرالى نە قورىتىندى جاسايسىڭىز؟ بۇل ەكەۋى ورىن ئالعا.
يەنە دېيىسبا؟ ئالعايتەن دېيىسبا؟ ئالعااندا قالاي ئالعايتى؟

Неге мұқтаж? Не ылаж?

Адам үйге мұқтаж.

Ол істемек не ылаж?

Тышқан інге мұқтаж.

Ол істемек не ылаж?

Құс ұйаға мұқтаж.

Ол істемек не ылаж?

Қойан кеуекке мұқтаж.

Ол істемек не ылаж?

Досан добқа мұқтаж.

Ол істемек не ылаж?

Зұлқаш зырылдауыққа мұқтаж.

Ол істемек не ылаж?

Қаппаз қаламға мұқтаж.

Ол істемек не ылаж?

Шәкен шамға мұқтаж.

Ол істемек не ылаж?

Жақан жаққа мұқтаж.

Ол істемек не ылаж?

Әлжан әліп-бійге мұқтаж.

Ол істемек не ылаж?

Сабыр қаламсапқа мұқтаж.

Ол істемек не ылаж?

نەگە مۇقتاج؟ نە ىلاج؟

ادام ۇيگە مۇقتاج.

ول ىستەمەك نە ىلاج؟

تىشقان ىنگە مۇقتاج.

ول ىستەمەك نە ىلاج؟

قوس ۇياعا مۇقتاج.

ول ىستەمەك نە ىلاج؟

قويان كەۋەككە مۇقتاج.

ول ىستەمەك نە ىلاج؟

دوسان دويىقا مۇقتاج.

ول ىستەمەك نە ىلاج؟

زۇلقاش زىرىلداۋىققا مۇقتاج.

ول ىستەمەك نە ىلاج؟

قاچپاز قالامعا مۇقتاج.

ول ىستەمەك نە ىلاج؟

شاكەن شامعا مۇقتاج.

ول ىستەمەك نە ىلاج؟

چاقان چاققا مۇقتاج.

ول ىستەمەك نە ىلاج؟

الجان الپ - بىيگە مۇقتاج.

ول ىستەمەك نە ىلاج؟

سابىر قالام سابىقا مۇقتاج.

ول ىستەمەك نە ىلاج؟

1. Осындағы сыбысты дыбыстардың әріптерін теріб, бөлек шығарыб жазыңдар. Бір алған әріптерінді қайта алмандар.

2. ғ мен г-ден басқа сыбыстылардың сөздің басында не айағында келмейтіндері бар ма екен, соны қараңдар.

3. Сыбыстылардың, сірә, сөз ортасында келмейтіндері бар ма?

4. Сыбыстылар тұралы не деб қорытын жасау?

5. Қорытын жасағаннан кейін «Не мұқтаж, не ылаж?» деген сауалдарды, берген жауаптарыңды қосыб, көшіріңдер.

§28. Сыбырлы дыбыстар.

Олардың әріптері.

Жүген.

Бапам жаңа жүген істетбек болды. Бапамның ійлеген қайысы барды. Сол қайысты түйіншіге алыб бардық. Түйінші қамшы өріб отыр екен. Өрімін бітіріб, топшылаб жатқан мезгілде келдік. Бапам қарады да сегіз таспадан өріб жатыр екенсін деді.

Түйінші қайысты көріп бір жүген шығады екен. Сұулық керек деді.

Сұулық соқтырыуға ұстаға бардық. Күрек, төс, қысқаш дегендерді сонда көрдім.

Ұста көмір келтір. Соғыб берейін деді.

Бапам бір дорба көмір тауыб алыб, апарыб берді.

1. وسىنداغى سىبىستى دىبىستارنىڭ ارپىتىدىن تەزىب بولەك شىعارىپ جازىڭدار. ئېىر العان ارپىتىرىڭنى قاينا الماڭدار.
2. مەن گە - دەن باسقا سىبىستىلاردىڭ سوزىڭ باسىندا، نە اباغىندا كەلمەيتىندەرى بارما مەكەن، سونى قاراڭدار.
3. سىبىستىلاردىڭ سىرا سوز ورتاسىندا كەلمەيتىندەرى بارما؟
4. سىبىستىلار نۇزۇالى نە دەپ قورىتىن جاساۋ؟
5. قورىتىن جاساغاننان كىيىن «نە مۇقتاج، نە بلاج» دەگەن ساۋالداردى، بەرگەن جاۋابتارىڭنى قوسىپ، كوشىرىڭىز.

§ 28. سىبىرلى دىبىستار.

ولاردىڭ ارپىتىرى.

جۇگەن.

پاپام جاڭا جۇگەن سىتە تىبەك بولدى . باپامنىڭ نىلەگەن قايمىشى باردى . سول قايمىستى تۇيىنىشىگە الپ باردىق . تۇيىنىشى قامشى ئورىپ وتىرەكەن . ئورىمىن ئېتىرىپ توپشىلاپ جاتقان مەزگىلدە كەلدىك . باپام قارادى داسەگىز تاسپادان ئورىپ جاتىرەكەنسىم دەدى . تۇيىنىشى قايمىستى كورىپ ، ئېىر جۇگەن شىعادى مەكەن . سۇۋلىق كەرەك دەدى .

سۇۋلىق سوقتىرىۋعا ۇستاعا باردىق . كورىك ، ئوس ، قىسقاش دەگەندەردى سوندا كوردىم . ۇستا كۆمىر كەلتىر . سوعىپ بەرەيىن دەدى . باپام ئېىر دوربا كۆمىر تاۋىپ الپ ، اپارىپ بەردى .

* تىل . جۇمىسار - 6 .

Осы әңгіменің ішіндегі сөздерден дауысты дыбыстар мен үнді, сыбысты дыбыстардың әріптерін алмайсындар. Басқаларын теріб алыб, бөлек шығарыб жазасындар.

Бір ірет алынған әріпті екінші ірет алмайсындар. Алыуға тійісті әріптердің әр қайсысынан бір-бірден қалдырмай аласындар.

Сүйтіб теріб алған әріптерінді ешбір дауысты дыбыс қосбастан айтыб көріңдер. Бір-біріңнің нақ құлағыңа тайаб айтбасаңдар, естіле ме?

Жай айтқанда естілмей, тек құлаққа тайаб айтқанда ғана естілетін болса, ондай дыбыстарға не деб ат қойыу? Қай кезде аузымызды біреудің құлағына тайаб сөйлейміз.

§29. Сыбырлылардың ашық бұуындағысы.

Тұйық бұуындағысы.

Аққала.

Күміс қарға көбіктей,
Сүңгіб алыб сүліктей,
Топырлаған тоб бала.
Қарақшыдай қалқыйыб,
Қарындары шартыйыб,
Бастады соға аққала.

وسى انگىمەنىڭ شىندەگى سۆزدەردەن داۋىستى دېيىستار مەن *ۋىندى*
سىبىستى دېيىستاردىڭ ارپىتەرىن المايسىندار. باسقارلار تەرىپى الپ، بولەك
شىعارىپ چازاسىندار.

بىر بىرەت المىعان ارپىتى ەكىنشى بىرەت المايسىندار. الۇعا *ئىدىستى
ارپىتەردىڭ* ار فايسىسىنان *بىر - بىردەن* قالدىرماي الاسىندار.

سۈيتىپ تەرىپى العان ارپىتەرىڭدى ەش *بىر داۋىستى دېيىس قوسىپلا
سىنان ايتىپ كورىڭىز. *بىر - بىرىڭنىڭ* ئاق قۇلامىڭا ئاياب ايتباساڭىدار،
ستىلەمە؟

جاى ايتقاندا ستىلەمەي، تەك قۇلاققا ئاياب ايتقاندا مانا ستىلەتمەن بولسا،
ۋىنداي دېيىستارغا نە دەپ ات قويىۋ؟ قاى كەزدە اۋزىمىزدى بىرەۋدىڭ قۇلامىغا
ئاياپ سويلەيمىز.

§ 29. سىبىرلىلاردىڭ اشىق بۇۋىندا عىسى.

تۈيىنق بۇۋىندا عىسى.

اققالا.

كۈمىس قارغا كۈبىكتەي،

سۇڭگىپ الپ سۈلىكتەي،

توپىرلاغان توپ بالا

قاراقشىداي قالقىمىپ،

قارىندارى شارتمىپ،

باستادى سوعا اققالا.

Қарды соғыб төрт бұрыш,
Төрт бұрышты қыб керпіш,
Үй іргесін қаласты.
Мен ойам деб біреуі,
Мен қойам деб біреуі,
Терезеге таласты.

(Мағжан)

Осындағы ішінде сыбырлы дыбысы бар сөздерді бұуынға бөліңдер.

Нұсқа: кү-міс қар-ға кө-бік-тей

Сыбырлы дыбыс дауысты дыбыстың алдында тұрған бұуындарды бір бөлек шығарып жазыңдар.

Нұсқа: кү, қар, кө, тей

Сыбырлы дыбыс дауысты дыбыстың артында келетін бұуындарды бір бөлек шығарып жазыңдар.

Нұсқа: бік, гіб, лыб.....

Сыбырлы дыбыс алдында, артында тұрған бұуын екеуіне бірдей қосылады. Бұуынның бір алынған түрі қайта алынбайды.

Сонан кейін айтыб қараңдар. Алдында тұрғандағы айтылыуы мен артында тұрғандағы айтылыуы бірдей ме?

§30. Талғауық сыбырлылар.

б (↵), д (↵)

Мақалдар

Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік.

Көб жабылар, жоқ табылар.

Қысқа жіб күрмеуге келмес.

قاردى سوعىپ ءتورت بۇيش.
 ءتورت بۇرىشتى قىپ كەرىپىش.
 ءۇي بىرگەسىن قالاستى.
 مەن ويام دەپ بىرەۋى،
 مەن قويام دەپ بىرەۋى،
 تەرەزەگە تالاستى.

(مامجان)

وسىنداى شىندە سىبىرلى دىبىسى بار سوزدەردى بۇيىنغا بولمىكتەر .
 نۇسقا: كۇ - مىس قار - ما كو - بىك - تەي
 سىبىرلى دىبىس داۋىستى دىبىستىڭ الدىندا تۇرعان بۇيىنداردى مېر
 بولەك شىعارىپ جازىكتار .
 نۇسقا: كۇ، قار، كو، تەي،
 سىبىرلى دىبىس داۋىستى دىبىستىڭ ارىمىندا كەلەتىن بۇيىنداردى مېر
 بولەك شىعارىپ جازىكتار .
 نۇسقا: بىك، گىپ، لىپ
 سىبىرلى دىبىس الدىندا، ارىمىندا، تۇرعان بۇيىن كەلەتىن بىردەي قوسىلادى.
 بۇيىننىڭ مېر المىعان تۇرى قايتا المىبايى .
 سونان كەيىن ايتىپ قاراكتار، الدىندا تۇرعانداى ايتىلۇى مەن
 رىمىندا تۇرعانداى ايتىلۇى بىردەي مە؟

§ 30 . تالعاۋىق سىبىرلىلار .

ب ، د .

ماقالدار .

ونەر الدى بىرلىك، بىرىس الدى تىرلىك.
 كوپ جاينىلار، جوق تابىلار.
 قىسقا ءجب كۆرمەۋگە كەلمەس .

Жатыб қалғанша, атыб қал.
Қонақ келсе, ет пісер, ет піспесе, бет пісер.
Ат арыса – тұлақ.
Арық атқа қамшы ауыр.
Арық қой тырысқақ, аш кісі ұрысқақ.
Ұрлық түбі – қорлық.
Есеп-есеп-есеп, есеп білмеген – есек.
Еңбек-еңбек-еңбек, бәрі еңбектен өнбек.
Осында айағында сыбырлы дыбыстар келіп тұрған
сөздерді теріп, бөлек шығарындар.
Нұсқа: бірлік, тірлік
Сұрау: сыбырлылардың қайсысы сөз айағында
келмей тұр?

Сыбырлы дыбыстардың бәрінің де соңына дауысты
дыбыс келтіріп, сыбырлыларды дауыстылармен ашып
айтып қараңдар.

Нұсқа: ба, па..... бұ, пұ.....бү,
пү.....бе, пе.....бы, пы.....

Сұрау: сыбырлылардың анық естілмейтүндері бар
ма?

Енді солардың бәрінің алдында дауысты дыбыс
келтіріп, дауыстыларды сыбырлылармен бітеп, тұйық-
таб айтып қараңдар.

Нұсқа: аб, аб.....об, об.....ұб,
ұб.....еб, еб.....ыб, ыб.....

Сұрау: ашып айтыу, тұйықтап айтыу – сыбыр-
лылардың бәріне бірдей ме? Тұйықтап айтқанда бәрі
бірдей анық естіле ме? Бітеп айтқанда, ашып айт-
қандағы дыбысынан айырылып қалатындары жоқ па?

Нендей қорытын шығару?

Неліктен бітеу айтылатын орындарда «п» орнына
көбінесе «б» жазылады.

جاتىپ قالغانشا اتىپ قال.

قوناق كەلسە ەت پىسەر، ەت پىسپەسە بەت پىسەر،

ات ارسا — تۇۋلاق.

ارىق اتقا قامشى اۋىر.

ارىق قوي تىرىسقاق، اش كىسى ۇرىسقاق.

ۇرلىق ءۇبى - قورلىق.

ەسەپ - ەسەپ - ەسەپ، ەسەپ بىلمەگەن - ەسەك.

ەكبەك - ەكبەك - ەكبەك، ەبارى ەكبەكتەن ونبەك.

وسىندا ايامنا سىبىرلى دىبىستار كەلەپ نۇرغان سوزدەردى تەرىپ بولەك شىعارىڭدار.

نۇسقا: بىرلىك، تىرىلىك

سۇراۋ: سىبىرلىلاردىڭ قايسىسى سوز ايامىندا كەلمەي نۇر؟

سىبىرلى دىبىستاردىڭ ەبارىنىڭ دە سوڭىنا داۋىستى دىبىس كەلتىرىپ، سىبىرلىلاردى داۋىستىلار مەن اشىپ ايتىپ قاراڭدار.

نۇسقا: با، پا بو، پو بۇ، بۇ بە، بە بى، بى

سۇراۋ: سىبىرلىلاردىڭ انىق ەستىلمەيتۇندەرى بارما؟
ەندى سولاردىڭ ەبارىنىڭ الدىنا داۋىستى دىبىس كەلتىرىپ، داۋىستىلاردى سىبىرلىلار مەن بىتەپ تۇيىقتاتىپ ايتىپ قاراڭدار.

نۇسقا: اب، اپ وب، وپ ۇب، ۇپ ەب، ەب بپ، بپ

سۇراۋ:

اشىپ ايتىۋ، تۇيىقتاتىپ ايتىۋ - سىبىرلىلاردىڭ بارىنە بىردەي مە؟
تۇيىقتاتىپ ايتقاندا ەبارى بىردەي انىق ەستىلمەي؟ بىتەپ ايتقاندا، اشىپ ايتقاندا، دىبىسنان ايمىرىلىپ قالاتىندارى جوقبا؟

نەندەي قورىقتىن شىعارىۋ؟

نەلىكتەن بىتەۋ ايتىلاتىن ورنىنداردا «پ» ورنىغا كوپىنەسە ب جازىلادى؟

§31. Дыбыс жойылыуы.

Кім айтар.

Қарға, қарға, қарғалар!
Қар бетінде жорғалар.
 Қар үстіне қан тамар.
 Қанды шоқы қарғашым!
Өзен-сұуда балық бар,
Балық бар деб кім айтар?
 Сұу басында бақа айтар?
Бақа айтар деб кім айтар.
 Бақылдаған теке айтар.
Теке айтар деб кім айтар?
 Теке айдаған шал айтар.
Шал айтар деп кім айтар?
 Тайға мінген бала айтар.
Бала айтар деб кім айтар?
 Бала баққан қозы айтар.
Қозы айтар деб кім айтар?
 Сұра, оның өзі айтар.

Әуелі осыны жақсылаб көшіріңдер. Сонан соң үйір сөздерін табыңдар. Үйір сөздердің арасына дауыстының әрпі келмейтіндерін бір

§ 31. دېبىس جو يېلىۋى .

كېم ايتار .

قارغا - قارغا ، قارغالا را

قار بەتمىدە جوعا لار .

قار ۋىستىنە قان تامار .

قاندى شوقى قارغاشىم!

وزەن سۇۋدا بالىق بار .

بالىق بار دەب كېم ايتار؟

سۇۋ باسىندا باقا ايتار؟

باقا ايتار دەب كېم ايتار .

باقىلداغان تەكە ايتار .

تەكە ايتار دەب كېم ايتار؟

تەكە ايداغان شال ايتار .

شال ايتار دەب كېم ايتار؟

تايغا مىنگەن بالا ايتار .

بالا ايتار دەب كېم ايتار؟

بالا باققان قوزى ايتار .

قوزى ايتار دەب كېم ايتار؟

سۇرا ، سونىڭ ئوزى ايتار .

اۋەلى، ۋىستى جاقىلاپ كوشىرىڭدەر. سونان سوڭ ئۇيىر سوزدەردىن
تابىڭدار. ئۇيىر سوزدەردىڭ اراسىنا داۋىستىنىڭ ئارپى كەلمەيتىندەردىن ئۇيىر

бөлек шығарыб жазыңдар. Дауыстының бір әрпі келетіндерін бір бөлек жазыңдар. Дауыстының екі әрпі келетіндерін бір бөлек шығарыб жазыңдар.

Нұсқа:

Дауысты дыбыс келмейтіндері

Бір дауысты дыбыс келетіндері

Екі дауысты дыбыс келетіндері

Осы үйір сөздерді айтқанда дыбысы түгел естілмейтіндері бар ма? Бар болса, қайсысында?

Шақша алған несі!

Нұршаға айтыпты әкесі – Ақша алар ма едің, шақша алар ма едің деб.

Нұрша Ақшанды алмаймын, шақшанды бер депті.

Әкесі айтқанынан қайтпаған шақшасын берген.

Ақша алмай шақша алған несі деб біз таңдандық. Ақша алса, кітәб, қағаз, қалам сатыб алар еді. Шақша оған немеге керек. Оны ол сата алмайды. Ұйымда жүріб насыбай ата алмайды.

Әлде насыбай ата ма екен? Насыбай атса, онысын қойғаны ийгі. Қоймаймын десе, онысына ұйым көнсе ийгі еді!

Көшіргеннен кейін мұның ішіндегі үйір сөздерді табыңдар. Олардың арасына дауыстының әрпі келмейтіндерін бір бөлек, дауыстының бір әрпі келетіндерін бір бөлек, дауыстының екі әрпі келетіндерін бір бөлек шығарыб, бірінің астына бірін сатылаб жазыңдар.

بولەك شىعارىپ جازىڭدار. داۋىستىنىڭ ئېرى كەلەتتىنەردىن ئېرى بولەك
جازىڭدار. داۋىستىنىڭ ەكى ئېرى كەلەتتىنەردىن ئېرى بولەك شىعارىپ جازىڭدار.

ئۇسقا: داۋىستى دېيىس كەلەتتىنەردى

ئېرى داۋىستى دېيىس كەلەتتىنەردى

ەكى داۋىستى دېيىس كەلەتتىنەردى

وسى ئۇيرى سوزدەردى ايتقاندا دېيىسى ئۇگەل ەستىلەيتىنەردى بار ما ؟
بار بولسا، قايسىسىندا؟

شاقشا العان نەسى!

نۇرشا ايتىبتى اكەسى - اقشا الارما ەدىڭ، شاقشا
الارما ەدىڭ دەپ.

نۇرشا اقشاڭدى المايىمىن، شاقشاڭدى بەر دەبتى.
اكەسى ايتقانمىنان قايتىباعان شاقشاسىن بەرگەن.
اقشا الماي شاقشا العان نەسى ەكەن دەپ ئېز تاڭ
ماندىق. اقشا السا، كىتاب، قاعاز، قالام ساتىپ الار
ەدى. شاقشا وعان نەمەگە كەرەك. ونى ول ساتا الماي
دى، ئۇيمىدا ءجۇرىپ ناسىباي اتا المايدى.

الدە ناسىباي اتاما ەكەن؟ ناسىباي اتسا، ونىسىن قويىپ
عانى بىگى. قويمايمىن دەسە، ونىسىنا ئۇيىم كونسە
بىگى ەدى!

كوشىرگەننەن كەيىن مۇنىڭ شىندەگى ئۇيرى سوزدەردى ئايتىڭدار.
ولاردىڭ اراسىنا داۋىستىنىڭ ئېرى كەلەتتىنەردىن ئېرى بولەك، داۋىستىنىڭ
ئېرى كەلەتتىنەردىن ئېرى بولەك، داۋىستىنىڭ ەكى ئېرى كەلەتتىنەردىن
ئېرى بولەك شىعارىپ، ئېرىنىڭ استىغا ئېرىن ساتىلاپ جازىڭدار.

Нұсқа:

келмейтіндері:	біреуі	екеуі
	келетіндері:	келетіндері:
айтқанынан	шақшанды бер	Нұршаға
қайтпай		айтыпты әкесі
.....		
.....		

Енді жазған сөздеріңді саты-сатысымен оқыб шығындар. Арасына дауыстының екі әрпі келген үйір сөздерді оқығанда байқандар. Соның екеуі де айтыла ма екен? Біреуі-ақ айтыла ма екен?

Біреуі-ақ айтылатын болса, жойылатын қайсысы? Алдыңғысы ма? Соңғысы ма? Үйір сөздердің арасына дауыстының екі әрпі келгенде қалай болады деб қорытын жасау.

Ондай сөздер жазғанда қалай жазылады, оқығанда қалай оқылады деб қорытын жасау?

§ 32. Дыбыс азыуы.

Андамай сөйлеу.

Ақан әкесінің аты да, арбасы жалғыз. Әкесі ат жеге қой десе, Ақан оқыб отырған кітәбын қыймай:

— Не жек дейсін? — деб сұрапты.

Сонда әкесінің айтқаны:

Ақ арбаны ақ өгізге жек,
Қара арбаны қара өгізге жек,
Сары ала атқа сары арбаны жек,
Көк ала көб атқа көк арбаны жек,
Көб ала көб атқа көб арбаны жек,

Торы ала атқа тоб арбаны жек,
Жоқ аттарға жоқ арбаны жек.

Ақан аңдамай сөйлеб, ауырмай өлгендей болады.

Осындағы Ақан әкесінің айтқан сөздерін көшіріңдер.
Сонан соң үйір сөздерін табыңдар. Үйір сөздердің арасына дауыстының бір әрпі келетіндерін бір бөлек сатылаб жазыңдар, арасына дауыстының екі әрпі келетіндерін бір бөлек сатылаб жазыңдар.

Нұсқа:

біреуі келетіндері	екеуі келетіндері
ақ арбаны	қара арбаны
.....	
.....	

Екі сатыдағы сөздердің әр қайсысын әуелі оңаша күйінде оқыңдар. Сонан үйір күйінде оқыңдар, үйір күйінде оқығанда екінші сатыда жойылатын дыбыстар бар. Бірінші сатыда ондай жойылыу бар ма? Бірінші сатыда жойылатын дыбыс жоқ болса, оңашадағысынан өзгеріп азатын дыбыс бар ма? Олар қай дыбыстар? Қай жерде, қандай дыбыстардың алдында азыб тұр?

Жүністің көргені.

Жолда кімдер барады, Жүніс соған қарады.
Қара тайда қалқыйып Қабыш кетіп барады.
Қара мойын ешкі айдап Ырыш кетіп барады.
Көк бийені жетектеп Қалқай кетіп барады.
Бір ақ нарға жүк артқан адам кетіп барады.
Торы төбек байтал мен Тоқан кетіп барады.
Боз айғырды борбайлап, Боқыш желіп барады.
Құла құнан мінгені Құрман кетіп барады.

تورى الا اتقا توب اربانى جەك،

جوق اتتارعا جوق اربانى جەك.

اقان اكداماي سويلەب، اۋىر ماي ولگەندەي بولادى.

وسىنداى اقان اكەسىنىڭ ايىنقان سوزدەرىن كوشىرىڭدەر. سونان سولك
مۇير سوزدەرىن تابىڭدار. مۇير سوزدەردىڭ اراسىنا داۋىستىنىڭ مۇير اربى
كەلەتىندەرىن مۇير بولەك ساتىلاپ جازىڭدار؛ اراسىنا داۋىستىنىڭ ەكى مۇيرى
كەلەتىندەرىن مۇير بولەك ساتىلاپ جازىڭدار.

نۇسقا بىرەۋى كەلەتىندەرى ەكەۋى كەلەتىندەرى

اق اربانى قارا اربانى

.....

.....

.....

.....

ەكى سانداى سوزدەردىڭ مۇراسىمىدىن اۋەلى وگاشا كۇيىندە وقىڭدار.
سونان مۇير كۇيىندە وقىڭدار، مۇير كۇيىندە وقىغاندا ەكىنشى ساندا جويلاڭىن
دېيىستار بار. مۇيرىنى ساندا ونداى جويىلىۋ بارما؟ مۇيرىنى ساندا جويى
لاندىن دېيىس جوق بولسا، وگاشادامىستان وزگەرىپ ازاتىن دېيىس بارما؟
ولار قاي دېيىستار؟ قاي چەردە، قانداى دېيىستاردىڭ الدىندا ازىپ تۇر؟

جۇنىستىڭ كورگەنى.

جولدا كىمدەر بارادى، جۇنىس سوعان قارادى.

قارا تايدا قالقىيىپ قابىش كەتىپ بارادى.

قارا مويىن ەشكى ايداپ بىرىش كەتىپ بارادى.

كوك بىيەنى جەتەكتەپ قالقاي كەتىپ بارادى.

مۇير اق نارعا جۇك ارتقان ادام كەتىپ بارادى.

تورى توبەل بايتال مەن توقان كەتىپ بارادى.

بوز ايعىردى بور بايلاپ بوقىش جەلىپ بارادى.

قۇلا قۇنان مىنگەنى قۇرمان كەتىپ بارادى.

Қара көк ат жеккені Көбен кетіб барады.

Көк дөнені астында Ақыш кетіб барады.

Ауыл жаққа қарады, онда кімдер барады?

Сұр құулықтың құлыны сұуға қарай барады.

Ала қаншық арсылдаб аттыға үріб барады.

Екі бала қолдасыб шелек алыб барады.

Елеу байдың қатыны елек алып барады.

Бөкетайды бүркентіб керегі алыб барады.

Осындағы үйір сөздерді тауыб, арасына дауысты келмейтіндерін бір бөлек, бір дауысты келетіндерін бір бөлек, екі дауысты келетіндерін бір бөлек шығарыб жазыңдар.

Сонан соң оқыб қараңдар: «қ» менен «к» ден басқа азатын дыбыстар бар ма? «қ» менен «к» нің дауыстылардан басқа дыбыстармен қатар келген жерде азатын жері бар ма екен?

Олар қандай дыбыстар?

Солай тексергеннен кейін тапқандарыңа қорытын жасаңдар. Үйір сөздерді сұрыптаб шығару. Нұсқасы алдыңғы көрсеткендерше.

Айтқанда азған дыбыстар, жазғанда қалай жазылмақ? Азған күйінде ме? Азбаған күйінде ме?

قارا كوك ات جەككەنى كوبەن كەتەن بارادى.

كوك دۈنەنى استىنىدا اقمىش كەتەن بارادى.

اۋىل جاققا قارادى، وندا كەمدەن بارادى؟

سۇر قۇۋلىقتىك قۇلىنى سۇۋعا قاراي بارادى.

الا قانشىق ارىمىلداپ اتتەنغا ئۇرىپ بارادى.

ەكى بالا قولداپ شەلەك الەپ بارادى.

ەلەۋ بايدىك قاتىنى ەلەك الەپ بارادى.

بۈكە تايدى بۇر كەنتەن كەرەگى الەپ بارادى.

وسىنداى مۇير سوزدەردى ئاۋىپ، ازاسىنا داۋىستى كەلمەيتىندەن
مۇير بولەك، مۇير داۋىستى كەلمەيتىندەن مۇير بولەك، ەكى داۋىستى كەلەر
تىندەن مۇير بولەك شىعارىپ جازىقار.

سونان سوك وقىپ قاراڭدار: «ق» مەنەن «ك» دەن باسقا ازاتىن دىيىس.
نار بارما ەكەن؟ «ق» مەنەن «ك» نىڭ داۋىستىلاردان باسقا دىيىستار مەن قاتار
كەلگەن جەردە ازاتىن جەرى بارما ەكەن؟
ولار قانداي دىيىستار؟

سولاي تەكسەرگەننەن كەيىن تاپقاندارىڭا قورىتىن جاساڭدار. مۇير
سوزدەردى سۇرپىتاپ شىعارىۋ نۇسقالى الدىڭى كورسەتكەندەشە.

ايتقاندا ازغان دىيىستار، جازعاندا قالاي جازىلماق؟
ازغان كۇيىندەمە؟ از باغان كۇيىندەمە؟

§33. Қосынды сөз.

Қосарлық (-).

Төмендегі «Қонақ әнгімесінде» аталған адам аттары мен жер аттарын бөлек шығарып жазыңдар. Арасында қосарлық белгісі тұрғандарын бір бөлек, ол жоқтарын бір бөлек жазыңдар.

Нұсқа:

Байғабыл

Есқабыл

Қонақ әнгімесі.

Бүгін қаладан келе жатып жолдан бір талай адам көрдім. Талқұдықтың қырына шыға келсем, алдымда бір қауым кісі келе жатыр екен. Жақындағанда біргелкісі сәлем беріп өте шықты да, біргелкісі тоқтап сөйлесті.

Біреуі Төрткөлдегі Төрегелдінің баласы Байғабыл екен. Біреуі Мойынқұмдағы Қалмақбайдың баласы Қожабай екен. Жәнә біреуі Ақжардағы Амантайдың Ақмырзасы екен. Тағы біреуі Жарғайындағы Қалжанның баласы Қасымқан екен. Жаманғұлдың Тайғарасы да солармен бірге бара жатыр.

Онан бері шыға беріп едім, тағы бір талай адам келе жатыр. Бұлардың ішінде Бел-ғопадағы Бек-болаттың құдасы Берді-ғұл бар. Ала-гөл-

§ 33. قوسىندى عسوز.

قوسارلىق (-).

تومەندەگى «قوناق انگىمەسىندە» اتالغان ادام اتقارى مەن جەر اتقارىن بولەك شىعارىپ جازىڭدار. اراسىندا قوسارلىق بەلگىسى تۇرعاندارىن بىر بولەك، ول جوققارىن بىر بولەك جازاسىندار.

نۇسقا: بايعابىل

مى - قابىل

قوناق انگىمەسى.

بۇگۈن قالادان كەلە جاتىپ جولدا بىر تالاي ادام كوردىم. تالقۇدىقتىڭ قىرىنا شىعا كەلسەم، الدىمدا بىرعاۋىم كىشى كەلە جاتىر دەگەن. جاقىندا - عاندا بىرگەلىكىسى سالەم بەرىپ وتە شىقتى دا. بىر - گەلىكىسى توقتاب سويلەستى.

بىرەۋى تورتكۈلدەگى تۈرەگەلدەنىڭ بالاسى بايعابىل دەگەن. بىرەۋى مۇيىنقۇمداعى قالماقبايدىڭ بالاسى قوجاباي دەگەن. ءانا بىرەۋى اقجار داعى امانتايدىڭ اقمىرزاسى دەگەن. تاغى بىرەۋى جارعايىڭ داعى قالجاننىڭ بالاسى قاسىمقان دەگەن. جامانغۇلدىڭ تايعاراسى دا سولار مەن بىرگە بارا جاتىمىز.

ونان بەرى شىعا بەرىپ ەدىم، تاغى بىر تالاي ادام كەلە جاتىر. بۇلاردىڭ شىنىندە بەل - عوپاداعى بەك - بۇلاتتىڭ قۇداسى بەردى - غۇل بار. الا - گول -

дегі Асыл-бектің қайыны Ес-мұраттың баласы Есен-гелді бар. Қара-дөңдегі Кенже-сараның жйені Ерсайынның баласы Ел-аман бар. Бәйге-ғұмдағы Бекбаудың нағашысы Берді-мұрат Бег-назар баласы бар.

Бәрі де нәлөктерін салыуға бара жатыр.

Неге біреулеріне қосарлық белгі қойылған, біреулеріне қойылмаған? Адам аттары мен жер аттарынан басқа екі сөздерден қосылған сөздер бола ма? Осы әңгімеде ондай сөздер жоқ ба?

Неге дұрыс емес?

Қабыш әңгімесінен

Бір күні мұғалым бізге – Әр гім өз ауылындағы адамдардың, жерлердің аттарын жазып әкелсін деді.

Әкелген аттарымызды өзі оқып, бізге жаздырды. Жазған аттарыңды қайта жазбайсындар деді.

Біреулер – Берді-ғұл, Бел-ғопа, Бек-болат, Берді-мұрат, Күн-сұлыу, Бій-ғанша, Күн-бала, Тел-сары, Қара-гөз, Ес-қабыл, Қасым-бек, Көк-тал, Кең-аша, Ақ-көл, Қара-түбек, Бес-қопа, Қара-дөң, Көг-жар, Меңді-ғара, Мал-гелді, Жыл-гелді, Есім-қан, Ес-мұрат, Дәу-ғара, Талды-гөл, Құулы-гөл, Марқа-гөл, Төс-құдық, Төрт-бұлақ, үш қара сұу,

دەگى اسىل - بەكتىڭ قاينى ەس - مۇراتنىڭ بالاسى
 ەسەنگەلىنى بار - قارا - دوڭدەگى كەنجە - عارانىڭ
 جىيەنى ەر - سارىنىڭ بالاسى ەل - امان بار - بايگە -
 عۇمداى بەك - باۋدىڭ ناعاشىسى بەردى - مۇرات
 بەگ - نازار بالاسى بار .

بارى دە نالوكتەردىن سالماق بارا جاتىر .

نەگە بىرەۋلەرنە قوسارلىق بەلگىسى قويىلعان، بىرەۋلەرنە قويىلماعان؟
 ادام اتتارى مەن جەر اتتارىنان باشقا ەكى سوزدەردەن قوسىلعان سوزدەر
 بولام؟ وسى انگىمەدە ونداي سوزدەر جوقبا؟

نەگە دۇردىس ەمەس؟

قايىش انگىمەسىنەن .

بىر گۇنى مۇعالمىم بىزگە - ار گىم ۇز اۋلىنداعى
 ادامداردىڭ، جەرلەردىڭ اتتارىدىن جازىپ اكەلىسەن دەدى .
 اكەلگەن اتتارىمىزدى ۇزى وقىپ، بىزگە جاز -
 دىردى . جازعان اتتارىڭدى قايتا جازبايسىنىدار دەدى .
 بىرەۋلەر - بەردى - عۇل، بەل - عوپا، بەك - بولات،
 بەردى - مورات، كۈن - سۇلىۋ، عىي - عانشا، كۈن - بالا،
 تەل - سارى، قارا - گوز، ەس - قابىل، قاسىم - بەك،
 كوك - تال، كەڭ - اشا، اق - كول، قارا - تۈبەك، بەس -
 قوپا، قارا - دوك، كوگ - جار، مەڭدى - عارا، مال -
 گەلى، جىل - گەلى، ەسىم - قان، ەس - مورات،
 داۋ - عارا، تالى - گول، قۇۋلى - گول، مارقا - گول،
 تۈس - قودىق، تورت - بۇلاق، - ۇش قارا سۇۋ،

Бәйге-ғұм деген аттарды қосарлықсыз (-) жазған екен; мұғалым олай жазу дұрыс емес деді.

Біреулер – Қарағұдық, Тұзғұдық, Талдығұм, Талдаша, Қарағожа, Байғабыл, Байғара, Тайғара, Ағназар, Ағжар, Аққұдық, Төрткөл, Мойынғұм, Кеңтүбек, Жекегөл, Қарасай, Сарғопа. Талқанбай, Тасқара, Айсұлыу, Ақсұлыу, Нұрсұлыу, Айғанша, Ақбала, Тоқбала, Балжан, Айжамал, Нұржамал, Айғаным, Қаламқас, Қарақас, Қарашаш деген аттарды қосарлық пен (-) жазған екен. Мұғалым олай жазу да дұрыс емес деді.

Неге дұрыс емес?

Біреуінде қосарлық белгісін (-) қоймағандары, біреуінде қойғандары, екеуі де дұрыс болмайтын мәнісі не?

Мәнісін білгеннен кейін осындағы адамдардың, жерлердің аттарын көшіріп жазындар.

§34. Дауыс екпіні.

Екпіндік (ˇ).

Тәсіл.

Қарға шөлдеб сұу іздеген. Далада сұу мен құмырша тұр екен. Сұу толық емес екен. Қарғаның мойыны сұуға жетпеген. Қарға тастарды

بايگە - مۇم دەگەن اتتاردى قوسارلىقسىز (-) جازعان
 ەكەن؛ مۇعالمىم ولاي جازىۋ دۇرىس ەمەس دەدى.
 بىرەۋلەر - قارامۇدىق، تۇزغۇدىق، تالدىغۇم،
 تالداشا، قاراعوجا، بايعابىل، بايعارا، تايعارا، اعنازار،
 اعجار، اققۇدىق، تورتكول، مويىنعۇم، كەگتۇبدىك،
 جەكەگول، قاراساي، سارغوپا، تالقانباي، تاسقارا،
 ايسۇلمۇ، اقسۇلمۇ، نۇرسۇلمۇ، ايعانشا، اقبالا، توقبالا،
 بالجان، ايجامال، نۇرجامال، ايعانىم، قالامقاس، قارا-
 قاس، قاراشاش دەگەن اتتاردى قوسارلىق بىەن (-)
 جازعان ەكەن؛ مۇعالمىم ولاي جازىۋدا دۇرىس ەمەس
 دەدى.

نەگە دۇرىس ەمەس؟
 بىرەۋىندە قوسارلىق بەلگىسىن (-) قويماغاندارى، بىرەۋىندە قويماغاندارى،
 كەۋدە دۇرىس بولمايتىن مانىسى نە؟
 مانىسىن بەلگەننەن كەيىن وسىنداى ادامداردىڭ جەرلەردىڭ انتارىن
 كوشىرىپ جازىڭدار.

§ 34. داۋىس ەكپىنى. ەكپىندىك (~).

ءتاسىل.

قارعا شولىدەب سۇۋىزدەگەن. دالادا سۇۋى مەن
 قۇمىرشا تۇر ەكەن. سۇۋى تولىق ەمەس ەكەن.
 قارعانىڭ مويىنى سۇۋعا جەتبەگەن. قارعا تاستاردى

теріб, құмыршаға сала берген. Тас көтеріліб, сұу бетіне шыққан. Қарға ішіб, сұусындаб алған.

Осының ішіндегі бір бұуынды сөздерді сатылаб бір бөлек жазыңдар. Екі бұуынды сөздерді бір бөлек, үш бұуынды сөздерді бір бөлек жазыңдар.

Нұсқа:

сұу	қарға	далада
.....		
.....		

Осындағы бұуынды екі сөздерді алыб, бас бұуынын қатты нығыздаб, аяқ бұуынын ақырын бос айтыңдар. Сонан соң бас бұуынын бос айтыб, аяқ бұуынын нығыздаб айтыңдар.

Енді үш бұуынды сөздер алыб, бас бұуынын нығыздаб айтыб, басқа бұуындарын бос айтыңдар.

Сонан соң орта бұуынын нығыздаб айтыб, басқа бұуындарын бос айтыңдар.

Онан әрі аяқ бұуынын нығыздаб айтыб, басқа бұуындарын бос айтыңдар.

Қайсысы қалыбты айтыуымызға ұқсайды?

Сүйтіб, қалыбты айтқанда, сөздің қай бұуыны нығыз айтылады? Дауыстың екпіні нығыз айтылған бұуында бола ма? Бос айтылған бұуында бола ма?

Ешкі.

Ешкі қойды бастаған.

Қойды артына тастаған.

Ешкі деген жаныуар –

تەرىپ قۇمۇرشاغا سالا بەرگەن. تاس كۈتەر ئې
 سۇۋ بەتمەنە شەققان. قارغا ئىشىپ سۇۋ سىداپ
 العان.

ۋىسنىڭ ئىشىندەكى بىر بۇۋىنى سوزدەردى سانىلاپ بىر بولەك
 جازىڭدار. ەكى بۇۋىنى سوزدەردى بىر بولەك، ئۇش بۇۋىنى سوزدەردى
 بىر بولەك، جازىڭدار.

ئۇسقا: سۇۋ قارغا دالادا

.....

.....

ۋىسنىداى بۇۋىنى ەكى سوزدەردى الېب، باس بۇۋىنى قاتتى ئىعزداپ،
 اياق بۇۋىنىن اقىرىن بوس ايتىڭدار. سونان سوڭ باس بۇۋىنىن بوس ايتىپ،
 اياق بۇۋىنىن ئىعزداپ ايتىڭدار.

ەندى ئۇش بۇۋىنى سوزدەردى الېب، باس بۇۋىنىن ئىعزداپ ايتىپ،
 ياسقا بۇۋىندارىن بوس ايتىڭدار.

سونان سوڭ ورتا بۇۋىنىن ئىعزداپ ايتىپ، ياسقا بۇۋىندارىن بوس
 ايتىڭدار.

ۋان ارى اياق بۇۋىنىن ئىعزداپ ايتىپ، ياسقا بۇۋىندارىن بوس
 ايتىڭدار.

قالىمىسى قالىپتى ايتىۋىمىزغا ۇقسايدى؟

سۇيىپ، قالىپتى ايتقاندا سوزدىڭ قاي بۇۋىنى ئىعز ايتىلادى؟
 داۋىستىڭ كېيىنى ئىعز ايتىلغان بۇۋىندا بولما، بوس ايتىلغان بۇۋىندا بولما؟

ەشكى.

ەشكى قويدى باستاعان.

قويدى ارتىنا تاستاعان،

ەشكى دەگەن جانىۋار.

Сойса саны қалақтай,
Сауса сүті бұлақтай,
Ешкі деген жаныуар.
Баста десе, бастаған;
Қайырыб мүйіз тастаған.
Қасына ұлақ келгенде,
Сүзіб кейін жасқаған.

Осындағы сөздерді бұуынға бөліб көшіріңдер.
Дауыстың екпінімен айтылатын бұуындардың үстіне
екпін белгісі (˘) қойыңдар.

Нұсқа: еш – кі, қой – ды, бас – та – ған.

Осы нұсқамен төмендегі «Торпак» деген өлендегі
сөздерді бұуынға бөліб көшіріб, екпінді бұуындар-
дың үстіне екпіндік белгісін қойыңдар.

Торпак.

Жұмбағым да, жұмбағым –
Жорға қара торпағым,
Төскейдегі бетеге
Теріб жеген торпағым.
Дүлей қалың сары қамыс
Аралаған торпағым.
Атқа сабан салғанда,
Сығалаған торпағым.

سويسا سانى قالاقى،
ساۋسا سۈتى بۇلاقى،
ەشكى دەگەن جانىۋار

باستا دەسە، باستان؛
قايمىرىپ سۈيىمىز تاستان.
قاسىنا ۇلاق كەلگەندە
سۈزىپ كەيىن جاسقان.

وسىنداى سوزدەردى بۇزىنا بولىپ كوشىرىشەر. داۋىستىڭ ەكپىنى
مەن اينىلانىن بۇزىنداردىڭ ۇستىنە ەكپىن بەلگىسى (۷) قويىندار.
نۇسقا: ەش - كى قوي - دى باس - تا - عان .

وسى نۇسقا مەن تومەندەگى «تورپاق» دەگەن ولەڭنىڭ سوزدەردى
بۇزىنا بولىپ كوشىرىپ، ەكپىنى بۇزىنداردىڭ ۇستىنە ەكپىندىك بەلگى
قويىندار .

تورپاق .

جۇمباغىمدا، جۇمباغىم -
جورعا قارا تورپاغىم .
توسكەيدەگى بەتەگە
تەرىپ جەگەن تورپاغىم .
دولەي قالىڭ سار قامىس
ارالاعان تورپاغىم .
اتقا سايا سالعاندا،
سىعالاعان تورپاغىم .

Асқа, тойға мінгенде,
Жорғалаған торпағым.
Оқыра құуыб кеткенде,
Қорғалаған торпағым.

Кешегі күн кешінде,
Бүгінгі күн бесінде
Қара қасқа торпағым
Жоғалыб тұр қорқамын.

Сол нұсқа мен төмендегі «Құуырмаш» өлеңдегі сөзді
бұуынға бөліб көшіріб, екпінді бұуындардың үстіне
екпіндік белгісін қойыңдар.

Құуырмаш.

Құуыр, құуыр, құуырмаш.
Балаларға бұйдаш шаш.
Тауықтарға тары шаш.
Тоқтыларға мыйа шаш.
Қара нарға қаңбақ шаш.
Құла айғырға құрақ шаш.
Көк бйеге көде шаш.
Сыйырларға сабан шаш.
Қара құртты маған шаш.
Май біткенді былай шаш—
(Қолын майда шашқа қарай сілтейді)

Құр қалмасын майда шаш.¹

¹ Майда шаш майды өзіне икемдегенде айтылған сөз.

اسقا تويغا مىنگەندە،
جورعالاعان تورپاعىم.
وقىرا قۇۋىب كەتكەندە،
قوزلاعان تورپاعىم.
كەشەگى كۈن كەشمىدە،
بۇگۈنگى كۈن بەسىمىدە،
قارا قاسقا تورپاعىم
جوعالىب تۇر قورقامىن.

سول نۇسقا مەن تومەندىگى «قۇۋىر ماش» ولەكەندەگى مەسۇردى بۇۋىنغا
بولىپ كۆشۈرۈپ، ەكپىندى بۇۋىنداردىڭ ۇسىنىشە ەكپىندىڭ بەلگى قويىڭدار،

قۇۋىر ماش.

قۇۋىر - قۇۋىر قۇۋىر ماش.
بالالارغا بۇيداي شاش.
تاۋىقتارغا تارى شاش.
توقتىلارغا مىيا شاش.
قارا نارغا قاڭباق شاش.
قۇلا ايعىمىغا قۇراق شاش.
كوك بىيەگە كودە شاش.
سىمىرلارغا سابان شاش.
قارا قۇرتتى ماعان شاش.
ماي بىتكە نىي بىلاي شاش -
(قولن مايدا شاشقا قاراي سىلتەيدى)

قۇر قالماستىن مايدا شاش (*)

(*) مايدا شاش مايدى وزىنە نىكەمەلەگەندە ايتىلعان مەسۇر.

§35. Қосалқы сөз.

Ертекші шал мен балалар

Балалар.

Ертек айтшы, ата!

Шал.

Ертек-ертек, ерте екен.

Ешкілері бөрте екен.

Құйрықтары келте екен.

Ертегінің ешкісі

Бөрте ғана бітеді.

Құйрығының жүндері

Келте ғана бітеді.

Керек болса ертегі,

Кешке айтайын келіндер.

Ерте айтқаннан ертегім,

Ерте ғана бітеді.

Балалар.

Ертек-ертек, ерте ғой.

Ешкілері бөрте ғой.

Бітіб қалса осы мен

Ертегің тім келте ғой.

§ 35. قوسالقی عسوز. ەرتەكشى شال مەن بالالار. بالالار.

ەرتەك ايتشى، انا!

شال

ەرتەك — ەرتەك، ەرتەكەن.

شكىلەرى بورتەكەن.

قۇيرىقتارى كەلتەكەن.

ەرتەگىنىڭ شىكسى

بورتەغانا بىتەدى.

قۇيرىقىنىڭ جۇندەرى

كەلتەغانا بىتەدى.

كەرەك بولسا ەرتەگى،

كەشكە ايتايىن كەلىڭدەر.

ەرتە ايتقاننان ەرتەگىم

ەرتەغانا بىتەدى.

بالالار.

ەرتەك — ەرتەك، ەرتەغوي.

شكىلەرى بورتەغوي.

مېنىڭ قالسا وسى مەن

ەرتەگىڭ تىم كەلتەغوي.

Шал.

Ерте-кертек, ерте өткен!
Ешкісі өңшең бөрте өскен!
Құйрық жүні келте өскен.

Қырғауылы қызыл ақ!

Құйрық жүні ұзын ақ!

Бір қырғауыл қызыб аб,
Қонам дебті мұзына ақ!...

Бұл ертегім қызық ақ!

Айағы да ұзын ақ!

Ұзын ертеқ шаршатар.

Бір жерінен үзіб аб,

Жүрмесендер айағын

Қырғауылша бұзыб аб?

Балалар.

Ұзын-ұзын, ұзын ай!

Қырғауылдың қызылы ай!

Құйрығының ұзыны ай,

Ертегіңнің қызығы ай!

Кешке әкеліб нан мен май,

Алайықшы жазыб ай!

Нағылғанда қырғауыл

Айақтарын бійшара

Алған екен үзіб ай!

شال .

• رتەك - رتەك، رتە وتكەن!

• شىكسى وگشەك بورتە وسكەن!

قۇيرىق • جۈنى كەلتە وسكەن .

قىرغاۋىلى قىزىل اق!

قۇيرىق • جۈنى ۇزىن اق!

• بىر قىرغاۋىل قىزىب اب،

قونام دەبتى مۇزىنا اق! ...

بۇل رتە گىم قىزىق اق!

اياھى دا ۇزىن اق!

ۇزىن • رتەك شارشاتار .

• بىر جەرىنەن مۇزىب اب،

جۇرمە سەككەر اياھىن

قىرغاۋىلشا بۇزىب اب؟

بالالار .

ۇزىن - ۇزىن ، ۇزىن اي!

قىرغاۋىلداك قىزىلى اي!

قۇيرىغىنىڭ ۇزىنى اي!

رتە گىمىڭنىڭ قىزىغى اي!

كەشكە اكەلىپ نان مەن ماي،

الايىقى جازىب اي!

نامىلعاندا قىرغاۋىل

اياقتارىن • بىشارا

المان • كەن • ۇزىب اي!

Шал.

Қызық-қызық, қызық ақ!
Қырғауылдар қызыл ақ!
Ертек басы қысқа ғой.
Айағы айтсам ұзын ғой.
Бір қырғауыл қызыб аб,

Батырсыныб, қырылдаб.
Тайғақ мұзға жылтырмақ
Алшайа кеб қоныпты ау.
Шаты жазым болыпты ау.
Мұзда жатыб тоңыпты ау.
Мұздан жауаб сорыбты ау:

Мұз, мұнша неден күшті болдың деб.
Мен күшті болсам, күннен қорықпас едім дейді мұз.
Аз қызыуды басамын, көб қызыудан сасамын.

Осындағы ғана, ғой, ақ, ау бөлек жазылыб тұр ма?
Алдындағы сөзбен бірге жазылыб тұр ма?

Бұлар алдындағы сөздердің бұуыны ма? Өз алдарына
бөлек сөз бе? Бөлек сөз екендігі неден білініб тұр?

Бұларды айтпағанда кәйтер? Сөйлемге келер мағана
жағынан кемшілік бар ма? Сөйлем қыйсыны бұзыла
ма?

Бұларды айтқанда не үшін айтамыз?
Не қорытын шығаруға болады?

شال.

قىزىق - قىزىق، قىزىق اق!

قىرغاۋىلدار قىزىل اق!

ھەرتەك باسى قىسقا عوي.

اياغى ابىسام ۇزىن اق.

ھېر قىرغاۋىل قىزىب اب،

باتىر سىنىپ قىرقلداپ،

تايىماق مۇزغا جىلىرماق

الشاپا كەب قوشىپتى اۋ.

شاتى جازىم بولىپتى اۋ.

مۇزدا جاتىپ توشىپتى اۋ.

مۇزدان جاۋاب سورىپتى اۋ:

مۇز، مۇنشا نەدەن كۈشتى بولىك دەپ.

مەن كۈشتى بولسام. كۈننەن قورقپاس ەدىم دەيىلى مۇز.

از قىزىۋدى باسام. كۈپ قىزىۋدان ساسام

وسىنداغى ھانا، عوي، اق، اۋ - بولەك جازىلاپ تۇرما، الدىنداغى

سوز بىن بىرگە جازىلاپ تۇرما؟

بۇلار الدىنداغى سوزدەرنىڭ بۇۋىنىما؟ موز الدارىنا بولەك سوزبە؟

بولەك سوز ەكەندىكى نەدەن بىلىنىپ تۇر؟

بۇلاردى ايتىپالاندا كاپتەر؟ سويلەمگە كەلەر ماغانا چامىنان كەمشىلىك

بارما؟ سويلەم قىيىنى بۇزىلاما؟

بۇلاردى ايتىپالاندا نە ۇشىن ايتامىز.

نە قورنىن شىعارىۋعا بولادى؟

Ертек басы.

Керектерің ертек бе?
Үйлеріңде май көб бе?
Әлде жұмсақ нан көб бе?
Бійліктерің келе ме?
Шешелерің бере ме?
Май тісіме жағымды
Наның тіске көне ме?

Бұрынғының баласы
Етек-етек нан әкеб,
Ертек алыб қайтатын.
Алыб қайтқан ертегін
Балаларға айтатын.
Бүгінгінің баласы
Қолда қағаз, қаламы.
Айтқаныңды бұлжытпай
Бәрін жазыб алады.
Сендерден немді айайын.
Алдарыңа жайайын.
Ійіріб құрық салыңдар,
Жараса, жазыб алыңдар.

Ійнелікке жүк артыб, ерте көшкен керек пе?
Сары майдан шүйкелеб, арқан ескен керек пе?
Шегірткенің мұртына ат арқандаб оттатыб,
Өлдім-талдым дегенде әрең шешкен керек пе?

ەرتەك باسى .

كەرەكتەرنىڭ ەرتەك بە ؟
ۋىلەر ئىكەن ماي كۆپ بە ؟
الدە جۇمباق نان كۆپ بە ؟
بىلىكتەرنىڭ كەلەمە ؟
شەشەلەرنىڭ بەرەمە ؟
ماي تىسىمە چاغىمىدى
ناننىڭ تىسىكە كۈنەمە ؟

بۇرىننىڭ بالاسى
ەتەك - ەتەك نان اكەپ .
ەرتەك الپ قايتاتىن .
الپ قايتقان ەرتەگىن
بالالارغا ايتاتىن .
بۇگۈنكىنىڭ بالاسى
قولدا قاھاز قالامى .
ايتقاننىڭ بۇلجىتباي
بارىن جازىب الادى .
سەندەردەن نەملى ابايىن .
الدەرنىڭ جابايىن .
مېيىرەپ قۇرىق سالگىدار .
چاراسا، جازىب الگىدار .

يىنەلىككە چۈك ارىتەپ، ەرتە كۈشكەن كەرەك بە ؟
سارى مايدان شۇيكەلىپ، ارقان ەسكەن كەرەك بە ؟
شەگىرتكەننىڭ مۇرتىنا ات ارقانداپ وتتاتىپ،
مۈلدىم - ئالدىم دەگەندە ارەك شەشكەن كەرەك بە ؟

Бұл ертек емес, ертегім.
Ертектерден келтегім.

Қабыршағын балықтың отқа жаққан ертек бар.
Әнгіме айтыб өтірік, жұртқа жаққан ертек бар.
Асыранды сонасы қашыб кетіб бір күні
Он жыл іздеб отырмай, әрең табқан ертек бар.
Жаман ба осы ертектер?
Демесең тек келтектеу?

Жылқы ұстауға қамыстан құрық қылған бола ма?
Үй тіреуге жұусаннан сырық қылған бола ма?
Сақалының бір талын кесіб алыб түзетіб,
Мал айдайтын көшкенде шыбық қылған бола ма?
Бұл ертек пе, немене?
Жазыб алғың келе ме?

Өтірікті тамырға қаб-қаб берсе жарай ма?
Нар қамысқа найзасын саптаб берсе жарай ма?
Тас бақаның жүйрігін ұстаб мініб желденіб,
Түсте қашқан түлкіге таб-таб берсе жарай ма?
Бұлар жаман ертек бе?
Ертек айтсам күледі.
Мына бала тентек бе?

Қымыз ішкен бійені мұзға байлаб дегенге,
Жауыр қылған тышқанды үш жыл жайлаб дегенге,
Кейін тұуған төрт мүшел әкесіне шаттаныб,

بۇل ەرتەك ەمەس . ەرتەككەم .
ەرتەكتەردەن كەلتەككەم .

* *

قابىر شامىن بالىقتىڭ وتقا جاتقان ەرتەك بار ،
انگىمە ايتىپ وتىرىك ، جۇرتقا جاتقان ەرتەك بار .
اسىرائىلى سوناسى قاشىپ كەتتىب ۇبىر كۇنى ؛
ون جىل بىزدەب وتىرماي ، ارەك تاپقان ەرتەك بار .
جامان با وسى ەرتەكتەر ؟
دەمەسەك تەك كەلتەكتە ؟

* *

جىلقى ۇستاۋعا قامىستان قۇرىق قىلغان بولما ؟
ۇي تىرەۋگە جۇۋساننان سىرىق قىلغان بولما ؟
ساقالىنىڭ ۇبىر تالىن كەسىپ الىپ تۇرەتتىپ ،
مال ايدايىتىن كوشكەندە شىپىق قىلغان بولما ؟
بۇل ەرتەك بە ، نەمەنە ؟
جازىبىپ العىڭ كەلتەمە ؟

* *

وتىرىكتى تامىرعا قاب - قاب بەرسە جارايما ؟
نار قامىسقا نازىراسىن سابىتاب بەرسە جارايما ؟
تاس باقانىڭ جۇيرىگىن ۇستاب ۇشىپ جەلدەنىپ ،
توستە قاشقان تۇلكىگە تاپ - تاب بەرسە جارايما ؟
بۇلار جامان ەرتەك بە ؟
ەرتەك ايتسام كۇلىدى .
مىنا بالا تەنتەك بە ؟

* *

قىمىز ىشكەن بىيەنى مۇزعا بايلاپ دەگەنگە ،
جاۋىر قىلغان تىشقاندى ۇش جىل جايلاپ دەگەنگە ،
كەيىن تۇۋعان تورت ، ۇشەل اكەسىنە شاتنانىپ ،

Құуанғаннан жүгірген алақайлаб дегенге,
Наныуға ма, нанбауға?
Бұ немене, алдау ма?

Шыбын теуіб өлтірген бөлтірікті айтам ба?
Сілейтсең де май беріб, өтірікті айтам ба?
Бір тышқанға жабыла мінгескенде жүз кісі,
Тышқан тұулаб бәрін де өлтіріпті, ой, тоба!
Бұған қалай нанбасқа?
Нанбаса да жазбас ба?!

Осындағы ма, ба, ме, бе бөлек жазылыб тұр ма?
Алдындағы сөзбен бірге жазылыб тұр ма? Бұлар қандай
сөйлемдерде келіб тұр? Қай кезде айтылатын болғаны?
Нендей қорытын шығару керек?

§36. Айтылыуы бірдей, жазылыуы басқа сөздер

Мұғалым балаларға қатесін естірткенде, көбінің қатесі мынадай сөйлемдерден шыққан:

Жарадан қалар таңба. Жараңды енді таңба. Осы ағарған таң ба? Төсекке жайдым жайма. Жайманы қайта жайма. Неғыб мұңайыб жүрсін, жай ма? Үй жанында қойма бар. Қоймаға кійіз қойма. Маңыраған қой ма? Жүгінді қоймаға қой да, өзің жүре бер. Қой да жүдей бастады. Қойда қожық жүр. Үй алдында үйме бар. Ол үймеге қар үйме. Сенің мынауың ас үй ме? Үйдің алдын да, артын да күре. Үйдің

قۇۋاتىغانان جۇرگىرگەن الا قايلاپ دەگەنگە،

نانمۇغا ما، نانباۋ ما؟

بۇ نەمەنە، الداۋ ما؟

شىبىن تەۋىپ ولتىرگەن بولتىرىكنى ايتام؟

سىلەيتسەڭ دەماي بەرىپ وتىرىكتى ايتام؟

بىر تىشقانغا جاپىلا مىنگەسكەند، جۇز كىسى،

تىشقان تۇۋلاپ بارىندە ولتىرىپتى، وي، توپا!

بۇعان قالاي نانباسقا؟

نانباسادا جازباس با؟!

وسىنداى ما، با، مەدە - بولەك جازىلىپ تۇرما، الدىنداى سوز بەن

بىرگە جازىلىپ تۇرما؟ بۇلار قانداى سويلەمىدە، كەلىپ تۇر؟ ەلى كەزدە

اينىلانىن بولعانى؟ نەنەي قورىتىن شىعارىۋ كەرمە؟

§ 36. ايتىلىۋى بىردەي،

جازىلىۋى باسقا سوزدەر.

مۇعالىم بالالارغا قاناسىن ەستىرتكەندە كوبىنىڭ قاناسى مىناداي سويە

لەمىلەردەن شىققان :

جارادان قالار ناڭبا. جاراخىدى ەندى ناڭبا. وسى اعارعان تاڭ با؟ توسەككە

جايدىم جايمى. جايمانى قايتا جايمى. نەمەپ مۇڭاينىپ جۇرسىن، جايما؟

ئۇي جاننىندا قويما بار. قويماغا كىمىز قويما. ماڭىراغان قويما؟

جۇڭگىدى قويماغا قويما، ئوزىڭ جۇرە بىر. قويما جۇدەي باستادى.

قويما فوجىق جۇر. ئۇي الدىندا ئۇيمە بار. ول ئۇيمەگە قار ئۇيمە.

سەننىڭ مىناۋىڭ اس ئۇي. ئۇيىڭ الدىندا، ارتىندا كۆرە. ئۇيىڭ

алдында арба тұр, артында ат тұр. Қоқыш қолын да, бетін де сабындаб жүуды. Қоқыштың қолында меңі бар. Бекіштің бетінде меңі бар. Сұудың жағасы жарма? Мынау сөк емес, жарма. Жарманың қабын жарма. Қазандағы ет бе? Бұған сен қыйанат етбе. Ай да, жыл да мезгіл аттары. Айда неше күн болады, жылда неше ай болады? Бір ішерлік ас қана қалды. Үйдің бір жағына асқана, бір жағына атқора салынған. Арықтан атта. Сұр атта жал жоқ. Көк ат та арықтапты. Қара атты тұса да, күрең атты кісенде. Ескі кісенде кілт жоқ. Жаңа кісен де бұзылған.

Мына тайды жүгенде. Қара жүгенде ауыздық жоқ. Өрме жүген де үзік. Қайысты тоқпақта. Үлкен тоқпақта саб жоқ. Кішкене тоқпақ та жарылыб тұр. Темір күректе саб жоқ. Ағаш күрек те сынған.

Осында қай сөздердің айтылуы бірдей, жазылуы басқа?

Сондай сөздер бірге жазылған сөйлемдерді бір бөлек, бірге жазылмағанын бір бөлек шығарып жазыңдар. Айтылуы бірдей бола тұра, жазылуы неге басқа?

§37. Азат.

Азатты жол.

Май әртелінде.

Жаз болды. Жер көктеді. Шөб едәуір өсті. Малдың сүті молайды. Ағжардағы ауылда май әртелі ашылды деб естігенбіз. Бір күні бізді мұғалым соған апарды.

Сәске мезгілінде Ағжардағы ауылға келдік. Мұғалым май әртелінің үйі анау деді. Қолын сілтеген жағында сыртын сылаған шатыр төбелі үй көрінді, соған қарай жүрдік.

الدىنىدا اربا قۇر؛ ارتىنىدا ات تۇر. قوقىش قولىندا، بەتىنىدە سابىنىداپ جۇۋىدى. قوقىشتىڭ قولىنىدا مەڭگى بار؛ بەكىشتىڭ بەتىنىدە مەڭگى بار. سۇۋىڭ جاعامى چارما؟ مىناۋ سوك ەمەس، چارما. چارمانىڭ قابىن چارما. فازانداى ەتەپ؟ بۇعان سەن قىيىنات ەتەپ. ايدا، جىلدا مەزگىل اتتارى. ايدا نەشە كۇن بولادى، جىلدا نەشە اي بولادى؟ مېر مەشەرلىك اس قانا قالدى. مۇيدىڭ مېر جاعىنا اسقان، مېر جاعىنا اتقورا سالىنغان. ارقىتان اتنا. سۇر اتنا جال جوق. كوك اتنا ارقىتابىتى. قارا انتى تۇسادا، كۇرەڭ انتى كىسەندە. ەسكى كىسەندە كىلىت جوق. چاڭا كىسەندە بۇزىلعان.

مىنا ئايدى جۇگەندە. قارا جۇگەندە اۋىزدىق جوق. ورە جۇگەندە ۇزىك. قايسىنى توقىاقتا. ۇلكەن توقىاقتا ساب جوق. كىشكەنە توقىاقتا چارلىلىپ تۇر. تەمىر كۇرەكتە ساب جوق. اعاشى كۇرەكتە سىنغان.

وسىندا قاي سوزدەردىڭ اينىلىۋى بىردەي جازىلىۋى باسقا؟ سونداي سوزدەر بىرگە جازىلعان سويلەمەردى مېر بولەك، بىرگە جازىلماغانىن مېر بولەك شىعارىپ جازىڭدار. اينىلىۋى بىردەي بولا قۇرا، جازىلىۋى نەگە باسقا؟

37 §. ازات.

ازاتتى جول.

ماي ارتەلىندە .

جاز بولدى. جەر كوكتەدى. مۇشوب ەداۋىر مۇستى. مالىڭ مۇستى مولايى. اعجاردامى اۋىلدا ماي ارتەلى اشىلدى دەپ سەتكەنەپىز. مېر كۇنى مېزدى مۇعالم سوعان اباردى.

ساسكە مەزگىلىندە اعجاردامى اۋىلعا كەلىدىك. مۇعالم ماي ارتەلىنىڭ مۇيى اناۋ دەدى. قولىن سىلتەگەن جاعىندا سىرتىن سىلماغان شانر توبىلى مۇي كورىندى، سوعان قاراي جۇردىك.

Жанына келген соң, мұғалым үйге кіріп, бір адамды ертіп шықты. Бері жүріңдер деб, бізді әлгі адам бір бөлмеге әкеліп кіргізді. Ол бөлмеде ауыл адамдары шелек-шелек сүттерін әкеліп беріп жатыр екен. Сүтін алып, әр қайсысына құлақша береді екен.

Онан әрі екінші бөлмеге алып келді. Онда бұрын көрмеген нәрселерді көрдік. Бір жерде бірдеңені дыңылдатып, айналдырып жатыр. Оның екі шүмегінен сорғалап, бірінен қаймақ, бірінен сүт ағып жатыр. Мұғалым – Сүттің қаймағын айыратын «сеператыр» деген машыйна осы деді.

Бір жерде қаймақты екінші машыйнаға құйып, оны да айналдырып, май түсіріп алып жатыр. Машинамен алған май аппақ болады екен.

Қанша сүттен қанша май түседі деб сұрадық. 6-7 кілөгірам сүттен 1 кілөгірам май түседі деді.

Ең соңында үшінші бөлмеге алып келді. Онда екі қазанға сұу ысытып қойған. Біреуінен алып ыдыстарды жұуып жатыр. Біреуіне машыйнаға тартатын сүттерді әкеліп, ыдысымен малып, жылытып алып жатыр.

Осыны оқығанда тыныстықтың бәріне дауыс бірдей тына ма? Қай жерлерде ұзағырақ тынады? Жолдың басында бос қалған жерлер не деб аталады? Ондай бос жері бар жол қалай аталады?

Төмендегі «Кәперетіп мүшесі» деген әңгімені тыныстықтарына дұрыс тынып оқыңдар. (Азатты жолдың алдындағы тыныстыққа көбірек тыныу).

Кәперетіп мүшесі.

Біздің ауылда кәперетіп бар. Әкем соның мүшесі. Бір күні әкем баспа жазулы бір қағаз алып келді. Өзі қат танымайды. Оқы деб маған берді.

Қағазындағысы манау:

Кәперетіп мүшесі нені біліу керек.

Кәперетіп мүшесі міндетінің бәрін жақсы біліу керек. Кәперетіптің

جانىنا كەلگەن سولكە، مۇعالىم ۋىكە كىرىپ، ئېىر ادامنى ەرتىپ شەقتى.
بەرى جۇرىڭىمىز دەپ، ئېىزدى الگى ادام ئېىر بولمەگە اكەلىپ كىرىڭىزدى.
ول بولمەدە اۋىل ادامدارى شەلىك - شەلىك سۇتتىرىن اكەلىپ بەرىپ جانىر
ەكن. سۇتن الې، ار فايسسىنا قۇلاشا بەردى ەكن.

ونان ارى ەكنشى بولمەگە الې كەلدى. وندا بۇرىن كورمەگەن
نارسەلەردى كوردىك. ئېىر جەردە ئېىر دەڭىنى دىڭىلداتىپ اينالدىرىپ
جانىر. ونىڭ ەكى شۇمەگىنەن سورعالاب بىرىنەن قايماق، بىرىنەن سۇت
اىتىپ جانىر. مۇعالىم - سۇتنىڭ قايماقەن ايراتىن «سەپىراتىر» دەگەن
ماشىنا وسى دەدى.

ئېىر جەردە قايماقى ەكنشى ماشىناغا قۇيىپ، ونىدا اينالدىرىپ ماي
ئۇسۇرىپ الې جانىر. ماشىنا مەن العان ماي اپپاق بولادى ەكن.
قاشا سۇتنەن ماشا ماي تۇسەدى دەپ سۇرادىق.

6-7 كىلوگرام سۇتنەن 1 كىلوگرام ماي تۇسەدى دەدى.
ەڭ سوڭىندا ئۇشنىشى بولمەگە الې كەلدى. وندا ەكى قازانغا سۇ
سىتىپ قويغان. بىرەۋىنەن الې بىستاردى جۇۋىپ جانىر، بىرەۋىنەن ماشىناغا
تارتاتىن سۇتتىردى اكەلىپ، بىسى مەن مالې، چىلىتىپ الې جانىر.

وسىنى وقىغاندا تىنىستىقتىڭ بارىنە داۋىس بىردى تىنما؟ قاي جەرلەردە
ۇزاعىراق تىنادى؟ جولىڭ باسىندا بوس قانغان جەر نەدەپ انالادى؟ ونداي
بوس جەرى بار جول قالاي انالادى؟

تومەندىگى «كاپەرەتىپ مۇشەسى» دەگەن انگىمەنى تىنىستىقتارنا دۇرىس
تىنىپ وقىڭىلار. (ازاتنى جولىڭ اللىنىداغى تىنىستىققا كۆپىرەك تىنىق).

كاپەرەتىپ مۇشەسى.

ئېىزدىڭ اۋىلدا كاپەرەتىپ بار. اكەم سونىڭ مۇشەسى. ئېىر كۈنى اكەم
باسپا جازىۋلى ئېىر قاعاز الې كەلدى. ئوزى قات تانمايدى؛ وقى دەپ
مالان بەردى.

قاعازنىداغى مىناۋ:

كاپەرەتىپ مۇشەسى نەنى ئېىلىۋ كەرەك.

كاپەرەتىپ مۇشەسى مىنەتتىنىڭ ئارەن جاقسى ئېىلىۋ كەرەك. كاپەرەتىپنىڭ

қожасы – мүшелері. Қожасы өз шарыуасының жайын өзі білмеуі дұрыс бола ма?

Кәперетіб мүшелері басқармасын сайлайды да, сонымен бәрі тәмам болды деб біледі. Онан әрі басқарма не істеп, не қойатынымен жұмысы болмайды.

Олай етіулері дұрыс емес. Кәперетіб мүшесі болған адам кәперетіб ережелеріндегі міндеттерінің бәрін біліуі керек. Оның үстіне, ең болмағанда, саудасы қалай жүріб жатқанын біліб отырыуы керек. Сауда кәперетібтің нағыз жанды жері. Солай болған соң әр мүшесі кәперетіб саудасының мынадай жақтарын біліулері қажет:

1. Кәперетіб тауарды қайдан алыб отыр. Кәперетіб одағынан (сәйеузінен) алса, онда шек жоқ. Жай саудагерлерден алса, онда неше түрлі құулық-сұмдық жүріуі мүмкін.

2. Алатындары кәперетіб мүшелеріне керекті тауар ма, жақсы-жамандығы қандай, онысын да біліб отырыуы тійіс. Керексіз тауарларды алса, ешкім алмағандықтан азыб-тозыб босқа қалыб қойады. Онан кәперетіб аз болса зыйан шегеді, әйтпесе бүтіндей сыныб қалуы мүмкін.

3. Кәперетіб тауарларды алыбсатарларға сатпай ма екен. Мүшелері қарамаған соң қайдан білсін деб алыбсатарларға сатыб, кәперетіб пайдасын мүшелері көрмей, алыбсатарлар көріуі мүмкін.

Қалай да сауда жағына кәперетіб мүшелері сақ болыуы керек.

قوجاسى - مۇشەلەرى. قوجاسى موز شاربۇسىنىڭ چايدىن موزى بىلەنمۇ
دۇرس بولام؟

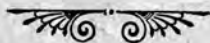
كاپەرەتتە مۇشەلەرى باسقارماسىن سايلانىدا، سونى مەن مېرى نامام
بولدى دەپ بىلەدى. ونان مېرى باسقارما نەستەپ، نە قوياننى مەن جۇمىسى
بولمايدى.

ولاي ەتۈلەرى دۇرس مەس. كاپەرەتتە مۇشەسى بولغان ادام كاپەرەتتە
مەجەلگىنەنمەككى مەندەتتەرىنىڭ مېرىن مېلىمۇ كەرەك. ونىڭ ۇستىنە ەك
بولماغاندا ساۋداسى قالاي مۇرۇپ جاتقانن مېلىمۇ وتىرىۋ كەرەك. ساۋدا
كاپەرەتتەنىڭ نامىز جاننى جەرى. سولاي بولغان سوڭ مۇشەسى كاپەرە-
تتە ساۋداسىنىڭ مىناداي جاققانن بىلىۋلەرى قاچەت:

1. كاپەرەتتە ئاۋاردى قايدان الىپ وتىر. كاپەرەتتە وداعىنان (سا-
يۇزىنەن) الساء وندا شەك جوق؛ جاي ساۋداگەرلەردىن الساء وندا نەشە
مۇرلى قۇۋلىق - سۇمىلىق مۇرۇمۇ مۇمكىن.

2. الاتتىندارى كاپەرەتتە مۇشەلەرىنە كەرەكتى ئاۋارما، جاقسى - جامان-
مەيى قايداي، ونىسىندا مېلىمۇ وتىرىۋ مېيىسى. كەرەكسىز ئاۋارلاردى
الساء مەش كەم الماعاننىقتان ازىپ - تۈزىپ بوسقا قالىپ قويادى. ونان
كاپەرەتتە از بولسا زىيان شەگەدى، ايتىپسە بۇتتىندەي سىنىپ قالىۋى مۇمكىن.
3. كاپەرەتتە ئاۋاردى اللىساتارلارغا ساتىپما مەكەن. مۇشەلەرى قارامان
سوڭ قايدان مېلىسىن دەپ اللىساتارلارغا ساتىپ، كاپەرەتتە پايداسىن مۇشە-
لەرى كۆرمەي، اللىساتارلار كۆرۈمۇ مۇمكىن.

قالايدا ساۋدا جامان كاپەرەتتە مۇشەلەرى ساق بولۇمۇ كەرەك.

Бастары

Дәйектеме	3
1. Сөйлеу, тыңдау, тыныу	5
2. Сөйлем	7
3. Тыныстық неге керек?	8
4. Тыныстықты дұрыс қойыудың керегі қанша? . . .	9
5. Сұрау, жауап. Сұраулық бен тастарлық белгілері . . .	10
6. Сұраулы сөйлем, сұраулық (?)	12
7. Лепес, лептеулік белгі (!)	14
8. Лепесті сөйлем, лептеулік (!)	15
9. Жабсарлы сөйлем, жабсарлық (,)	22
10. Сөз	29
11. Сөз белгілері: дәйекші (•)	30
12. Жіңішке сөз, дәйекші (•)	32
13. Қосар сөз, қосарлық (-)	34
14. Тасымал сөз, қосардық (-)	35
15. Төл сөз, дәлдеулік белгі («»)	36
16. Төл атау, дәлдеулік (« »)	38
17. Үйір сөздер, еместік белгі (×)	39
18. Ұйқас сөздер, өлең шұмағы	43
19. Бұуын, тасымалдау	47
20. Еселеб бұуындау	49
21. Дыбыстар, әріптер	51
22. Дауысты дыбыстар, олардың әріптері	54
23. Талғауық дауыстылар (о, ұ)	55
24. Үнді дыбыстар, олардың әріптері	57
25. Талғауық үнділер (р, н, у, й)	59
26. Сыбысты дыбыстар, олардың әріптері	60

باستارى.

بەت .

- 3 دايەكتە مە .
- 5 1. سويلەۋ، تىڭداۋ، تىنىۋ .
- 7 2. سويلەم .
- 8 3. تىنىستىق نەگە كەرەك ؟
- 9 4. تىنىستىقنى دۇرىس قويۇدىڭ كەرەگى قاندا .
- 10 5. سۇراۋ، جاۋاب، سۇراۋلىق بىن تاستارلىق بەلگىلەرى .
- 12 6. سۇراۋلى سويلەم، سۇراۋلىق (؟)
- 14 7. لەپەس، لەپتەۋلىك بەلگى (!)
- 15 8. لەپەستى سويلەم، لەپتەۋلىك (!)
- 22 9. جاپسارلى سويلەم، جاپسارلىق (،)
- 29 10. سوز .
- 30 11. سوز بەلگىلەرى: دايەكشى (*)
- 32 12. جىڭشەك سوز دايەكشى (*)
- 34 13. قوسار سوز، قوسارلىق (-)
- 35 14. تاسىمال سوز، قوسارلىق (-)
- 36 15. مەنول سوز، دالەۋلىك بەلگى (« »)
- 38 16. مەنول سوز، دالەۋلىك (« »)
- 39 17. سوز سوزدەر، مەستىك بەلگى (X)
- 43 18. سوز سوزدەر، ولەك شۇمالى .
- 47 19. بۇيىن، تاسىمالداۋ .
- 49 20. مەلەب بۇيىنداۋ .
- 51 21. دىبىستار، ارپىتەر .
- 54 22. داۋىستى دىبىستار، ولاردىڭ ارپىتەرى .
- 55 23. ئالەۋىق داۋىستىلار (و، ۇ)
- 57 24. ۋىندى دىبىستار، ولاردىڭ ارپىتەرى .
- 59 25. ئالەۋىق ۋىندىلەر (ر، ڭ، ۋ، ي)
- 60 26. سىبىستى دىبىستار، ولاردىڭ ارپىتەرى .

	беттері
27. Талғаулық дыбыстар (ғ, г)	61
28. Сыбырлы дыбыстар, олардың әріптері	65
29. Сыбырлылардың ашық бұуындағысы, тұйық бұуында айтылуы	66
30. Талғауық сыбырлылар (б, ы)	67
31. Дыбыс жойылуы	69
32. Дыбыс азыуы (қажыуы)	71
33. Қосынды сөз, қосарлық (-)	74
34. Дауыс екпіні, екпіндік белгі (v)	76
35. Қосалқы сөз	80
36. Айтылуы бірдей, жазылуы басқа сөздер	85
37. Азат, азатты жол	86

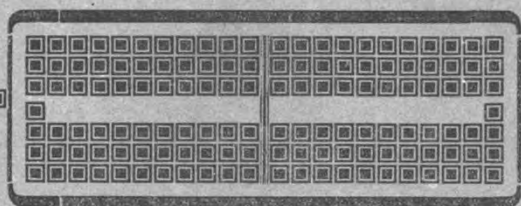
بەت.

27. ئالغاۋىق سىنبىستىلار (ع، گ) 61
28. سىبىرلى دىبىستار، ولاردىڭ ارىپتەرى 65
29. سىبىرلىلاردىڭ اشىق بۇۋىنداغمىسى، تۇيىق بوۋىندا
ايتىلمۇى 66
30. ئالغاۋىق سىبىرلىلار (ب، د) 67
31. دىبىس جويىلىمۇى 69
32. دىبىس ازىۋى (قاجىۋى) 71
33. قوسىندى سوز قوسارلىق (-) 74
34. داۋىس ەكپىنى، ەكپىندىك بەلگى (۷) 76
35. قوسالقى سوز 80
36. ايتىلىۋى بىردەي، جازىلىۋى باسقا سوزدەر 85
37. ازات، ازاتتى چول 86

چەر * جۇزىنىڭ مەكتەپكەشلىرى، پىرىگىندەر!

الپبە ايتىسى.

باستىرىۋىشى: ئۆكىمەتتىڭ ورتالىق جاڭا الپبە كامىيەتى.

قىزىل - وردا □ □ □ □ □ 1927 - جىل.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

ӘЛІПБЕ АЙТЫСЫ

БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АҚЫМЕТТИҢ АРАБ ӘЛІП-БИІН ЖАҚТАҒАН БАЙАНДАМАСЫ

Байандама қазақ тілінде болсын дегендерге менің алдымдағы байандамашы орыс тілінде болсын, үйткені жұртты үгіттеу, үйіру үшін жасалып жатқан мәжіліс емес, пәнді мәселені қарауға жасалып жатқан мәжіліс, орыс жолдастардың да қатысуы керек деп еді, үйдесе байандамасы пән туралы емес, үгіттеу, үйіру түрінде болып шықты.

Мен мәселенің ілім мен іс жүзіндегі жағын алып сөйлемекшімін. Ең әуелі аңғартып өтетін бір нәрсе сол – латын әрпін алу деген – тіршілік мұқтаж қылғаннан, ділгерлік қосып туғызып отырған мәселе емес. Ділгерлік қыспақ түгіл, еш уақытта әншейін керек қылған нәрсеміз емес.

Керек қылмағанымыз – қажетімізге жарататын басқалардыкінен анағұрлым артық әрпіміз болғандықтан.

Әліп-бій деген асылына адам арқылы жетпейтін нәрсе емес. Әліп-бійде бірден мәдениет түрінің төбе басына шығарып жіберетін адам білместей айырықша қасиет те, жасырын сыр да болмасқа тиіс.

Әліп-бій деген – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліп-би жақсы болмақшы.

Олай болса, әліп-бій сынға түсіп жақсы-жаман жағы тексерілуге әбден келетін нәрсе болып шығады.

Қазақ алдақашан тілінде қандай дыбыстар бар екенін айырған, әр дыбысқа белгілеп таңба арнаған. Оқуымызға онымыз жақсы, жазуымызға тағы жақсы, үйрету жағынан орыстыкінен, немістікінен, пырансуздыкінен, ағылшындыкінен оңай, оңтайлы.

Тағы немене керек?!

بايتۇرسىن ۇلى اقمەتتىڭ ارابىلى بىسەن جاقتاعان بايانداماسى.

بايانداما قازاق تىلىندە بولسىن دەگەندەرگە مەنىڭ الدىمداعى بايانداماشى
ورس تىلىندە بولسىن؛ ۇيتكەنى جۇرتنى ۇگىتتۇ، ۇيىرىۋ ۇشىن جاسالىپ
جانقان مەجلىس مەس، مېاندى ماسەلەنى قاراۋعا جاسالىپ جانقان مەجلىس،
ورس جولىستاردىڭ قاتىسۋى كەرەك دەگەن ەدى. ۇيدەسە بايانداماسى مېان
مۇزىلى مەس، ۇگىتتۇ، ۇيىرىۋ تۇرىندە بولس شىقتى.

مەن ماسەلەنىڭ غىلىم مەن غىس جۇزىندەگى جاعىن الىپ سويلەمەكشىمەن.
ەك اۋەلى اككارتىپ وتەتۇن مېر نارسە سول - لانتىن مېرپەن المۇ دەگەن
تىرشىلىك مۇقتاج قىلماننان دىلگەرلىك قىسىپ تۇۋىزىپ وتىرعان ماسەلە مەس.
دىلگەرلىك قىمباق تۇكىل شى ۇۋاقىتتا انشەيىن كەرەك قىلعان نارسىمەز مەس.
كەرەك قىلماعانىمەز - قاجەتتىمىزگە جاراي تۇن باسقارلاردىكىنەن انا غۇرلىم ارتىق
مېرپەمىز بولعاندىقتان.

الىپ مېي دەگەن اسىلىنا ادام اقلى خەتەيتۇن نارسە مەس. الىپ مېيىدە
مېردەن مادەنيەت مۇزىنىڭ تۈپە باسنا شىعارىپ جېرەتۇن ادام بىلەمىدەي
ايرىقتا قاسىيەت دە، جاسىرىن سىردا بولماسقا غىمىس
الىپ مېي دەگەن غىلىدىڭ نەگىزكى دىبىستانىنا ارنالغان ناڭبالاردىڭ
جۇۋماعى. نە غۇرلىم غىلى دىبىستانىنا مول مەتسە، ارناعان دىبىسقا عدال كەلسە،
وتىۋعا، جازىۋعا جەگىل بولسا، ۇيرەتۈگە وڭاي بولسا، زامانىداعى ونەر قۇرال -
دارىنا ورناتىۋعا قولايلى بولسا، سو غۇرلىم الىپ مېي جاقسى بولماشى.
ولاي بولسا، الىپ مېي سىنەدا غۇسب جاقسى دامان جاعى تەكسەرتىلۈگە
مېدان كەلتەتۇن نارسە بولس شىعادى.

قازاق الدا قاشان تىلىندە قانداي دىبىستار بار ەكەننەن ايرىعان؛ غار
دىبىسقا بەلگىلەپ تاڭبا ارنالغان. ونمۇمىزعا ونمىز جاقسى؛ جازىۋىمىزعا تاغى
جاقسى؛ ۇيرەتەن جاعىنان وردىتىمىكەن، نەمىستىمىكەن، پىرانسوزدىكىنەن، اغلا -
شىندىكىنەن وڭايلى.
تاغى نەمەنە كەرەك؟!

Жоқ! Араб әрпін тастап, латын әрпін алу керек, араб әрпі қолайсыз деп алдақашан аты шыққан әріп, онымен жақсылап емле түзуге болмайды, онымен баспа ісін жақсылауға болмайды, оны жазу машиналарына, осы күнгі шығып жатқан түрлі өнер құралдарына орнатуға болмайды, оларға араб әрпі ыңғайсыз дейді.

Солай деп әріп мәселесін алдымен қозғаған әзербайжандықтар ойлаған еді. Солай деп өздерін жаңашыл, өзгелерді ескішіл көретін біздің латыншылдарымыз да ойлайды.

Мұнда адасқандық болмаған күнде де анығына жетпегендік бар екені шәксіз, өйткені іс жүзінде көріп отырғанымыз олар ойлағанындай емес. Сондықтан назарларыңызды салыңқырап қарасандаршы деп айтуға қақымыз бар деп білемін.

Араб әрпінен жасап алған әліп-биімізге жер жүзіне әліп-би баласы жетпейді. Араб әрпімен түзеген емлемізге бізге мәлім емлелердің бірі жетпейді. Мұны ешкім бекер деп айта алмайды. Араб әрпін жазу машинасына, әріп теру машинасына орнатқанын көріп отырымыз.

Түзелген араб әрпі жазу машинасына бір түгіл, екі түрлі әріп қоюға болатын етіп отыр, мәселен: араб әрпі мен орыс әрпін қатар қоюға болатын етіп отыр. Әріп теру машинасында екі суретті әріп қоюға болатындығына көз жетіп отыр. Түзелген әріп терушілердің де бейнетін жеңілдетейін деп тұр. Бұрын қассы үлкен болған соң, тұрып теретін еді, енді қассы кішірейген соң, отырып теруге болады. Отырып терсе тез шаршамайды, шаршамаса жұмыс өнікті болады. Әрі қассы ұйасы аз болған соң, теру оңайланады. Ол жағынан жұмыс тағы өнікті болады.

Осының бәрі араб әрпінің қай жағына болса да, қалай жұмсаймын десе де келе беретін, көне беретін ыңғайлы, қолайлы әріп екенін көрсетеді.

* * *

Түрік жұртының 90 %-і байағыдан бері араб әрпін пайдаланып келеді. Әрқайсысының араб әрпімен жасалған қат мәдениеті бар (хат мәдениеті деп әріпке қатысы бар нәрсенің бәрі айтылады, мәселен: сауаттылық, оның жүзіндегі дағдылы өнер-білім, ілім, емле үйрету әдісі, баспа істері, баспа мамандары, жазба мамандары, жазылған, басылған барша сөздер, тағысын тағы сондайлар).

چوق! اراب ارپىن تاسناب، لاتىن ارپىن الۋ كەرەك. ارپ ارپى قولايىسىز دەپ الدا قاشان اتى شىققان ارپ؛ ونى مەن جاقسلاپ ەملە تۈزەۋگە بولمايدى؛ ونى مەن باسبا ەسىن جاقسلاۋعا بولمايدى؛ ونى جازىۋ ماشىنالاينا، وسى كۈنگى شىغىپ جاتقان ەتۈرلى ونەر قۇرلدارىنا ورناتىۋعا بولمايدى؛ ولارعا اراب ارپى ىگعايسىز دەيدى.

سولاي دەپ ارپ ماسەلەسىن الدى مەن قوزعالان ازىر بايجاندىقتار ويلاعان ەدى. سولاي دەپ وزدەرىن جاڭاشىل، وزگەلەردى مىكىشىل كورەتۈن ەبىزدىڭ لاتىنشىلدارىمىزدا ويلايدى.

مۇندا اداسقاندىق بولماغان كۈندە ە انىعدىنا چەتەگەندىك بار ەكەنى شەكسىز؛ ۇيتكەنى ەس جۇزىندە كورىپ وتىرعانىمىز ولار ويلاعانىنداعىداي ەمەس. سوندىقتان نازارلارىڭىزنى سالىڭقىراپ قاراساڭدارشى دەپ ايتىۋعا قانيمىز بار دەپ بىلەمىن.

اراب ارپىنەن جاساپ العان ەلىپ - ىيىمىزگە جەر جۇزىندە ەلىپ - ىيى بالاسى چەتەيدى. 1) اراب ارپى مەن تۈزەگەن ەملەمىزگە بىزگە ەمالىم ەملەلەردىڭ ەبىرى چەتەيدى. مۇنى ەش كىم بەكەر دەپ ايتا المايدى. اراب ارپىن جازىۋ ماشىناسىنا، ارپ تەرىۋ ماشىناسىنا ورناتقاندىن كورىپ وتىرمىز. تۈزەلگەن اراب ارپى جازىۋ ماشىناسىنا ىير تۈكىل ەكى ەتۈرلى اراب قۇيىۋعا بولاتۇن ەتەپ وتىر؛ ماسەلەن: اراب ارپى مەن ورس ارپىن قاتار قۇيىۋعا بولاتۇن ەتەپ وتىر. اراب تەرىۋ ماشىناسىنادا ەكى سۇۋرەتنى اراب قۇيىۋعا بولاتۇندىغىنا كوز جەتەپ وتىر. تۈزەلگەن اراب تەرىۋشىلەردىڭدە بىنەن چەكىل - ەتەيمىن دەپ تۇر؛ بۇرىن كاسسى ۇلكەن بولعان سوك تۇرىپ تەرەتۈن ەدى؛ ەندى كاسسى كىشىرەيكەن سوك وتىرىپ تەرىۋگە بولادى، وتىرىپ تەرسە تەز شارشامايدى. شارشاماسا جۇمىس ونىكتى بولادى. ارى كاسسى ۇياسى از بولعان سوك، تەرىۋ وڭايلاتادى. ول جاعىنان جۇمىس تاعى ونىكتى بولادى. وسىنىڭ ەبارى اراب ارپىنىڭ قاي جاعىنا بولسادا، قالاي جۇمىسايىمىن دەسەدە، كەلە بەرەتۈن، كۈنە بەرەتۈن ىگعايلى، قولايلى ارپ ەكەننى كورسەتەدى.

تۈرىك جۇزىنىڭ 90 % - ى باياعىدان بەرى اراب ارپىن پايدالانىپ كەلەدى. ار قايىسىنىڭ اراب ارپى مەن جاسالغان قات مادەنىيەتنى بار (قات مادەنىيەتنى دەپ ارپكە قاتىسى بار نارسەنىڭ ەبارى ايتىلادى؛ ماسەلەن: ساۋاتىلىق، ونىڭ جۇزىندەگى داعىلى ونەر - ەبلىم، ەلىم، ەملە، ۇيرەتۋ ەدىسى، باسبا سىتورى، باسبا ماماندارى، جازبا ماماندارى، جازىلعان، باسلىغان بارشا سوزدەر، تاعىسىن تاعى سوندايلار).

1) يۇل ارادا اڭال ەلىپ ىيى مەن ارپ تاڭباسىن پىرگە ساناپ كەتەپ وتىر. ونىسى تۇرس

۴۴۴

Қат мәдениеті бар халыққа бір әріпті тастап, екінші әріпті ала қойыу оңай жұмыс емес. Бірте-бірте барып алып кетуге бірталай уақыт керек, бірталай артық тұрған қаржы керек. Бірталай артық тұрған адамның күші, ісі керек. Әуелі, ондай қаржы, күш пен іс екі әріппен бірдей қатар оқыту, сауат ашу істеріне керек. Екінші, баспа дүкендерінде қатар дүкен құрылмақ, қатар жұмыс жүрілмек, басылып шығып жатқан нәрселердің бәрі де екі әріппен бірдей басылып шығып тұрмақ. Мұның аты екі шығын болмақ, екі жұмыс болмақ. Артық қаржы, артық күш бұған керек.

Мұндай екі шығын, екі жұмысты көтергендей қаржы мен қайрат қазақ түгіл түріктің қай жұртында да болса жоқ.

Латын әрпін бірден алып, бірден соған түсіп кетуге, одан да көп қаржы мен қайрат керек. Ондай бірден табыла қойатын мол қаржы мен қайрат түрік жұрттарында тағы жоқ. Бірден мұғалімдердің бәрін латынша үйретіп, бірден баспаханалардағы әріптерді латынға айналдырып, адамдарын латынша үйретіп, оқу кітаптарын латынша бастырып, арабша сауаттыларды латынша сауаттандырып жіберу адамның керек қылуын былай қойа тұрғанда да, он шақты күнде, он шақты миллион қаржымен біте қойатын жұмыс емес.

Солай болған соң әріп алмастыру деген жеңіл мәселе болып шықпайды. Бұл – ел жағынан да, елдің шаруасы жағынан да ауырлығы зор мәселе екендігін еске алып отырып шешетін нәрсе. Үстін қарап, ат үстiнен айтқандай, сөзбен, жеңіл шеше қойатын мәселе емес. Салақ қарауға болмайтын салмақты мәселе.

Латын әрпінің араб әрпінен гөрі көзге көрініп тұрған артықтығы, бадырайып тұрған пайдасы болса екен; онда ел көңілденіп, әсіресе сауаттылары көңілденіп, қолдап-жебеп, көтермелеп бірдеме етер деп дәмеленер едік. Ондай артықтығы, пайдалылығы жоқ, қайта араб әрпінен гөрі толып жатқан төмендігі, кемдігі, кеселдігі бар.

* * *

Араб әрпін латын әрпіне ауыстыру мәселесі қозғалғаннан бері көп адам екеуін салыстырып, теңеп қарап, артық-кемін тексеру, зерттеуге түсті. Ескі әріп те жеткілікті дәрежеде терең тексеріліп, терең зерттелді. Сол терең тексеру арқасында екі әріптің де бұрын назар салынбай, еске алынбай жүрген көп сындары, сипаттары сөзге түсті.

Менің мұнан былайғы сөздерім жалғыз өз пікірім, иә өз тапқандарым емес, көптің көздеп, үңіліп, зерттегеннен табылған нәрселер.

قات مادەنىيەتنى بار قاللىققا بىر ئارپىنى تاستاپ ەكىنشى ئارپىنى الا قويىۋ
وڭاي جۇمىس مەمس. بىر تەبىرىتە بارىپ المىپ كەتۋىگە بىر ئالاي وعان ۇۋاقت
كەرەك؛ بىر ئالاي ارتىق تۇرغان قارچى كەرەك. بىر ئالاي ارتىق تۇرغان ادامنىڭ
كۇشى، مىسى كەرەك. ۋەلى، ونداي قارچى، كۇش بىن مىس ەكى ئارپى بىن
بىردەي قاتار وقىتىۋ، ساۋات اشىۋىستەرىنە كەرەك، ەكىنشى، باسبا دۇكەندەرىنە
قاتار دۇكەن قۇرىلماق، قاتار جۇمىس جۇرىلمەك، باسلىپ شىمىپ جاتقان نارسە
لەردىڭ بارىدە ەكى ئارپى بىن بىردەي باسلىپ شىمىپ تۇرماق. مۇنىڭ اتى ەكى
شىمىن بولماق، ەكى جۇمىس بولماق. ارتىق قارچى، ارتىق كۇش بۇعان كەرەك.
مۇنداي ەكى شىمىن، ەكى جۇمىستى كۈتەر كەندەي قارچى مەن قايرات
قازاق تۇگىل تۇرىكتىڭ قاي جۇرىتىدا بولسا چوقى.

لاتىن ئارپىن بىردەن المىپ، بىردەن سوعان ەتۋىسىپ كەتۋىگە، وناندا كوپ
قارچى مەن قايرات كەرەك. ونداي بىردەن تابىلا قوياتۇن مول قارچى مەن مول
قايرات تۇرىك جۇرتتارىندا تاغى چوقى. بىردەن مۇعالىمىدەردىڭ عىبارىن لاتىنشا
ۇيرەتەپ، بىردەن باسبا قانالارداعى ارپتەردى لاتىنغا اينالدىرىپ، ادامدارىن
لاتىنشا ۇيرەتەپ، وقىۋ كىتابتارىن لاتىنشا باستىرىپ، ارابشا ساۋاتىلاردى لاتىنشا
ساۋاتىناندىرىپ جىبەرىۋ ادامنىڭ غىيلىپىن كەرەك قىلىۋىن بىلاي قويا تۇرغاندا
ون شاقىتى كۇندە، ون شاقىتى مۇلىيەن قارچى مەن بىتە قويانۇن جۇمىس مەمس.
سولاي بولغان سوڭ ئارپ الماستىرىۋە كەن جەڭىل ماسەلە بولۇپ شىقبايدى.
بۇل ەل جامىناندا، ەلدىڭ شارۋاسى جامىناندا ۋىرلىعى زور ماسەلە ەكەندىگىن
ەسكە المىپ وتىرىپ، شەشەتۇن نارسە، ۇستىن قازاپ، ات ۇستىنن ايتقانداي
عسوز بىن، جەڭىل شەشە قويانۇن ماسەلە مەمس. سالاق قاراۋعا بولمايتۇن سالماقتى
ماسەلە.

لاتىن ئارپىنىڭ ئاراب ارپىنەن كورى كوزگە كورىنىپ تۇرغان ارتىقتىمى،
بىردىراپ تۇرغان پىياداسى بولسا ەكەن؛ وندا ەل كۆڭلىدەنىپ، اسىرەسە
ساۋاتىملار كۆڭلىدەنىپ، قولداپ جەبەپ، كۈتەر مەلەپ بىردەمە ەتەر دەپ
دامەلەنەر ەدىك. ونداي ارتىقتىمى، پايدىلىلىقى چوقى. قايتا ئاراب ارپىنەن كورى
تولۇپ جاتقان تۈمەندىگى، كەمدىگى، كەسەلدىگى بار.

ئاراب ئارپىن لاتىن ارپىنە الماستىرىۋ ماسەلەسى قوزعالاننان بەرى كوپ
ادام ەكەۋىن سالىستىرىپ، تەكەپ قازاپ، ارتىق - كەمىن تەكەسەرىۋ، زەرتتەۋگە
ەتۋىستى. ەكى ئارپىدە جەنگىلىكتى داراجادا تەرەڭ تەكەسەرىلىپ، تەرەڭ نەزەرتەلدى.
سول تەرەڭ تەكەسەرىۋ ارقاسىندا ەكى ارپىنىڭدە بۇرىن نازار سالىنباي، ەسكە
المنباي جۇرگەن كوپ مىندارى، سمىپانتارى كوزگە ەتۋىستى.

مەنىڭ مۇنان بىلايى سوزدەرىم جالغىز غوز پىكىرىم، يا غوز تابقانلارىم
مەمس، كوپتىڭ كوزدەپ وڭىلمىپ، نەزەرتەگەننەن تاپىلغان نارسەلەر.

Екі әріпті теңестіріп, артық-кемін тексеріп, өлшеуге салғанда, таразыңның табан тірейтін нәрселері мыналар боларға тиіс:

1 – тіл дыбысына жеткілікті-жеткіліксіздігі қанша?¹

2 – қайсысымен басылған я жазылған сөз оңай оқылады?

3 – қайсысымен жазу жеңіл, жазылғанын тану жеңіл?

4 – қайсысы баспаға қолайлы (баспаға сыйымды болуы, жұмыстың өнімді болуы о да сонда).

5 – үйретуге (сауат ашуға) қайсысы оңтайлы?

6 – көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?

Әуелі, тіл дыбысына жеткілікті болу, болмау жағынан салыстырып қарайық. Араб әрпінен қазақ әліп-биіне 14 әріпті өзгертпестен дайын күйінде алдық, 5 әрпіне ереже қосып алдық.

Латын әрпінен ең өзгертпестен алдық дегенде 15 әрпін-ақ алған. Басқаларын өзгертіп алып отыр. Сөйтіп алғанда, 7 әрпі өзгертіп алуға жараған, басқалары тіпті жарамаған соң «ң» мен «й» дыбыстарына ойдан шығарып, ң, j таңбаларын алып отыр.

Бұған қарағанда тіл дыбысына жеткілікті болу жағынан араб әрпі артық болып шықты.

* * *

Оқуға оңай жағынан қарап көрейік.

Оқу жағынан алғанда қандай әріппен басылған иә жазылған сөз болса да сүгірет есепті. Бұ жағынан қытайдың сүгірет жазуы да, басқалардың әріппен жазылған жазуы да бірдей, жалғыз-ақ сүгіреттің құралған жөні ғана басқа.

Сауаты ашылған адам жазылған иә басылған сөзді әрпіне қарап оқымайды, бүтін тұрған сүгіретін танып оқиды. Таныс адамды көргенде мынау пәленше, анау түгенше деген сияқты, әр сөзді тұрпатына қарап танып айтады. Неғұрлым сөз сүгіреті көзге елеулірек болса, соғұрлым жылдам танылып, шапшаң оқылмақшы. Әріп сөз сүгіретінің көзге елеулі болу, болмауына себеп болмақ, сөздің бірінен-бірін айыруға көмегі тимек.

Латын әрпінің асылы – екі түрлі сызық, тік сызық, сопақ шеңбер сызық. Латын жүйелі әріптердің бәрі осы екі түрлі сызықтың түрліше

¹ Бұл таңба қасиетіне жатпайды.

ەكى ئارپىنى تەكشۈرۈپ، ارتىق-كەمىن تەكشۈرۈپ ولشەۋكە سالغانىدا، تارازىڭنىڭ تابان تېرەيتۈن ئارسلەرى مىنلار بولارغا ئىيىس.

1- ئىل دىيىسنا جەتكىلىكتى - جەتكىلىكسىزدىكى قاندا؟ (1)

2- قايسىسى مەن باسلىغان يا جازىلغان سوز وڭاي وتىلادى؟

3- قايسىسى مەن جازىۋ جەڭىل: جازىلغانىن ئانۇ جەڭىل؟

4- قايسىسى باسباغا قولايلى (باسباغا سىيىمىدى بولۇۋى، جۈمىستىڭ سونمىدى بولۇۋى ودا سوندا)،

5- ئۆيرەتۈكە (ساۋات اشىۋعا) قايسىسى وڭنايلى؟

6- كوركەمدىك بىن كوزگە جايلىلىق جاعىنان قايسىسى ارتىق؟

اۋەلى ئىل دىيىسنا جەتكىلىكتى بولۇۋ، بولماۋ جاعىنان سالستىرپ قارايىق. اراب ارپىنەن قازاق ئالب. بىيىنە 14 ئارپىنى وزگەرتىپتەن دايىن كۆيىندە الدىق. 5 ارپىنە رەجە قوسىپ الدىق.

لاتىن ارپىنەن ۈك وزگەرتىپتەن الدىق دەگەندە 15 ئارپىن اقى العان. باسقالاتىن وزگەرتىپ ئالب وتىر. سۆيىتىپ العاندا، 7 ئارپى وزگەرتىپ الدۇعا جاراعان، باسقالاتى ئىيتى جاراماعان سولك «كە مەن ەي» دىيىستارىنا ويسدان شىعارىپ، II تاڭبالارىن ئالب وتىر.

بۇعان قاراعاندا ئىل دىيىسنا جەتكىلىكتى بولۇۋ جاعىنان اراب ئارپى ارتىق بولۇپ شىعادى.

وتمۇعا وڭاي جاعىنان قاراب كۆرەيىك.

وتمۇ جاعىنان العاندا قانداي ئارپ بىن باسلىغان يا جازىلغان سوز بولسادا، سۈگىرەت سەبىتى. بۇ جاعىنان قىتايدىڭ سۈگىرەت جازىۋىدا، باسقالاتىڭ ئارپ بىن جازىغان جازىۋىدا، بىردەي، جالعزاق سۈگىرەتتىڭ قۇوالعان سۈجۈنى عانا باسقا.

ساۋاتى اشلىغان ادام جازىلغان يا باسلىغان سوزدى ارپىنە قاراب وقىمايلى، سۈجۈن تۇرغان سۈگىرەتتىن ئانىپ وقىيلى. ئانىس ادامدى كۆرگەندە مىناۋ پالەنشە، انناۋ تولەنشە دەكەن سىياقتى ئار سوزدى تۇرپاننى قاراب ئانىپ ايتادى. نە عۇرلىم سوز سۇۋرەتى كوزگە لەۋلەۋك بولسا، سوغۇرلىم جىلدام تانىلىپ، شايشاڭ وقىلماقتى. ئارپ سوز سۇۋرەتتىڭ كوزگە لەۋلى بۇلىۋ، بولماۋىنا سەبەب بولماق؛ سوزدىڭ بىرىنەن سۈجۈن بىرىنەن سۈجۈنە كۆمەگى تىيىمەك.

لاتىن ئارپىنىڭ اسىلى ەكى سۈرلى سىزىق: تىك سىزىق، سۈپاقى شەڭبەر سىزىق. لاتىن جۈيىلى ارپىتەردىڭ ئبارى وسى ەكى سۈرلى سىزىقنىڭ تۇرلىشە

(1) بۇل تاڭبا قاسىيەتتە چاپايدى.

үйлесіп құралуынан шыққан. Латын жүйелі әріппен басылған сөздердің жолына қарап тұрсаңыз, екі сызықтың арасымен теп-тегіс тартқан нәрсе сияқты болып көрінеді. Әріптері біріне-бірін таяу келтіріп қатарынан қойған кірпіш сияқты көрінеді. Ілуде біреуі ғана болмаса, қатардан шығып тұратыны аз болады. Үстіне қойатын қосымша белгілері де аз болады.

Немістің Майман деген профессоры, басқа сондай сана заңын тексеріп тәжірибе жасаған адамдар мынаны байқаған: басылған сөздердің ішінде не төмен, не жоғары сойдиып қатардан шығып тұрған әрпі бар сөздер, немесе үстіне қойған қосымша белгісі бар әріп кіріскен сөздер тез танылып, шапшаң оқылады екен.

Араб әріптері сөз ішінде сап түзеген солдат сияқты сымға тартқандай, екі сызық арасында қысылып тұрған әліп те болмайды. Жолы бір сызық бойымен тартылып, жалғыз сызықтан жоғары да, төмен де ылғи асып шығып отырады. Оның үстіне қойылатын қосымша асты, үстінде белгілері, нүктелері болады. Мұнда бірдейлік, бір өңкейлік, бір беткейлік жоқ. Мұның әріптерінің бірі биік, бірі аласа, бірі ұзын, бірі қысқа келіп, сөз әлпіне айрың-үйрің ашық сүгірет береді. Бір жағынан онысы, екінші жағынан қойылатын қосымша белгілері сеп болып, сөз сүгіретін көзге елеулі етіп, тез танытады, тез оқытады.

Әріптердің бір өңкей, бір беткей тұру-тұрмауы оқуда ауырлату-жеңілдету жағына қанша сеп болатынын мынау мысалдан көруге болады.

Бір ыңғай, бір беткей қойған, бір өңкейленіп тұрған бірнеше тайақша сүгіреттерін алайық та, сонымен саны да, алатын орны да, бойы да бірдей, бірақ қойылуы бір ыңғай, бір беткей емес, сондықтан бір өңкейленіп тұрмаған екінші тайақша сүгіреттерін алайық та, аналардың астына мыналарды қойып санап қарайық, қайсысы ||||| санауға оңай болар екен |||||.

Әрине, төменгісі санауға оңай. Латын әрпінен басылған кітап иә газетті алып, араб әрпінен басылған кітапты иә газетті алып қарасаң, қайсысындағы сөздердің әріптерінің әлпі тайақшалар сүгіреттерінің қайсысының әлпіне ұқсайды?

Әрине, латындыкі жоғарғы, арабтікі төменгі әліпті. Араб әрпінің ол артықтығы жалғыз баспада ғана емес, жазбада да артық болып тұрады. Өйткені араб әрпімен басылған сөз бен жазылған сөздің арасында айырымы аз болады. Онда оңай оқылса, мұнда да оңай болады.

ۋېلەسەب قۇراللىنىۋاتقان شەققان . لاتىن چۆپىلى ئاراب يەن باسلىغان سۆزدەردىك
چولنا قاراپ تۇرسا ئىزى ەكى سىزىقتىك اراسى مەن تەبىئەتتە ئىكەن تارتقان ئاراسە
سىمباقىتى بولۇپ كۆرىنەدى . ارپىتەرى بىرىنە بىرىن ئاياۋ كەلتۈرۈپ قاتارلىغان
قويغان كەرىپش سىمباقىتى كۆرىنەدى . ئىلىۋە بىرەۋى عانا ، بولماسا ، قاتاردان
شىمىپ تۇراتۇنى از بولادى . ۋىستىنە قويۇنۇن قوسىمىشا بەلگىلەرى دە از بولادى .
نەمىستىك مەيدان دەگەن پۇراپە سىرى ، باسقا سونداي سانائەت زاتى
تەكسەرىپ ئاجرىمىيە جاساغان ئادەملەر مەيداننى بايقاغان : باسلىغان سۆزدەردىك
شىمىنە نە تومەن ، نە جوعارى سويلىنىپ قاتاردان شىمىپ تۇرغان ئارپى بار
سۆزدەر ، نەمەسە ۋىستىنە قويغان قوسىمىشا بەلگىسى بار ئاراب كىرىسكەن سۆزدەر
ئەز ئاندىن ، شايىشائە قىلادى ەكەن .

اراب ارپتەرى ۋە سوز بېشىدا ساپ تۈزەگەن سالىبات سىياقتى سىمعا ئارتقانداي ەكى سىزىق اراسىندا قىسىلمىپ تۇرغان ەلبىتى بولمايدى. جولى ەمىر سىزىق بويى مەن تارتىلمىپ، جالەز سىزىقتان جوعارى دا، تۈمەن دە لىغىمى اسمىپ شەمىبىپ وتىرادى. ونىڭ ۇستىنە قويىلاتۇن قوسىمىشا استى، ۇستىنە بەلىگىلەرى، ئۆكتەلەرى بولادى. مۇندا بىردەلىك، ەمىر وڭكەپلىك، ەمىر بەتكەپلىك جوق. مۇنىڭ ارپتەرىنىڭ ەمىرى بىيىك ەمىرى الاسا، ەمىرى ۇزىن ەمىرى قىسقا كەلىپ، سوز الپىنە ايدىرىك - ۇيىرىك اشىق سۇۋرەت بەرەدى. ەمىر جاعىنان ونىسى، ەكىنشى جاعىنان قويىلاتۇن قوسىمىشا بەلىگىلەرى سىپ بولىپ، سوز سۇۋرەتمەن كۆزگە لەۋلى ەتىپ، تەز تانىنادى، تەز وقىنادى.

ارېښتېردىڭ مېيىر وڭگەي، مېيىر بەتەكەي تۇرۇپ - تۇرماۋى وقۇدى اۋىرلانىپ -
جەڭگىلەنمۇ جاعىنا قاندا سەب بولاتۇنن مەنۋا مېيسالدىن كۆرۈڭگە بولادى :

[illegible]

ارمىنە ئومەنگىسى ساناۋغا ۈڭاي لاتىن ۋارپى مەن باسلىغان كىتاب، يا
كازەتتى الب، اراب ۋارپى مەن باسلىغان كىتابتى يا كازەتتى الب قاراساق،
قايسىسىنداعى سوزدەردىڭ ارمىنەرنىڭ ۋالىپى تاياقشالار سۆزۈرتەرىنىڭ
قايسىسىنىڭ لىنە ۋەتسايدى؟

ارېينه لانتېدېكى جوعارغى، ارېنمكى نومەنگى الېتىنى . اراب ارېنمىكى
ول ارتمقنى جالعز پاسپادا عانا مەس، جازپادا ارتمق بولس تۈرادى ؛
ئۆتكەنى - اراب ارېنى مەن پاسپالان عسوز بىن جازپالان عسوزدىك اراسىدا
ايرىمى از بولادى. وندا وڭاي وقيلسا، مۇندادا وڭاي وقيلادى .

Жаман жазылған хаттарды айыруға келгенде де, араб әрпі латын әрпінен артық. Мұнда да әріптің тұрпаттарымен түрлі қосымша белгілері көп көмек болады.

Латын әліп-биіне ұлы әріп болатынын артықтығына дәлел еткісі келетіндер бар. Оның ұлы әрпінің пайдасынан зианы көп екеніне көз салмайтындар ғана солай ойлайды. Әріп санын көбейтетінімен, әріп кассаларын үлкейтетінімен, әріп теру, жазу машиналарын қиындататынымен, сауаттандыру ісін ауырлататынымен ісі жоқ адамдар ғана латын әрпінің ұлы түрін ұлы қасиеті деп ойламақшы.

Балаларды орысша оқытып жүргенде ұлы әріпке қарғыс айтпасак, алғыс айтпайтынбыз, әріп терушілер де ұлы әріпке алғыс айтпайтын шығар.

* * *

Жазуға қайсысы қолайлы? – енді сол жағына келейік.

Сөзді оқығанда тұтасынан оқысаң, жазғанда да көбінесе тұтасынан жазамыз. Сондықтан екі әріпті сынға салғанда әріп басының жазылуына қарамай, тұтас сөздің жазылуына қарай сын тағамыз.

Сауатты адам жазғанда қол дағдысымен жазады. Жазып отырғанда әр әріпті ойлап барып жазбаймыз, қолымыз дағдыланған күйімен өзі кетеді. Ойың әріп тізімінде болмайды, сөз тізуінде болады. Көз жазылғанның дұрыс-терісін бақылаумен ғана болады, неғұрлым сауаты көбірек ашылған адам болса, неғұрлым жазуды көп жазатын адам болса, оның көз бақылауынан көрі қол дағдысы басым болмақ. Мұны дыбыс жүйелі емлесі жоқ жазудан көру қиын емес. Мәселен, Махмұд деген сөзді жазғанда, қолың өзі жазып кетеді.

Оқыған уақытта адамның көзіне күш түсіп, етіне күш түспейді. Жазған уақытта көзіне күш түспей, етіне күш түседі.

Жазуға қай жазу ыңғайлы болатынын айыру үшін, басқа жұмыстар жүзінде қолға күш түсетін істерден жасалған ілім тәжірибелерін алып қарау керек болады.

Латын жүйелі әріппен жазғанда қол қимылдау бағдары сағат тілінің жүретін бағдарына қарсы келіп отырады. Сол ыңғайына қарай жазу жолы да солдан оңға қарай жүреді.

Араб әрпімен жазғанда қол қимылдау бағдары сағат тілінің бағдарымен бірыңғай келіп отырады. Сол ыңғайына қарай жазу оңнан солға қарай жүреді.

جامان جازىلعان قاتئاردى ايرىزغا كەلگەندە، اراب ۋارى لاتىن ارپىنەن
ارتقى. مۇندا دا ارپىنىڭ تۇرپانتارى مەن قويلا تۇن ۋىرلى قوسىمىشا بەلگىلەرى
كوب كومەك بولادى.

لاتىن ۋالىب - بىيىندە ۋالى ارپ بولاتۇن ارتمىقنى دالەلەتسى
كەلەتۇندە بار. ونىڭ ۋالى ارپىنىڭ بايئاسىنان زىيانى كوب ەكەنە كوز
سالمايتۇندار عانا سولاي ويلايلاى. ارپ سانىن كوپەيتىۋى مەن. ارپ
كاسسىلەرىن ۋىلكەيتىۋى مەن، ارپ تەرىۋ، جازىۋ ماشىنلارنى تىمىنداناۋى،
مەن، ساۋاتئاندىر ۋىسنىن اۋىرلاناۋى مەن ۋىسى چوق ادامدار عانا لاتىن
ارپىنىڭ ۋالى تۇرىن ۋالى قاسىمەتى دەپ ويلاماقشى.
بالالاردى ورىسشا وقتىپ جەرگەندە ۋالى ارپكە قارىمىس ايتىپاساق، العىس
ايتىپاتۇنمىز. ارپ تەرىۋىشلەردە ۋالى ارپكە العىس ايتىپاتۇن شىعار.

جازىۋعا قايسىسى قولايلى؟ - ەندى سول چاغىنا كەلەيىك.
سوزدى وتمعاندا تۇناسىنان وقىساق، جازعاندا كوپىنەسە تۇناسىنان جازامىز.
سوندىقتان ەكى ارپىنى سىنغا سالعاندا ارپ باسىنىڭ جازىلۇنى قارامى،
تۇنس سوزنىڭ جازىلۇنى قاراي سىن ناغامىز.

ساۋاتنى ادام جازعاندا قول داغىدى مەن جازادى. جازىپ وتمىغاندا ار
ارپىنى ويلاپ بارىپ جازايمىز، قولمىز داغىلانغان كۋى مەن ۋوزى جازىپ
كەتەدى. ويىڭ ارپ تىزىمىندە بولمايدى سوز تىزىمىندە بولادى. كوز
جازىلعاننىڭ دۇرىس-تەرىسنى باقىلاۋ مەن عانا بولادى. نە غۇرلىم ساۋاتنى كوپىرەك
اشىلعان ادام بولسا، نە غۇرلىم جازىۋدى كوب جازاتۇن ادام بولسا، ونىڭ كوز
باقىلاۋىنان كورى قول داغىدىسى باسىم بولماق. مۇنى دىمىس جۇيەلى مەلىسى
چوق جازىۋدان كورىۋ قىيىن مەلىس؛ ماسەلەن: «مەھمەد» دەگەن سوزدى
جازعاندا، قولنىڭ ۋوزى جازىپ كەتەدى.

وتقان ۋاقىتتا ادامنىڭ كوزىنە كۇش تۇسىپ، تەنە كۇش تۇسىپىدى.
جازعان ۋاقىتتا كوزىنە كۇش تۇسىپ، تەنە كۇش تۇسىپىدى.
جازىۋعا قاي جازىۋىڭىزلى بولاتۇننىن ايرىۋ ۋىشىن باسقا جۇمىستار جۇزىندە
قولىمىز كۇش تۇستەۋىن سىتەردەن جاسالغان ۋىلىم ناچىرىيەلەرىن ۋالىب قاراۋ
كەرەك بولادى.

لاتىن جۇيەلى ارپ بىن جازعاندا قول قىيىملىداۋ باعدارى ساعات ۋىلىمىنىڭ
جۇرەۋىن باعدارىنا قارىسى كەلىپ وتمىرادى. سول ۋىلىمىنا قاراي جازىۋ جولىدا
سولدىن ۋىلىم قاراي جۇرەدى.

اراب ۋارى مەن جازعاندا قول قىيىملىداۋ باعدارى ساعات ۋىلىمىنىڭ باعدارى -
مەن ۋىلىمىڭ كەلىپ وتمىرادى. سول ۋىلىمىنا قاراي جازىۋ جولى وڭنان
سولغا قاراي جۇرەدى.

Машина айналдырған жұмыскерге, қол машинамен тіккен әйелдерге қарап тұрсақ, бәрі сағат тілінің бағдарымен айналдырады. Қалай да қолмен айналдыра-үйілдіре қайта-қайта істелетін жұмыстардың бәрі де, мәселен: инемен тігу, арқан есу бәрі де сағат тілінің бағдарымен істеледі, оңнан солға қарай жүреді. Оның бұлай істелетіні қол талмау үшін. Қайта-қайта көп рет қимылдағанда ыңғайсыз жағына қимылдаса, қол тез талады. Мәселен: орысша жазғанда қолдың талғаны білінеді, қазақша жазғанда білінбейді.

Болонскій деген орыстың тәрбие ғалымы қолдың әлгідей еткенде талмайтыны ұсақ бұлшық еттерінің бітісінен дейді. Менің оған қосатыным – қарды жайыудан, жыйыу жеңілрек. Солдан оңға қарай жазғанда қол қардың жайылатын жағына қарай жылжиды, жылжыған сайын қиындайды. Оңнан солға қарай жазғанда, қол қардың жиылатын жағына қарай жылжиды, жылжыған сайын жеңілденеді. Қол тыныққан есепті болып, талмайды.

Олай болса араб жазуын оңнан солға қарай жазылады деп айыптаушылар, тесе қарап тексермей, құр босқа сөйлейді.

Қай жазумен жазғанда қолдың қимылдауы қандай болатынын да азырақ айтып өту тиіс болады.

Латын әрпімен жазғанда қолдың қимылының бәрі ірі, толық болып отырады. Араб әрпімен жазғанда стенограф² жазуымен жазған сияқты қолдың қимылы көбінесе ұсақ болып келеді. Иргінің ұсақтығы жазуды жеңілдетіп, шапшаң жазуға қолайлы. Сондықтан да ұсақ иректі жазу стенографке алынған.

Араб әріпіне сын тағушылардың жана бір кінәлайтын жері – нүкте көптігі. Нүкте жазуды ауырлатуға себеп болатыны рас, бірақ ол араб жазуының өз басын оңаша алғандағы кемшілігі, латын жазуымен салыстырғанда қол сермелеуі, бараша нүктелерін қосып есептегенде, латындікінен 20–30 % кем болып шығады.

Араб жазуымен жазғанда жалғыз ғана қолайсыздық қылатын – сыйпыр жазуы. Санды үлкендете атауымызға қарағанда, жазуымыздың оңнан солға қарай жазылатын бағдарына қарағанда, санның үлкенінің сыйпырлары оң жақта, кішілерінің сыйпырлары сол жақта болуы тиіс еді. Онан келетін

² Сөзді әріппен емес, басқа белгілермен жазуды стенограф дейді. Стенограф көбіне ауызбен айтылып тұрған сөздерді жазып алуға қолданылады.

مايىنا اينالىدىغان جۇمىسكەرگە، قول ماشىنا مەن تىكىدىن ايەلەرگە قاراپ تۇرساق، بارى ساعات ئىلىنىڭ باعدارى مەن اينالىدىرى .
ئالاي دا قول مەن اينالىدىرا - ئۆيىلىرى قايتا - قايتا ئىستەلتۈن جۇمىستاردىڭ ئبارى دە، ماسەلەن: نىمە مەن تىگىۋ، ارقان مەن بارى دە ساعات ئىلىنىڭ باعدارى مەن ئىستەلەدى، وڭنان سولغا قاراي جۈرەدى. ونىڭ بىلاي ئىستەلتۈنى قول تالماۋ مۇشەن. قايتا - قايتا كۆپ نەت قىمىلداغاندا ئىگەيسىز جاعىنا قىمىلداسا، قول تەز ئالادى. ماسەلەن: ورسىشا جازغاندا قولدىڭ ئالغانى بىلىنەدى، قازاقشا جازغاندا بىلىنەيدى .

بۇلۇنمىسكىي دەگەن ورىستىڭ تارىمىيە عالمى قولدىڭ المىكەيە تىكەندە تالمايتۇنى ۇساق بۇلۇشقى تەتەرىنىڭ بىتىمىنەن دەيدى. مەنىڭ وعان قۇسۇنۇم - قاردى جايۇدان جىيىۋ جەگىلەرگە. سولدان وڭغا قاراي جازغاندا قول قاردىڭ جايىلاتۇن جاعىنا قاراي جىلچىيدى؛ جىلچىعان ساين قىمىندايدى. وڭنان سولغا قاراي جازغاندا، قول قاردىڭ جىيىلاتۇن جاعىنا قاراي جىلچىيدى؛ جىلچىعان ساين جەگىلدەنەدى. قول تىنىققان سەپتى بولمى، تالمايدى .

ولاي بولسا، اراب جازۇن وڭنان سولغا قاراي جازىلادى دەپ ايمىتاۋشىلار، تەسە قاراب تەكسەرمەي، قۇر بوسقا سويلادى .
قاي جازۇ مەن جازغاندا قولدىڭ قىمىنداۋى قانداي بولاتۇن دا ازىراق ايتىمىپ وتىۋ ئىمىس بولادى .

لاتىن ئارپى مەن جازغاندا قولدىڭ قىمىلىنىڭ ئبارى ئىرى، تولمى بولمىپ وتىرادى . اراب ئارپى مەن جازغاندا ئىستەنگىرەپ (1) جازىۋى مەن جازغان سىياقتى قولدىڭ قىمىلى كۆپىنەسە ۇساق بولمىپ كەلەدى. نىرەگىنىڭ ۇساقىنى جازىۋدى جەگىلدەتەي، شاپشاڭ جازىۋغا قولايلى . سوندىقتان دا ۇساق نىرەكتى جازىۋ ئىستەنگىرەپكە المىنعان .

اراب ارپىنە سەن ئامەۋشىلاردىڭ جاننا ئىمىر كىنالايتۇن جەرى-نۇكتە كۆپتىكى. نۇكتە جازىۋدى ئۆزىلاتىۋغا سەبەب بولاتۇنى ماس، ئىمىراق ول اراب جازىۋىنىڭ ئۆز باسەن وڭاشا ئالغاندا كەشمىلىكى، لاتىن جازىۋى مەن سالىستىرغاندا قول سەرمەلىۋى بارشا نۇكتەلەردىن قوسىپ سەبەتەگە نە لاتىندىكىنەن 25 - 30 % كەم بولمىپ شىعادى .

اراب جازىۋى مەن جازغاندا چالغىز عانا قولايىسىزدىق قىلاتۇن سىيىمىر جازىۋى. ساندى ۇلكەندە تە ئاۋىمىزغا قازاندا، جازىۋىمىزدىڭ وڭنان سولغا قاراي جازىلاتۇن باعدارىنا قازاندا، ساندىڭ ۇلكەننىڭ سىيىمىرلارى وڭ چاقتا، كىشىلەرنىڭ سىيىمىرلارى سول چاققا بولمىۋى ئىمىس دەي، ونان كەلەتۇن

(1) ئۆزى ئارپ بىن مەس باسقا بەلگىلەر مەن جازىۋدى ئىستەنگىرەپ دەيدى. ئىستەنگىرەپ كۆپىنە ئۆز بىن ايتىلىپ تۇرغان سۆزدەردى جازىپ اللۇغا قولدىنلادى .

кемшілік аз болғандықтан, басқалардың ыңғайына қарап, көпке бірдей болатын ретпен жазып отырмын.

Жазу жайын сөйлегенде жазу машиналарын да сөз қылып өту қажет болады.

Соңғы кезге дейін араб әрпін жазу машинасына орнату ісі былай болып келіп еді: бір жағынан, орыс машиналарының жүрісі араб жазуының бағдарына икемделуші еді де, екінші жағынан, араб әрпі созылып, жиырылып машина жүрісінің адымына икемделуші еді. Бұл күнде Шайқали деген инженер әріпті емес, тек машинаны ғана әріпке ыңғайлайтын тетігін тапқан. Қазірде Қазанда машина жасайтын дүкен ашылып, әлгі инженер басына қойылып, іс жүргізіліп жатыр. Олар жасап жатқан машиналарға татарша да, орысша да жазылатын етіліп, екі жұрттың да әліп-биі қойылған. Онысы екі тілмен де іс жүргізетін біздің түрік жұрттарының мекемелеріне өте қолайлы болмақ.

Тіршілік өнерінің артылуы тіршілік керек қылуына қарай болмақ. Араб әрпінің өнер құралдарына айналысуы соңғы кездерде ғана бола бастауы тіршілік күйінің мәдениет, тарих, шаруа жағына байласқан жағдайына қарай болып отыр. Патша заманында мекемелердің ісінің бәрі орыс тілінде жүргізілетін. Жай адамдар мәдениеті төмен болған соң, машинамен жазуды керек қыла қоймайтын.

Өзгеріс болғаннан кейін әр жұрт республика болып, мекемелерінде істі өз тілінде жүргізетін болды. Оған машина керек бола бастады. Мұқтаждық бола бастап еді, мұқтаждықтың лажын табу шарасы да қарала бастады. Ол барып араб әрпін машинаға, машинаны араб әрпіне үйлестіруге түсірді. Ол үйлестіру жетіле-жетіле келіп, бір машинаға татараша-орысша, екі түрлі әріп орнатуға болатын еткізіп отыр.

Неғұрлым тұрмыс түрленіп, шаруа ұлғайып қажеті өскен сайын, тіршілік әдісі де молайып, өнер ісі де ұлғайып, өсе бермек. Жиындар, топтар татар тілінде жасалуы, енді стенограф жазуын керек қылған соң, татарлар соны шығару шарасына кірісіп жатыр. Жазу дағдысы оңнан солға болғандықтан, стенограф жазуын да сол бағдарлы етіп шығармақ.

* * *

Енді қай әріп үйретуге оңай, со жағынан салыстырып өтейік. Қай әдіспен болса да, оқуға үйрету актығында сөз сүгіретін тану болып шықпақ. Сөздің баспа сүгіреті мен жазба сүгіретін таныта білдірсе, сол оқуға үйреткен болмақ.

كەمشىلىك از بولغاندىقتان باسقارلاردىڭ ئىككىسى قاراب كۆپكە، بىردەي بولاتۇن
بىرەن بىن جازىب وتىرىمىز.

جازىۋ جايمىن سويلەگەندە جازىۋ ماشىنىلارنىڭ دا سوز قىلىپ تۇتۇ
قاجەت بولادى.

سۆڭى كەزگە دەيمىن اراب ارپىن جازىۋ ماشىنىسىنى ورناتىۋ ئىسى بىلاي
بولىپ كەلىپ ەدى: ئىمىر جاعىنان ورس ماشىنىلارنىڭ سۆزىسى اراب
جازىۋىنىڭ باعدارىنا بىكەمەلەشۋى ەدىدە، كەشى جاعىنان اراب ارپى
سوزىلىپ، عا جىمىرىلىپ ماشىنىغا سۆزىسىنىڭ ادىمىنا بىكەمەلەشۋى ەدى.

بۇل كۈندە شايقالى دەگەن نەچەنەر ارپىنى مەس تەك ماشىنىنى عانا
ارپكە ئىككىلا تۇن تەتىگىن تاپقان. كازىردە، قازاندا ماشىنىغا جاسايتۇن دۈكەن
ئىشلىپ، الگى نەچەنەر باسما قويىلىپ، ئىس جۇرگىزىلىپ جاتىر. ولار جاساپ
جانقان ماشىنىلارغا تانارشا، ورسشادا جازىلانۇن تىلىپ، ەكى جۇرتنىڭ دا
الىپ-ئىمى قويايلى. ونىسى ەكى تىل مەن دە ئىس جۇرگىزەتۇن ئىمىزنىڭ
تۇرىك جۇرتتارىنىڭ مەكەمەلەرنە وتە قولايلى بولماق.

تىرىشلىك ونىرنىڭ ارتىلمۇ تىرىشلىك كەرەك قىلىۋىنا قاراي بولماق.

اراب ارپىنىڭ ونەر قۇرالدارىنا اينالسىۋى سۆڭى كەزدەدە عانا بولا
باستاۋى تىرىشلىك كۈيىنىڭ مادەنىيەت، تارىق، شارۋا جاعىنا بايلاسقان جاعىدايىنا
قاراي بولىپ وتىر. باتسا زامانىدا مەكەلەردىڭ ئىسىنىڭ ئىبارى ورس تىلىندە
جۇرگىزىلەتۇن. جاي ادامدار مادەنىيەتنى تومەن بولغان سۆڭ ماشىنىغا مەن
جازىۋدى كەرەك قىلا قويمايتۇن.

وزگەرس بولغاننان كەيمىن ار جۇرت تەسۋىلىيەكە بولىپ مەكەلەلەرىندە
ئىستى ئوز تىلىندە، جۇرگىزەتۇن بولدى، وعان ماشىنىغا كەرەك بولا باستادى.
مۇقناچىدىق بولا باستاپ ەدى، مۇقناچىدىقنىڭ ئالچىن تاپىۋ شىۋاسى دا قارالا
باستادى. ول بارىپ اراب ارپىن ماشىنىغا، ماشىنىنى اراب ارپىنە ئۆيلەستىرۋەكە
تۇستىردى. ول ئۆيلەستىرۋەكە تىلە-جەتەلە كەلىپ، ئىمىر ماشىنىغا تانارشا ورسنا
ەكى تۇرلى اراب ورناتىۋعا بولاتۇن تەككىزىپ وتىر.

نە غۇرلىم تۇرمىس تۇرلەنەپ، شارۋا ئۇلعايىپ قاجەتنىڭ وىكەن سايمىن.
تىرىشلىك ئادىسى دە مولايىپ، ونەر ئىسى دە ئۇلعايىپ، وسە بەرمەك. جىيىنىدار
توبتار تانار تىلىندە جاسانۇمى ەندى ئىستەنگىرەپ جازىۋىن كەرەك قىلغان سۆڭ،
تانارلار سونى شىعارىۋ شاراسىنا كىرىسىپ جاتىر. جازىۋ داغدىسى وڭنان سولعا
بولغاندىقتان ئىستەنگىرەپ جازىۋىن دا سول باعدارلى تەتب شىعارماق.

ەندى قاي اراب ئۆيرەتۈگە وڭاي: سو جاعىنان سالىستىرىپ وتەيدىك. قاي
ئادىس بىن بولسا دا، وقۇعا ئۆيرەتۋ اقمىغىندا سوز سۆۋرەتەن تانۇم بولىپ
شىمىقاي. سۆزدىڭ باسما سۆكرەتنى مەن جازبا سۆكرەتەن تانما بىلىدىرسە، سول
وقۇعا ئۆيرەتەكەن بولماق.

Сөздің тез танылу жағына араб әрпінің латын әрпінен артық екендігін мана айтып өттік. Бұ жағынан араб әрпінде бір кемшілік бар еді, ол енді жоғалайын деп тұр. Ол кемшілігі жалғау қосылғанда сөз сүгіретінің пішіні өзгерілуі еді. Мәселен «қазақ» деген сөзге ілік жалғауын қоссақ, «қазағдың» болып, «қ» әріптің пішіні өзгертін еді.

Латын әрпінде ол жоқ, бірақ оның онан көрі де үлкен айыбы бар: латын әрпі ұлылы-кішілі қосар таңбалы болады. Оның үстіне баспа әрпі мен жазба әрпі біріне-бірі ұқсамайтын түрде болады. Бір сөзде екі түрлі сүгірет болады. Біреуін танудың орнына екі-екіден тану керек болады. Сөйтіп әріптің екі баспа түрін, екі жазба түрін, сөздің екі баспа сүгіретін, екі жазба сүгіретін тану керек болады. Мұның аты бір жұмыстың орнына төрт, төрттен сегіз жұмыс деген болады. Арабтікінде ол жоқ.

Араб әрпінің үйреткенде тағы бір артық жері – алғашқы кезде жазуға қол үйренуге сызылғанның жеңілдігі.

Латын әрпінің алғашқы кезде жақсылық қасиетіне саналса, саналатын жері баспа әрпінің даралығы. Бірақ ол қасиетінің өмірі аз, өйткені әрі барған сайын сөзді әрпімен оқу жоғалып, сөздің тұтас сүгіретін оқу күшейе береді, даралықтың пайдасы кеми береді. Сөз сүгіретін тез танытуға араб әрпі артық.

Сүйтіп, үйретуге жеңілдік жағынан да араб әрпі латын әрпінен анағұрлым артық болып шығады.

* * *

Енді екі әріптің қайсысы баспа ісіне қолайлы, өнер құралына үйлестіруге оңтайлы, баспаға сыйымды, істі өндіруге икемді екен – сонысына келейік.

Араб әрпін баспаға айналдыру 16-шы ғасырдың айағында болған. Оны баспаға арабтардың өздері айналдырмаған. Венеция шәріндегі италиандар айналдырған.

Олар араб әрпінің жәйін білмегендіктен несін алып, несін тастау керек екенін біле алмаған. Араб әрпін жазуда тұрған күйінде алған да, турап-турап баспаға айналдырған. Әріптің жәйін жақсы білмей баспаға айналдырғандықтан, арабтың 29 таңбасы 200-ден астам баспа таңбасы болып шыққан.

Бұ қалайша соншама көбейіп шыққан?

سوزىدىك تەز تانىلىۋۇ جاعىنا اراب ۋارپىنىڭ لاتىن ارپىنەن ارتىق ەكەندىگىن مانا ايتىپ وتىڭ، بۇ جاعىنان اراب ارپىندە ۋارپى كەمشىلىك بار ەدى، ول ەندى جوعالايىن دەپ تۇر. ول كەمشىلىگى جالعاۋ قوسىلعاندا سوز سۇگىرەتىنىڭ ۋارپىنى وزگەرتىلىۋى ەدى، ماسەلەن، «قازاق» دەگەن ىلىك جالعاۋىن قوسىساق، «قازاقتىڭ» بولىپ، «ق» ۋارپىنىڭ ۋارپىنى وزگەرتىۋىن ەدى.

لاتىن ارپىندە ول چوق؛ ۋارپاق ونىڭ ونان كورى دە ۇلىكەن ايىبى بار؛ لاتىن ۋارپى ۇلىلى-كىشىلى قوسار تاڭبالى بولادى. ونىڭ ۇستىنە باسبا ۋارپى مەن جازبا ۋارپى بىرىنە-ۋارپى ۇقسامىتۇن توردە بولادى. ۋارپى سوزدە ەكى ەتۋرلى سۇگىرەت بولادى. بىرەۋىن تانىۋدىڭ ورنىنا ەكى-ەكىدىن تانىۋ كىرەك بولادى؛ سۇيىتىپ ۋارپىنىڭ ەكى باسبا ەتۋرلى، ەكى جازبا ەتۋرلى، سوزىدىڭ ەكى باسبا سۇگىرەتنى، ەكى جازبا سۇگىرەتنى تانىۋ كىرەك بولادى. مۇنىڭ اتى ۋارپى جۇمىستىڭ ورنىنا ەتۋر، تورتىن 8 جۇمىس دەگەن بولادى. ارابىنىكىندە ول چوق.

اراب ۋارپىنىڭ ۋارپەنىكىندە ناعى ۋارپى ارتىق جەرى العاشقى كەزدە جازىۋعا قول ۋارپەنمۇگە سىزىغىنىڭ جەڭىلىگى.

لاتىن ۋارپىنىڭ العاشقى كەزدە جاقسىلىق قاسىيەتىنە سانالسا، سانالانۇن جەرى باسبا ۋارپىنىڭ دارالىعى. ۋارپاق ول ناسىيەتىنىڭ ۋارپى از؛ ۇيتكەنى ۋارى بارغان ساين سوزدى ۋارپى مەن وقىۋ جوعالىپ، سوزىدىڭ تۇتاس سۇۋرەتنىن وقىۋ كۇشەيە بەرەدى؛ دارالىقتىڭ پايداسى كەمىي بەرەدى. سوز سۇۋرەتنىن تەز تانىتىۋعا اراب ۋارپى ارتىق.

سۇيىتىپ، ۋارپەنمۇگە جەڭىلىك جاعىنان دا اراب ۋارپى لاتىن ارپىنەن انا عۇرلىم ارتىق بولىپ شىعادى.

ەندى ەكى ۋارپىنىڭ قايسىسى باسبا ىستىنە قولايلى، ۋەر قۇرالنا ۇيلەستىرىۋگە ۇكتايلى، باسباغا سىيمىدى، ىستى وندىرىۋگە ىيكەمدى ەكەن - سونىسىنا كەلەيىك.

اراب ۋارپىن باسباغا اينالدىرىۋ 16-ىنشى عاسىردىڭ ايانىندا بولغان. ونى باسباغا ارباىاردىڭ وزدەرى اينالدىرىلغان. بەنەسىيە شارىندەگى ىيتالار اينالدىرىغان.

ولار اراب ۋارپىنىڭ جايىن ىلمەگەندىكتەن نەسىن الپ، نەسىن تاستاۋ كىرەك ەكەننىن ىلمە الماعان. اراب ۋارپىن جازىۋدا تۇرغان كۇيىندە الماعاندا، تۇۋرپ - تۇۋرپ باسباغا اينالدىرىغان. ۋارپىنىڭ جايىن جاقسى ىلمەي باسباغا اينالدىرىغاندىقتان ارباىنىڭ 29 تاڭباسى 200-دەن استام باسبا تاڭباسى بولىپ شىققان.

بۇ قالايشا سونشاما كۋەيىپ شىققان؟

Мұнша көбейіп шығуы мынадан болған.

1) Жазуда түйдектеліп жазылатын 2–3 әріпті айырмай, оларды түйдек түрінде әріп түйдегіне айрықша баспа белгісін жасаған. Мәселен: «лж» етіп екі әріптен құраудың орнына, «лыж» деген жазу түріндегі түйдегін алып, өз алдына «лж» белгі алған; «мж» дегенді де «мыж» етіп үш әріптен құраудың орнына, оған да өз алдына «мж» белгі алған. Сондықтан 200-ден астам баспа таңбасы боларының 25%-і сондай кеерксіз белгілер болған. Олар болмағанда баспа таңбасы дей болмақ.

2) Әріптердің жігін айыратұн жерінен айырмағандықтан алдыңғы әріптің айағы бөлініп, келесі әріптің басына қосылып кеткен. Ол келесі әріптің айағы тағы онан соңғы әріптің басына қосылып кеткен. Сүйтіп, бір әріптің пішіні бірнеше түрге түсіп кеткен.

3) Қол жазуда әріптің жол сызығынан жоғары, иә төмен тұруына қарап, түрлі тұрған қалпын түрлі әріп деп білген де, оларға да арнап айрықша баспа таңбасын жасаған.

4) сөз айағында қолдың еркін тартқанынан болатұн әріп айағының созылуын білмегендіктен ондай бар әріптерді де айрықша таңба деп, айырым баспа таңбасын жасаған.

Солай қаталасу кесірінен 29 таңба 200-ден астам баспа таңбасы болып шыққан.

Баспа әрпі сол күйінде мұсылман арасына тарап, 19-ншы ғасырдың айағына дейін түзелместен келген.

1882-нші жылы Петерборда қырым татары Илиас Бураганскій, Қазанда Ғалиаскар Камал мен Жүзейұлы дегендер кей әріптердің түрін Италиандар жасаған түрінен өзгертіп, баспа таңбасын жасайды. Онан баспа таңбасының саны кеміп 150-ге түседі.

Онан әрі бірте-бірте түйдек таңбалары жоғалады. Бұдан баспа таңбасы кеміп, 100–110-ға түседі (қазақтікі 80-81).

1907-нші жылдан бастап италиандар бүлдірген жерлерін түзеу талабына кірісушілер болады. Олай түзеу дегеніміз – әріп шегін өзінің тиісті жігінен бөліп айыру болады.

Әуел бастап бұ жолда 1907-нші жылы талап етушілер Алпарұлы мен Рақманқұлұлы дегендер болады. Онан кейін – 1921–1922-нші жылдары Ідірісұлы Мұхамбет те сол талапқа кіріседі. Соңғы жылдарда Бұрнашұлы мен Тоқайұлы (24–25 жылы) кіріседі..

مۇنشا كۈيەيىپ شەمىۋى مىنادان بولغان .

(1) جازبۇدا تۈيدەكتەلىپ جازبۇلاتۇن 2-3 ئارپىتى ايرىماي، ولاردى تۈيدەك تۈرىندە ئارپ تۈيدەكتەلىپ ايرىقشا باسبا بەلىگىسىن جاساعان، ماسەلەن، «لەج» ەتىپ ەكى اربىتەن قۇراۋدىك ورنىنا «لەج» دەگەن جازبۇ قۇرىندەگى تۈيدەگىن الپ ەوز الدىنا «لەج» بەلىگى العان. «لەج» دەگەندى دە «لەج» ەتىپ ءۇش اربىتەن قۇراۋدىك ورنىنا، وعان دا ەوز الدىنا «لەج» بەلىگى العان. 200-دەن استام باسبا تا كىبالارىنىك 25% -ى سونداي كەرەكسىز بەلىگىلەر بولغان . ولار بولماغاندا باسبا تا كىباسى 150 دەي بولماق .

(2) اربىتەردىك جىگىن ايرىتۇن جەرىنەن ايرىماغاندىقتان الدىكى ئارپىتىك ايلعى ءبولىنىپ كەلەسى ئارپىتىك باسبا قوسىلىپ كەتكەن . ول كەلەسى ئارپىتىك ايلعى ئاى وئان سوگى ئارپىتىك باسبا قوسىلىپ كەتكەن. ءسۇيتىپ، ءبىر ئارپىتىك ءپىشىنى ءبىر نەشە تۈرگە ءتۈسىپ كەتكەن .

(3) قول «جازبۇدا» ئارپىتىك جول سىزىمىنان جوعارى، يا تومەن تۈرۈشۋانا قاراپ، تۈرۈلى تۇرعان قالپىن تۈرۈلى ئارپ دەپ بىلىگەن دە، ولارعا دا ارناب ايرىقشا باسبا تا كىباسىن جاساعان .

(4) ءسوز ايلعىندا قولدىك ەركىن ئارتقاننان بولاتۇن ئارپ ايلعىنىك سوزىلمۇن بىلەگەندىكتەن ونداى بار اربىتەردى دە ايرىقشا تا كىبا دەپ، ايرىم باسبا تا كىباسىن جاساعان .

سولاي قاتالاسۇ كەسىرىنەن 29 تا كىبا 200 - دەن استام باسبا تا كىباسى بولىپ شەققان .

باسبا ئارپى سول كۈيىنپە مۇسىلمان اراسىنا تاراپ، 19-ئىشى عاسىردىك ايلعىنا دەيىن تۈزەلمەستەن كەلگەن .

1882-ئىشى جىلى پەتىمىپۇردا قىرىم ئانارى ئىلىياس بوراغانىسكىي، قازاندا عالمى اسقار كامال مەن جۈزەي ۇلى دەگەندەر، كەي اربىتەردىك تۈرۈن بىتالىلار جاساعان تۈرۈنەن وزكەرتىپ، باسبا تا كىباسىن جاسايدى. وئان باسبا تا كىباسىنىك سانى كەمىپ 150 -كە تۈسەدى .

وئان ئارى بىرتە-بىرتە تۈيدەك تا كىبالارى جوعالادى. بۇدان باسبا تا كىباسى كەمىپ 100-110-عا تۈسەدى (قازاقىكى 80-81) .

1907 ئىشى جىلدىن باستاپ بىتالىلار بۇلدىرگەن جەرلەرىن تۈزەۋ تالابىنا كىرىسۋىشلەر بولادى. ولاي تۈزەۋ دەگەنمىز - ئارپ شەكىل: ەوزىنىك ءمىستى جىگىنەن ءبولىپ ايرىۋ بولادى .

اۋەل باستاپ بۇ جولدا 1907 ئىشى جىلى تالاب ەتىۋىشلەر البار ۇلى مەن بىراقمانقۇل ۇلى دەگەندەر بولادى. وئان كەيىن 1921 - 22 ئىشى جىلداردا ەدىرس ۇلى مۇئامىلەت دە سول تالابقا كىرىسەدى. سوگى جىلداردا بۇرناش ۇلى مەن ئوقاي (ۇلى 24-25 جىلى) كىرىسەدى .

Соңғы екеуінің жобасы қолайлы болып баспаханаларға алынады. Бұлар баспа әрпін екі пішінге ғана түсіріп, кассы ұйасын 50-ге жеткізген (қазақтікі – 41), мұнымен қатар әріп таңбаларын бір-ақ пішінді ету талабы тоқталмай істеле береді. Актығында сол талаптан толып жатқан жобалар туады. Сол жобалардың ішінен Қазанда болған энеугі кеңес әріп таңбаларын бір пішінге түсірген жобаларды қабылдады. Ондай жобалар Алпарұлынікі, Шарапұлынікі, Ідірісұлынікі.

Жалғыз пішінді әріптен сөз сүгіретіне кіретін өзгерісі аз. Орыстың жуандық белгісін тастағандығысындай ғана сөз сүгіреті өзгереді. Оны алғаннан түсетін пайда есепсіз көп. Пайдасының есепсіз көптігі сол:

Әуелі, баспа әрпін кемітіп, татарлардікін 30–31-ге түсіреді. Біздікін 24–25-ке түсіреді.

Екінші, әріп жасау жұмысын жеңілдетеді (понсон, матрисса^{3*} жасау).

Үшінші, өнер құралдарына қоюға өте ыңғайлы.

Төртінші, үйрету, әріп теру, басқанды түзету істерін жеңілдетеді.

Осыншама пайдасының орнына біздің жоғалтатынымыз – жалғыз-ақ сөз аяғында созып кеткеннен шыққан әріп құйрығы. Онан басқа шығатын шығын жоқ. Енді латын әрпімен екеуін теңестіріп қарайық.

Латын әліп-биінде әріп ұлылы-кішілі болып, екі-екіден келеді. Латын жүйелі әріптер баспаға әбден икемделген, ол икемделуі Еуропа жұрттарының өздеріне дайар болғанмен, бізге дайар емес. Түрік жұрттары олардың даяр тұрғандарын сол күйінде алып пайдалана алмайды. Үйткені – латын әрпін өзгертпей алуға болмайды. Ең кем болғанда 25–30 % өзгертіліп алынады. Латын әрпін өзгертпей алуға болмаса, латын әрпі орнатылған машиналарды да өзгертпей сол күйінде алуға болмайды. Оның мағанасы – өзгертпестен ешбір жазу машинасын, еш әріп теру машинасын алып, пайдалануға болмайды деген болып шығады.

Бір жақтан ол солай болса, екінші жақтан түрік жұртындағы қалалардың баспаханаларында өзгертпеген латын әрпі де жеткілікті күйде табылмайды. Қызылорданы былай қойып, Қазан, Уфа, Ташкент, Самарқан шәрлерінде де табылмайды.

³ Әріп қалыптары.

سوڭى ەكەۋىنىڭ چوباسى قولايلى بولۇپ باسقانلارغا مىنادى. بۇلار باسبا
ۋارپىمەن ەكى پىشىنگە عانا ئۇسۇرۇپ، كاسسى ۋاسىمىن 50 كە جەڭكۈزگەن
(قازاقتىكى 41) مۇنى مەن قاتار ۋارپ ئاڭبالارىن مېراق پىشىندى ەتۋ ئالايى
توقتالماي سەلە بەردى. اقمىنىدا سول ئالايتان تولىپ چاتقان چوبالار تۇۋادى.
سول چوبالاردىڭ شىمتەن قازاندا بولغان اناۋىكى كەڭس ۋارپ ئاڭبالارىن مېر
پىشىنگە ئۇسۇرگەن چوبالاردى قالمىدادى. ۇنداى چوبالار البار ۇلىنىكى، قوتاي
ۇلىنىكى، شاراب ۇلىنىكى، ەدىرس ۇلىنىكى.

جالەزىم پىشىندى ارپىتىن سوز سۇگۈرتىنە كىرەتۋىن وزگەرسى از. ورس -
تىڭ جۇۋاندىق بەلمىگىمىن تاستاعاندا مىنىداى عانا سوز سۇگۈرتى وزگەردى.
ونى العاننان ئۇسەتۋىن پايدا سەبىزى كوپ. پايداسىمنىڭ سەبىزى كوپتىكى
سول -

اۋەلى، باسبا ۋارپىمىن كەمىتىپ، نانارلاردىكىمىن 30 - 31 گە ئۇسۇرەدى.
بىزدىكىمىن 24 - 25 كە ئۇسۇرەدى.

ەكىنشى، ۋارپ جاساۋ جۇمىسىمىن جەڭلىدەتەدى. (پۇنسون، ماندىرتىسى¹)
جاساۋ).

ۇشىمنىشى، ەنەر قۇرالدارىنا قوبۇعا وتە كىگىلى.
مۇرتىتىشى، ۇبەرتىۋ، ۋارپ تەرتۋ، باسقاندى تۈزەتۋ سىتەرىن جەڭ -
مىلدەتەدى.

وسىنشاما پايداسىمنىڭ ورنىنا مېزدىڭ جوعالتاتۇنمىز. جالەزىم اتى سوز
ابامىندا سوزىپ كەتكەننى شىققان ۋارپ قۇيرىقى. ونان باسقا شىمەتۋىن
شىمەن چوق. ەندى لاتىن ارپى مەن ەكەۋىن تەڭەستىرىپ قارايتى.

لاتىن ەلىپ - بېيىندە ۋارپ ۇلىلى - كىشىلى بولۇپ، ەكى - ەكىدىن
كەلەدى. لاتىن جۇيەلى ارپىتەر باسباغا مېدان بىكەمدەلگەن ول بىكەمدەلەۋى
اۋرپا جۇرتتارىنىڭ وزدەرىنە دايار بولغان مەن بىزگە دايار ەمەس. تۈرىك جۇ -
رتتارى ولاردىڭ دايار تۇرغاندارىن سول كۇيىندە ەلىپ پايدالانا المايدى.
ۇيتكىنى - لاتىن ۋارپىمىن وزگەرتەي المۇعا بولمايدى. ەڭ كەم بولغاندا 25-30%
وزگەرتىلىپ مىنادى. لاتىن ۋارپىمىن وزگەرتەي المۇعا بولماسا، لاتىن ۋارپى ورس -
نانىلغان ماشىنلاردىدا وزگەرتەي سول كۇيىندە المۇعا بولمايدى. ونىڭ
ماعاناسى وزگەرتەستەن ەش مېر جازىۋ ماشىنىسىمىن، ەش ۋارپ تەرتۋ ماشىنىسىمىن
ەلىپ، پايدالانمۇعا بولمايدى دەگەن بولۇپ شىمەدى.

مېر جانتان ول سولاي بولسا، ەكىنشى جانتان تۈرىك جۇرتىمىنداعى قالالاردىڭ
باسپاقانلارىندا وزگەرتەكەن لاتىن ۋارپىدە جەڭكىلىكتى كۇيىم تاپىلمايدى.
قزىل وردانى بىلاي قويىپ، قازان، ۇپى، تاشكەنت، ساراقان شارلەرىندە
تاپىلمايدى.

(1) ۋارپ قىلتارى

Әзербайжан латыншылдарды латын әрпімен әліп-би жасап, бастырайын дегенде, ешбір шәрінде латын әрпін таба алмаған. Басқа жерден жасатып алдырғанша 5–6 ай өткен. Әріп келген соң латын әрпімен еркін тере білетін адам табылмаған. 40 кісілік курс ашқан.

Көптен келе жатқан латыншылдары бар, жетілген кент мәдениеті бар, өнерлі кәсібі бар әзербайжандықтар әліп-бій бастыруға соншама әурешілік шексе, басқа түріктер, әсіресе біздің қазақ сияқтылары оп-оңай дайын қып ала алмас.

Әзербайжанның латын кассысында 46–47 ұйа бар. Ұлы түрінікі де, кіші түрінікі де бәрі сонда. Латындікін алғанда қазақ кассысында 46–46 ұйа болмақ. Бұл араб әрпінің 3-нші түзелген күйіндегісінен төмен болып шығады (Бұрнашұлы мен Тоқайұлының түзетуі). 3-нші түзету бойынша қазақ кассында 41 ұйа болмақ. Соңғы түзету бойынша кассымыздан ұйа 24–25 ғана болады. Ол латындікінен 2 есеге тайау аз болмақшы.

Латын әрпінің баспаға сыйымы туралы қолымызда мағлұмат болмағандықтан, орыс әрпінің сыйымы турасындағы мағлұматтарды алып салыстырамыз. Өйткені – орыс әрпі мен латын әрпінің арасында айырымы аз, екеуі бір жүйелі әріп.

Қалыпты баспа табағына^{4*} орысша 12-кегелмен⁵ шпонсыз⁶ жиғанда, 10-кегелмен шпондап жиғанда, 40 мың шамалы әріп сыяды. Бұл кітаптар үшін жиғанда. Газеттер үшін 10-кегелмен шпонсыз жиғанда 50 мың шамалы әріп сыяды.

Араб әрпінің ескі күйіндегі қалпында – 12-кегел «нормал» түрі мен шпондап жиғанда, 40 мың шамалы әріп сыяды, 14-кегелмен шпондап жиғанда, 32–35 мың шамалы әріп сыяды. 3-нші түрде түзелген әріптен сол шамалы сыяды. Соңғы түзелген түрдегі әріптен 10-ншы кегелмен шпондап жиғанда 54 мың кітап жә газет әрпі сыяды. 8-нші кегелмен шпондап жиғанда, 65 мың шамалы әріп сыймақ.

Ескі әріппен, үлкен кассымен тіреу салып жиғанда, күндік жұмыстың өнімі орыстікінен 10–15 % төмен болады екен. 3-нші түрде түзелген әріппен жұмыс өнімі орыстікінен артық та емес, кем де

⁴ Баспа табақ жазба табақты» 4-ңдей.

⁵ Әріпті» бөлігі.

⁶ Шпон – әріптерді ыдырататын сына.

غازىر - بايجان لاتىنشىلدارى لاتىن ئارپى مەن المپ - ئىمى جاساب،
باشتارايىن دەگەندە، ەش ئىمى شارىندە لاتىن ئارپىن ئابالماعان. باسقا جەردەن
جاسانتىب الدىرعاندا 5 - 6 ئاي وتكەن. ئارپى كەلگەن سوڭ، لاتىن ئارپى مەن
ەركىن تەرە بىلەتۇن ادام ئابىلماعان. 40 كىشىلىك كۇرس اشقان.

كۆپىنچە كەلە جاتقان لاتىنشىلدارى بار، جەتلىكەن كەنت مادانىياتى بار،
ونەرلى كەسىپى بار. غازىر - بايجاننىقتار المپ - ئىمى باستىرىۋعا سونشاما
اۋرەشلىك شەكسە، باسقا تۈرىكتەر، اسىروسە ئىمىزدىك قازاق سىياقتىلارى
وب - وڭاي دايمىن قىب الا الماس.

غازىر - بايجاننىڭ لاتىن كاسسىمىنىدە 46-47 ۇيابار، ۇلى تۈرىنكىدە كىشى
تۈرىنكىدە ئىبارى سوندا، لاتىننىكىن العانداقازاق كاسسىمىنىدە 46-47 ۇيابولماق.
بۇل ئاراب ئارپىنىڭ 3 ئىشى تۈزەلگەن كۆپىنچە كىشىنەن تومەن بولمى شىعادى.
(بىروناش ۇلى مەن توقاي ۇلىنىڭ تۈزەتمۇ). 3 ئىشى تۈزەتمۇ بويىنشا قازاق
كاسسىمىنىدە 41 ۇيا بولماق. سوڭى تۈزەتمۇ بويىنشا كاسسىمىزدىك ۇيا 24-25
غانا بولادى. ول لاتىننىكىنەن ەكى سەكە ئايلاۋاز بولماقشى.

لاتىن ئارپىنىڭ باسبىغا سىيىمى، تۇۋرالى قولمىزدا ماعىلىۋمات بولماعاندىقتان
ورىس ئارپىنىڭ سىيىمى تۇۋراسىنىدا ماعىلىۋماتئاردى المپ سالىستىرامىز:
ۇنىكەنى - ورىس ئارپى مەن لاتىن ئارپىنىڭ ئاراسىندا ئىرىمى از: ەكەۋى ئىمىر
جۇيەلى ئارپى.

قالىمىتى باسبا (1) ئاباعىنا ورىشما 12 - كەگىل (2) مەن دىشپونسىز (3)
جىيەندە، 10 - كەگىل مەن دىشپونداپ جىيەندە 40 مىڭ شامالى ئارپى
سىيادى. بۇل كىتابتار ۇشىن جىيەندە، كازەتەر ۇشىن 10 - كەگىل مەن دىشپو-
نىسىز جىيەندە، 50 مىڭ شامالى ئارپى سىيادى.

ئاراب ئارپىنىڭ ەسكى كۆپىنچەگى قالپىندا 12 - كەگىل «نورمال» ئۇرى
مەن دىشپونداپ جىيەندە 40 مىڭ شامالى ئارپى سىيادى. 14 - كەگىل مەن
دىشپونداپ جىيەندە 32-35 مىڭ شامالى ئارپى سىيادى. 3 ئىشى تۈزەتۈرە -
گىن ئارپىنەن سول شامالى سىيادى. سوڭى تۈزەلگەن تۈردەگى ئارپىنەن 10 ئىشى
كەگىل مەن دىشپونداپ جىيەندە 54 مىڭ كىتاب، جاگازەت ئارپى سىيادى. 8 ئىشى
كەگىل مەن دىشپونداپ جىيەندە 65 مىڭ شامالى ئارپى سىيادى.

ەسكى ئارپى بىن ۇلكەن كاسسى مەن تەرەۋ سالىب جىيەندە كۇندىك
جۇمىستىڭ ئونىمى ورىستىكىنەن 10 - 15 ەن تومەن بولادى ەكەن. 3 ئىشى
تۈردە تۈزەلگەن ئارپى بىن جۇمىس ئونىمى ورىستىكىنەن ارتىق دا مەس كەمدە

(1) باسبا تاپاق چازبا تاپاتىڭ 4 ئىندەي

(2) اردىتتىڭ بولگى

(3) ئىشپون ئارپىتەردى دىسراخاتۇن سىنا

емес – шамалас болған. Ең соңғы түзелген түрдегі әріппен жиғанда, жұмыс өнімі орыстікінен 10 % асқан.

Сүйтіп, баспа жағынан ескі әріп латындікінен төмен болып, түзетілген әріп артық болып шығады.

Араб әрпін теру машинасына орнату жағынан қолайлығына келсек, оған ескі әріп те жарайды. Бакуде шығатын «Коммунистер» газеті Америкадан алдырған ескі әріпті теру машинамен теріліп шығып отыр. Түзетілген жаңа әріппен бір түгел, екі сүгіретті әріп қойылып машина шықпақ.

Енді көркемдік мен көзге жайлылық жағынан бір-екі ауыз сөз айту қалды.

Көркемдік деген әркімнің көңіл талғауына қарайтын нәрсе, бірақ Еуропа жазушылары латын әрпінің пішіндеме сызықтары сияқты көзге көсе көрінетінін, араб әрпі сызығы түрлі болғандықтан, көзге көркем шырайлы көрінетінін айтқанын білеміз.

Көзге жайлы болу жағына келсек, мұнда қай әріппен жазылған жә басылған сөз оңай оқылса, сол әріп көзге зиансыз жәйлі болуға тиіс. Үйткені ондай әріп көзді талдырмайды. Көзді талдырмайтын оқуға оңайлық жағынан араб әрпі латындікінен артық екені айтылып өтті.

Әншейін үстін қарағанда араб әрпін түзету ісі дағдылы, қалыпты нәрсе сияқты болып көрінеді де, тура басқа әріпті алу төңкеріс есебіндегі нәрсе сияқты болып көрінеді. Төңкеріс немесе үлкен өзгеріс есебінде болып шығу үшін жасаған өзгерістен өнетін үлкен пайда болу керек.

Латын әрпінен өнетін үлкен пайда түгіл, кішкене де пайда жоқ.

Еуропа жұртымен бірдей болу мақсатпен аламыз десек, алу қиын болған себепті орыстар айақ баспай отырғанда, біз сол мақсатпен істейміз деп айтудың қанша орны барлығын сөйлеп, көп сөз қылмасақ та болар.

Латын әрпі сыйпыр түрдегі таңба болса, әріп бірлестіру жағын сөз қылуға болар еді. Сыйпырды кім жазса да түсінеміз, түсіне беретін латын сыйпыр сияқты жә қытай жазуы сияқты жазу таңбасы емес.

Басқалармен ымыраластыруға келетін жерде ісімізді ымыраластырамыз. Мәселен, мана сыйпыр жазуын бөтендерге қарап солдан оңға қарай жазамыз дедім. Оны олай жазу біздің жазу бағдарымызға теріс ыңғай келеді.

ھەمس - شامالاس بولغان. ەڭ - وڭغى ئۆزەلگەن ئۆردەكى ئارپ بىن جىيەندە
چۇمىس مۇنەمى ورسىتىكىنەن 10 ۋە اسقان.

سۈيىتىپ باسبا چامىنان ەسكى ئارپ لاتىندىكىنەن تۈمەن بىلىپ، ئۆزەتلىگەن
ئارپ ارتىقى بولۇپ شىعادى.

اراب ئارپىن تەرۋ ماشىنىسىنا ورناتىۋ چامىنان قولايلىغىنا كەلسەك، وغان
ەسكى ئارپىدە چاراپىدى. باكدۇدە شىعائۇن «كۈمەنەس» كازەنى اەدىمىكەندەن
الدىرغان ەسكى ئارپىنى تەرۋ ماشىنىنا مەن ئارىلىپ شىعەپ وتىر.
ئۆزەتلىگەن چاڭا ئارپىبەن ەبىر تۈگىل ەكى سۈگەرەنتى ئارپ قوبىلىپ
ماشىنىنا شىقباتى.

ەندى كۈركەمدىك بىن كۈزگە چاپلىلىق چامىنان ەبىر - ەكى اۋىز ەبىز
اينىۋ قالىدى.

كۈركەمدىك دەكەن ئار كىمىنىڭ كۈگىل ئالماۋىنا قارايتۇن نارسە، ەبىراق
اۋرىبا چازۇشلىرى لاتىن ئارپىنىڭ پىشىندەمە سىزىقئارى سىمباقى كۈزگە كۈسە
كۈرەنتۇنەن، اراب ئارپى سىزىقى مۇۋرلى بولغاندىقتان كۈزگە كۈركەم شىراپىلى
كۈرەنتۇنەن ايتقانن بىلىمىز.

كۈزگە چاپلى بولۇۋ چامىنا كەلسەك، مۇندا قاي ئارپ بىن چاپلىغان جا
باسلىغان سوز وڭاي وقىلسا، سول ئارپ كۈزگە زىيانسىز چاپلى بولۇۋعا تىمىس:
ۋىتىگىنى ونداي ئارپ كۈزدى ئالدىرمايدى. كۈزدى ئالدىرمايتۇن وقۇۋعا وڭاي -
لىق چامىنان ارپ ئارپى لاتىندىكىنەن ارتىقى ەكەنى ايتىلىپ وتىتى.

اتشەبىن مۇستەن قاراعاندا اراب ئارپىن ئۆزەتمۇ ەسى داغدېلى. قالىمىنى
نارسە سىمباقى بولۇپ كۈرەنتىدە. ئۇۋرا باسقا ئارپىنى المۇ ئۆڭكەرسە ەبە -
بىندەكى نارسە سىمباقى بولۇپ كۈرەنتىدە. ئۆڭكەرسە، نەمەسە ۈلكەن وڭكەرسە
ەبەندە بولۇپ شىعەۋ مۇشەن چاساغان وڭكەرسەنەن ونەتۇن ۈلكەن پايدا
بولۇ كەرەك.

لاتىن ئارپىنەن ونەتۇن ۈلكەن پايدا تۈگىل، كىشكەندە پايدا چوق.
اۋرىبا چۇرۇنى مەن بىردەي بولۇۋ مائىسات بىن الامىز دەسەك، المۇ قىيىن
بولغان سەبەبىنى ورسىتار ايتاي باسباي وتىرغاندا، ەبىز سول مائىسات بىن سىتەبىمىز
دەپ ايتىۋىدۇك ئاناشا ورنى بارلىغەن سۈيلىپ، كۈپ ەبىز قىلماساقىدا بولار.

لاتىن ئارپى سىمپىر ئۆردەكى ئاڭبا بولسا، ارپ بىرلەشتىرۋ چامەن ەبىز
قىلمۇقا بولار ەدى. سىمپىردى كىم چازسادا تۈسەنە مەز تۈسەنە بىرەتۇن لاتىن
ارپى سىمپىر سىمباقى چا قىتاي چازۇۋى سىمباقى چازۇۋ ئاڭبىلى ەمەس،
باسقالارمەن ەمىرلاستىرۋعا كەلتۇن چەردە مۇسەمىزدى ەمىرلاستىرۋىمىز.

ماسلىن، مانا سىمپىر چازۇۋىن يۈتەندەركە قازاپ سولدان وڭما قاراي چازامىز
دەدىم. ونى ولاي چازۇۋ ەبىزدىك چازۇۋ بادىدارىمىزغا تەرسى كىماي كەلەدى:

Бірақ теріс ыңғай болғанмен, қолайсыздығы аз болған соң, көптен шықпас үшін істеп отырмыз.

* * *

Жер жүзінде бірдей әріппен түрлі тілді жұрттардың жазуын бірлестіру керек болса, онда қытай жазуын алу керек. Оны алсақ, онымен кім жазса да түсінесің. Латын әрпін алғанмен, өз тіліндегі мен өзге тұқымдас тілдегі ғана нәрселерді түсінесің. Оны латын әрпісіз де істеп отырмыз.

Жана да бірайтатын сөз: латыншылдар екі әріпті салыстырғанда, араб әрпін байағы Италия бұзған түрінде алып, түзетілген әріп жағына әдейі жуымайды. Латынға алмастырғаннан енетін пайда көп болса немесе латын әрпін алу машақаты, шығыны араб әрпін түзетуден аз болып шығатын болса, олардың түзетуді менсінбей, латынмен болуы жөн дер едік. Ол жоқ. Араб әрпін түзетуге кететін шығын мен еңбек латынға көшу бейнеті мен шығыннан мың емес, миллион есе кем екені айрықша есеп қылмай-ақ айқын нәрсе.

Манағыдан бергі айтылғанның бәрінен жасалатын жалпы қорытынды мынау: 1. Араб әрпі латын әрпінен жазуға, оқуға оңай. Онысын сауатты адамдардың күндегі ісінің жүзінде көп пайдалы болып шығады. 2. Сауат ашу жүзінде араб әрпінің қолайлығы латын әрпінен артық. 3. Баспа ісі жағынан араб әрпінің ескісі латын әрпінен төмен, жаңасы артық. 4. Машиналарға орнатуға араб әрпінің жаңасы латындікінен анағұрлым артық, ескісі де орнатуға келетінін іс көрсетіп отыр. 5. Араб әліп-бйінің әрпі қазақ тілінің дыбыстарына толық жеткілікті, қандай емле жасауына да келеді. Қазақ емлесі нағыз оңай, бұқараға қолайлы емле.

Сүйтіп, екі әріпті салыстырғанда, сап-саз, ап-айқын көзге көрініп тұрған сындары әріп алмастыру мәселесін дәріптеп көтеруге орын жоктығын көрсетеді. Бұ сияқты мәселені көтеріп, уақытын шығын қылып жүргендер болса, оны еріккен адамдардың ермегі есебіндегі құр қыйал деп білемін.

Әліп-би түзеу, емле түзеу жағынан соңғы кезде істелген істер жемісті болып, бұ жағынан біз Еуропа, Америка жұрттарының алдында тұрмыз. Әріпті өнер құралдарына икемдеу жағынан да олардан асыратынымызға көз жетіп отыр.

Солай болған соң аз күшімізді алға шыққан жақтағы керексіз іске салғанша, басқадан кейін тұрған жағымызға жұмсауымыз жөн емес пе деймін.

*Ақымет
Әліпбе айтысы. Қызыл Орда, 1927.
Б. 16–29*

«يىراقى قەرىس بىگىي بولغان مەن قولايىمىزدىكى از بولغان سوڭ كۈپىنەن شىقباس
«قۇشنىن دىستەپ وتىمىمىز»

جەر جۈزىنە يىردەي «ارپىن» تۈرلى «تىلى» جۇرتتاردىڭ جازىۋىن بىرلە -
تىرىۋ كەرەك بولسا، وندا قىتاي جازىۋىن المۇ كەرەك، ونى الساڭ، ونى مەن
كىم جازىسادا ئۇسىنەسەن. لاتىن «ارپىن» العان مەن «وز» تىلىگەنەكى مەن وزگە
تۇقمىداس تىلدەكى عانا نارسەلەردى ئۇسىنەسەن. ونى لاتىن «ارپىمىزدە» دىستەپ
وتىرمىز.

جانادا «بىر ايتۇن» سوز: لاتىنشىلداز «كى» «ارپىتى» سالىستىرعاندا اراب
«ارپىن» باياعى يىتالى بۇزغان تۈرىندە الپ، تۈزەتىلگەن «ارپىن» چاغىنا ادەبى
جۇزىدايدى. لاتىنغا الماستىرعاننان ونەتۈن پايدا كۈپ بولسا، نەمەسە لاتىن
«ارپىن» المۇ ماشاقانى، شىعنى اراب «ارپىن» تۈزەتمەندەن از بولپ شىعانتۈن بولسا،
ولاردىڭ تۈزەتمەندى مەنسىنەي، لاتىن مەن بولمۇي «چون» دەر «دىك» ول چوقى.
اراب «ارپىن» تۈزەتمەگە كەتەتۈن شىعەن مەن «كەك» لاتىنغا كوشىۋ يەينەتى مەن
شىعەننان مىڭ مەس، مۇلىيەن سە كەم «كەنى» ايرىقشا «سەپ» قىلماي اق
ايقىن نارسە.

ماناعىدان بەرگى ايتىلعاننىڭ بارىنەن جاسالانۇن جالىي قوربتىن مىناۋ:
1. اراب «ارپى» لاتىن «ارپىنەن» جازىۋعا، وقمۇعا وڭاي. ونىمىن ساۋاتتى
ادامداردىڭ كۈندەكى «مىستىك» جۈزىندە كۈپ پايدالى بولپ شىعادى.
2. ساۋات اشىۋ جۈزىندە اراب «ارپىنىڭ» قولايلىقى لاتىن «ارپىنەن»
ارتىق.
3. باسبا «مىسى» چاغىنان اراب «ارپىنىڭ» مىكىسى لاتىن «ارپىنەن» نومەن،
جاڭكسى ارتىق.

4. ماشىنلارغا ورناتىۋعا اراب «ارپىنىڭ» جاڭكسى لاتىنلىكىنەن انا «مۇرلىم»
ارتىق، مىكىسىدە ورناتىۋعا كەلتۈرۈن «مىسى» كورسەتىپ وتىر.
5. اراب «الپ» - «مىپىنىڭ» «ارپى» فازاق «تىلىنىڭ» دىبىستارىنا تولقى چەت
كىلىكتى، قانداي «مەلە» جاساۋىنادا كەلەدى. نازاق «مەلىسى» ناعىز وڭاي، بۇقاراعا
قولايلى «مەلە».

«سۇيتىپ» «كى» «ارپىتى» سالىستىرعاندا، ساب - ساز، اب - ايقىن كوزگە
كۆرىنىپ تۇرغان سىندارى «ارپىن» الماستىرۋ ماسەللىمىن دارپىتەپ كۈتەرۋىگە
ورن جوقىتىمىن كورسەتەدى، بۇ سىماقتى ماسەلەنى كۈتەرپ، ۋۋاتىن شىعەن
قېلىپ جۈرگەندەر بولسا، ونى «رىككەن» ادامداردىڭ «ومەكى» مەسەپىندەكى قۇر
قىيال دەپ بىلەمىن.

«الپ» - «مىپى» تۈزەۋ، «مەلە» تۈزەۋ چاغىنان سوڭكى كەزدە دىستەلگەن دىستەر
جەمىستى بولپ، بۇ چاغىنان «مىپى» اۋرپا، امىرىكە جۇرتتارىنىڭ الدىندا تۇرىمىز.
«ارپىتى» ونەر قۇرالدارىنا بىكەمەۋ چاغىناندا ولاردان اسراتقۇنمىزغا كوز
جەتىپ وتىر.

سولاي بولغان سوڭ از كۇشىمىزدى العا شىققان چاقناي كەرەكسىز سىكە
سالغاشا، باسقاندا كەيىن تۇرغان چاغىمىزغا جۇمساۋىمىز «چون» مەسەپە
دەيمىن.

جاڭا الېبېھ جايىندا

نە وقىۋ كەرەك .

1. تۈرە قۇل ۇلى «ئازىر» جاڭا الېبېھ بىزگە نە «ۋىشىن كەرەك» قازاقشا.
2. «ياڭا لىب» جورئالى، قازاندا نوعايشا شىعادى، ايلقى.
3. «ياڭىلىق» جورئالى، ۇۋپادا باشقۇرتشا شىعادى، ايلقى.
4. «ياڭى يول» گازەتى باقىۋدا، ازاربایجان تۈركىنىڭ تىلىندە (جاڭا الېبېھ مەن)
5. «اعازادا» تۈرك تىلىدە بىنە «اراب ارىستەرى نە «ۋىشىن جارا-مايدى» ازاربایجان تىلىندە.
6. «قۇيرىقتى جانا قۇيرىقسىز ارابشىلدار» قازاندا نوعاي تىلىندە باسلىغان كىتابشا.
7. «جاڭا الېبېھگە تامان» قازاندا نوعايشا باسلىغان كىتابشا.
8. «جاڭا الېبېھ تارتىسى» ورسشا (ئازىر، اعامالى ۇلى، بىرۋىدە، ناۋشارىۋان، جانا ياكۇبلىم، جىركوب بىرۋەسسىۋلار ما قالارى).
9. «جاڭا الېبېھنى چاقىپ» ورسشا، اعامالى ۇلى جازعان.
10. «نۇربەك ەلەرىنىڭ كىمىرەستىك مادەنىيەت مۇقتاجى» ورسشا، اعامالى ۇلى جازعان.
11. «ازاربایجاندا جاڭا الېبېھ بىزگە قالاي استى» ورسشا، اعازادا جازعان.
12. تۈركىشىلەردىڭ «بىرىنشى قۇرىلنايى» ورسشا.
13. «الېبېھ ايتىسى» قازاقشا.
14. «جاڭا الېبېھ چولپىندا» قازاقشا.

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

МАҚАЛАЛАР

1923–1929 жылдар

ҚАЗАҚША ЖАЗУ ТАҚЫРЫБТЫ ЖАҢА ЕРЕЖЕЛЕР¹

1. Дауысты «ى» нүктесіз «ي» (й) хәрпімен жазылады: жарты дауысты «й» астынан екі нүкте қойылып «ي», «ي», «ي» хәрфімен жазылады. «ي» хәрпі бітеу бұуында ғана жазылмайды. Бас бұуын ашық болса, онда да қалмай жазылып отырады. «ي» бас бұуында жазылмайды деген ереже бұзылады.

2. «ۇ» (ұ) хәрпімен («үтірлі «ۇ» (ұ) дауысты «ۇ» (ұ) ғана жазылады; жарты дауысты «ۇ» (ұ) үстінен үш нүкте қойылған «ۇ» (у) хәрфімен жазылады.

3. Астында тік жонды нүктесі бар «ه» (е) хәрфі қазақ әлпінен шығарылады; мұның орнына үлгілі қалыбты «ه» (е) жызылады. Сөздің бас бұуынында «ه» (е) орнына «ه» (е) жазылады дескен ереже бұзылады.

4. Қазақ тіліне сіңісіп кеткен ішінде қазақ тілінде жоқ «خ» (х), «ش» (ш), «ف» (ф) һәм «ه» (h) дыбыстары бар жат сөздерді жазу үшін қазақ әлпіне ғараптың «خ» (х), «ش» (ш), «ف» (ф) һәм «ه» (h) хәріфтері кіреді. Бұл төрт хәріфбен белгіленетүн дыбыстарда, қазақтың өз тіліндегі дыбыстар сықылды, әр қайсысы екі түрлі, қатты-да жұмсақ да – айтылды делініп, бұл хәріптермен жзылған сөздердің алдында-да керегінде дәйекше «ء» қойылып жазылады.

5. Ішінде «خ» (х), «ش» (ш), «ف» (ф), «ه» (h) дыбыстары бар жат сөздер, мағынасы бұзылыб кетбейтүн болса, ішіндегі жат дыбыстары шығарылып, орнына қазақ

¹ Баспаханада нүктесіз «ي» (ы) жоқтығынан әзірге нүктесіз басылады. Және жоқ «ي» (й)дің қос нүктесі де әзірге болмай тұр, жаңа емле бойынша Қазаннан күтіп тұрған хәріпдер келген соң басыла бастайды.

тіліндегі дыбыстар қойылыб, қазақ тілінің дыбыс қиынына үйлестіріліб айтылыб һәм солай жазылады. Жоғарғы төрт хәріф, ішіндегі жат дыбыстарды шығарып тастағанда сөздің мағынасы бұзылып кететін болғанда ғана, сол жат дыбыстарды белгілеу үшін жазылады. Ондай сөздерді әр кім әр түрлі жазып кетбейтүн болуы үшін білім кемесіесі жат сөздерді тізіб лұғат жазыб шығарады.

6. «У» дың алдында дүдәмәл естілетүн дауысты дыбыстың «ұ» иә «ы» екенін, дүдәмәл дыбысты анық бұуынның айағына келтіріп, сөзді өзгертіп, айтқанда «у», «сұуы», «сұу», «тұуы», «тұу», «ы» болып естілсе, «ы» жарты тақырыпты ереже бойынша, ашық бұуында жазылып, бітеу бұуында жазылмайды («жазыуы», «бару», «сұлуы», «сұлу», «оқуы», «оқу»).

7. Бұрын «тн» болып жазылатын етістік жалғауы «ұ» хәрптімен «түн» делініб жазылады («оқитүн», «жазатүн»).

8. Қосалқы сөздер түбір сөзге сызықшамен (« —») жалғаныб жазылады.

9. «Ма», «ба» қосалқы сөздері түбір сөзбен жалғаудың арасында келсе — түбір сөзге сызықшамен жалғанып, жалғаумен бірге жазылады (келемісн», «жақсымысн»). Бұл сөздер «еді» деген етістіктің алдында келіп, өзінің алдындағы сөзбен үшеуі бір сөз сықылды айтылатүн болса, қосалқы сөз алдындағы сөзге сызықшамен жалғанып, «еді» бөлек жазылады («келер—меді, «келер—мекен»).

10. «еді» деген етістікпен алдындағы сөздің арасында «игі» деген сөз болып, үшеуі бір сөз сықылды айтылатүн болса да, үшеуі үш бөлек жазылады («келсе игі еді»).

11. Жалпылауыш қос сөздер арасына сызықша қойылып жазылады («айақ-табақ», «төсек-орын», «киім-кешек»). Жалқылағыш қос сөздің екеуі бірдей қатты иә екеуі де жұмсақ айтылатұн болса, екеуі бірге жазылады: біреуі қатты, біреуі жұмсақ айтылатұн болса, арасына сызықша қойылып жазылады («басқұр», «жел-бау», «Сәндібай», «Тәтті-бай», «Кене-сары»).

12. Етістіктің бірінші жақтық жалғауы «м» болса, оған сәйкес екінші жақтық жалғау «ң» болады; етістіктің бірінші жақтық жалғауы «мн» болғанда оған сәйкес екінші жақтық «сн» болады («бардым», «баодың», «бармын», «барсын»).

13. Сан белгісіне ғарабша сифрлар (1,2,3) алынады; ғарабша сифрмен нөмірленген бір ұғым өз ішінен жіктеліп, әр бір жігін нөмірлеу үшін һәм басқа сол сықылды орындарда һүнд сифрлары (١,٢,٣...) жазылады. Ғараб сифрларымен нөмірленген ұғымдарды таб-табқа бөліб әр табды нөмірлеу үшін һәм басөа сол сықылды орындарда Рүм сифрлары (I,II,III...) қолданылады. «Нөмір» деген сөзді белгілеу үшін латынша «N» хәрфі жазылады; әуелі сифр жазылыб «N» сифрдың сол жағына жазылады. («71-нші нөмір» деген сөз: №72, болып жазылады.

Қазақстан республикесінің оқу кемесері:

Зәлі ұлы Нұғман.

Қазақ білім кемесиесінің бастығы:

Байтұрсын ұлы Ақымет

Қазақ білім кемесиесінің хатшысы:

Омар ұлы Елдес.

«Еңбекші қазақ» газеті, №67, 22 март 1923.

ЕНДІ «ҚАЗАҚ» ДЕМЕЙ БОЛМАЙДЫ

Ерте кездерде өздерімен бірге «адас болып келіп қала ма» деген қызғаншақтықпен ол заманның жуан білегі болған казакорыс бұзды ма болмаса табаны жоқ, тайғақ тарихтың онан да үлкен өзгерісі бұзды ма, әйтеуір, басқа жұрттардың аузында біз қырғыз-киргиз деп аталғанбыз да кеткенбіз.

Қырғыз басқа, қазақ басқа екенін қазақ баласы тегіс білмесе де бұл күнге шейін оған ештеңе демеді. Өткен замандар ұлт атын жасыруды көтерсе де әзіргі күнде ұлт атын жасыруды ұлт тарихы ондай жаңылыс-жаңсақтықты көтермейді.

Өйткені бәрімізге белгілі қырғыз бұл күнде қазақтан бөлініп, отауын өзінің Алатауына апарып, бөлек тігіп, жер жүзіне олар да «Қырғыз автономиясы» деген өз ұрандарын атап отыр.

Енді шын атымызды айдай әлемге дұрыс әйгілеу біздің де міндетіміз шығар деп ұғынсақ, осы жолмен қазақтың басы түгел қосылып отырған мынау Ақмешіттегі ұлы тойдың қалдыратын бір ізі «жалшы, малшы қырғыз емес, қазақ» деуі керек...

Ақымет.

«Ақжол» газеті, №561. 17 апрел 1925.

«ҚАЗАҚЫСТАН» МЕН «ҚАЗАҒЫСТАН» ТҰУРАЛЫ

«Қазақыстан» мен «Қазағыстан» екеуінің қайсысы дұрыс екенін Елдес алған бетімен шешіу қыйын. Бұл сөздің қалай жазылуы дұрыс болатұнын ашыу үшін 1) парсы тілінде стан (ыстан) бүтін сөз бе, жұрнақ ба? Оны ашу; 2) «Қазақыстан» не «Қазағыстан» дегенде, «стан» (ыстан) «қазақ» дегенге ме, «қазақы» дегенге ме, болмаса, «қазағы» дегенге ме тіркеліп отыр? Мұны ашыу.

«Стан» (ыстан) бүтін сөз болса, Қазақстан (Қазақ-ыстан) болыб жазылуы дұрыс, үйткені қос сөздерді өзгертпей, қара құрт (қара ғұрт демей), құла құнан (құла ғұнан демей) деб жазамыз. Мұндай сөздердің бәрі «ғ» арқылы айтыла да бермейді. Мәселен, қаракас, қарақан. Сарықан сыйақты сөздер; жәнәдә «к» мен «к» дауысты дыбыстардан соң ғана ауытқыб «ғ», «г» болыб айтылыб тұрмайды, дауыссыз дыбыстардан соң да «қ» – «ғ», «к» – «г» болыб айтыла береді, мәселен, таң қаламын (таң қаламын орнына), сылаң ғыз (сылаң қыз орнына), жетім гөк (жетім көк орнына), Аман-гелді (Аман-келді орнына).

«Стан (ыстан)» жұрнақ болса, «Қазақ» деген сөзге қазақ тіліндегі соған ұқсас жұрнақтарша тіркеліу керек. Бұған ұқсас жұрнақтар (екі дауыссыз дыбыс қатар келетүн) «нша», «нші» түбір сөзге бұлар қалай тіркелетұнын қарайық.

Қазақ, қазағы, қазағынша;
Түрік, түрігі, түрігінше;
Бір, бірінші, үш, үшінші;
Екі, екінші, алты, алтыншы.

Мұнда «нша» жұрнақ сөздің тәуелдеу түріне ғана тіркелетұнын көреміз? «ншы» жұрнақ түбір сөзге екі түрлі тіркелетұнын байқаймыз: түбір сөздің айағы дауысты дыбыс болса, тікелей тіркеледі де, дауыссыз дыбыс болса, дәнекер «ы» арқылы қосылады.

«Қазақыстан» немесе «Қазағыстан» дегенде «Қазақ» деген сөздің қай түрін алыб отырмыз (жұрнақ қылыб алыб отырмыз). «Қазақ» деген түрін алсақ, «ншы» жұрнақ сыйақты дәнекер «ы» арқылы «Қазақыстан» болып жазылуы дұрысы. «Қазақыстан» деген сөз «қазақ там», «қазақ үй», «қазақ бет», «қазақ қол» тәрізді мағынада болса, «қазақ» деген түрін алып отырған боламыз. («Қазақыстан» – «қазақ жер» деген болады). «Қазақы мал», «Қазақы ер» деген сыйақты «Қазақыстан» «қазақы жер» мағынасында болса, «қазақы» деген түрін алып отырған боламыз. «Қазағы мал», «қазағы қол», «қазағы үй» деп айтылмайды, олай болса, «қазағы жер» деб де айыруға болмайды. Сондықтан «Қазақыстаннан», «Қазағыстан» дұрыс болады деб кесіб айтыуға жол жоқ.

Жалғыз дыбысы айнымалдылығына сүйеніп кесіп айтыуға болмайды. Себебі қазақ-қазақы, қазағы болып, түрік-түркі, түрігі деген сыйақты дыбысы айнымал заңына келмейтұн де жері бар. «Түрікістен» демей, «Түркістен» деб жазыб отырған соң, «Қазағыстан» демей «Қазақыстан» деп жазсақ, емле заңын бұзбайды. Елдестің айнымалы дыбыстар тұурасындағы ережесі ондай дыбыстардың бәрін қамтый алмайды. Қазақ тілінде айнымалы дыбыстар «қ», «ғ», «к», «г»лер ғана емес, «б», «м» айныб, алмасыб отырады. Мәселен, «адамбыз», жұртбыз», «ұлтбыз» дегенде, «біз» болады де, «елміз, «ерміз», «тамамыз», «телеуміз» дегенде,

«мыз» болады. сол сыйақты мен, менен, бен, бенен жалғаулықтағы «б», «м» дәйім ауытқыб, айныб отырады. Сондықтан Елдес ұсыныб отырған ереже «сөз айтылуынша жазылады» деген жалпы ережеге «тайға таңба басқандай» анықтық келтіре алмайды. Елдес ережесі «к», «к» дыбыстар, «ғ», «г» болыб айтылуын да түгел қамтый алмайды, мәселен, бақ–бақыла (бағыла орнына), тік–тіке, тікен (тіге, тіген орнына). Жалпы ережеден айқындаб айнымалы дыбыстарға айырықша бәріне бірдей жарарлық ереже болмаған соң, Елдес ұсынысын алмаса да келер кемшілік жоқ.

Ақымет.

«Еңбекші қазақ» газеті, №330.19 май 1925.

ҚАЗАҚСТАН ДӘУІРІНІҢ ЖАҢА ҚҰРЫЛЫМЫ

Қазақ Республикасы 6 жасты толтырып жетіге аяқ басқанда, Қазақстан шаруашылығының қай жағынан болса да алға кеткенін көріп отырмыз. Егіс пен мал саны көбейген. Өнеркәсіп, мемлекет саудасы күшейген. Қарыз жұмысы дұрысталып, мемлекет бүйтжеті мен жергілікті бүйтжет молайған.

Бүйтжет қаржысы молайған соң оқу орындары, мектептер, денсаулық орындары көбейіп, басқа да сол сияқты жұмыстар алға басып келеді. Өнерлі кәсіп күшейіумен қазақ жұмыскерлері көбейіуге айналды. Мұнымен қатар мекемелер қазақыландырылып, қалың бұқараға жақындап келеді.

Бұған қарағанда Қазақстан қай жағынан да алға басып келеді. Бірақ алға басу дәуірінде іс жүзінде не болып, не істеліп жатқанын, алға басу бағытын дұрыс

бақылап, кемшілік болса бүркемей ашу керек. Жұмыстардағы кемшіліктерді жойып, артта қалған жұмысты алға сүйреп, қатарға қосу керек.

Қазақстанның ұлт мемлекеті болу дәуірі, екінші жағынан, сол уақыттың ішінде тәжірибесін молайтып, өсіп-өнген бірқатар қызметкерлерді дайындап шығару дәуірі болып саналады. Бірақ, бұл тәжірибеде ұлт құрылысының өткен дәуірдегі өзгешеліктерінің бәрі де бар еді, ол кезде істің бәрі жоғарыдан істелуші еді, олай ету керек, былай ету керек деген сілтеумен болушы еді. Әр ұлттың өз тізгіні өзінде болу керек деген пікір бадырайып көрініп, іргені аулақ салу, толық автономия болу талабы күшті еді, орталық аудандардың жұмысына еліктемей, әр жердің өз жағдайына үйлесімді іс істеу жағы толық ескерілмеген шақ еді.

Әлгі айтылған қызметкерлердің өсіп-өнген негізі осындай еді. Олардың ұлт құрылысы дәуіріндегі жалпы бағасы түсінікті. Сөйтсе де, қазір біраз түсінбеушілік; тіпті қарсы келушілік болуға мүмкін. Іс жағдайына қарағанда жаңадан жол қарастыру бұл жөнінде ойланып-толғанып жұмыс қылу керек. Бұл жұмысты қайта-қайта тексеру керек, өйткені, біздің істеп отырған жұмысымыз жаңа, бұған көп қайрат, көп қажыр керек. Дайын жобамен іс қылу жеңіл де, түсінікті де. Бұған қарағанда аса белсене кіріскен болса да байаулатқан қарсылық, «бұдан еш нәрсе өнбейді», «мұны да істеп көргенбіз» деген сықылды сөздер тууға мүмкін. Бұл қалып қазаққа да, еуропалықтарға да ортақ, мұндай мінездің біразы соңғы пленумда көрініп қалды. Пленумның жүзеге асыруға ұйғарған шараларының бірі ел арасында қоныстандыру жұмысын өткізу, бұл орындалса, елдің жарлы жағы шаруашылық жөнінен

күш алмақ, бұлай болуына Өзбекстанның жер өзгерісі дәлел. Бұған қандай жауап береді деңіз?

Кедейге жердің жақсысын беру құба-құп, бірақ алған жерін ұқсатып бойына сіңіре алмаса онда оның жайы мүшкіл, жұмысқа ысылған қызметкер жоқ, жер мекемелері нашар. Одан арғысын ашып айтпайды, бірақ әлгі айтылғандардың өзінен-ақ жалтақтық, сенімсіздік, мәселені соза беруге ұмтылатындық көрініп отыр.

Партия мүшелерінің мұндай пленум ұйғарған істерді жүзеге асыруға онша дайындалмаған. Бұлар партияға өздерінің бар тәжірибе, білімімен (білім оларда бар) жәрдем етуден бұрын енеден жаңа туғандай өзгеруі керек, мұнысы неғұрлым тезірек болғаны жақсы. Ал енді, біздің ұйымда жолдастардың екінші бір түрі бар, олар пленум қозғаған мәселеден Қазақстанда «екінші төңкеріс» туғызғысы келеді.

Қарсы сөйлеушілердің пікірі: өлкелік партия комитетінің мұндай сайасатынан мемлекетіміздің өндіріс күші дұрыс дамуына, елдің бейбітшілігіне қатер бар, біздің түпкі мақсатымыз өндіріс күшін дамыту. Ел соғысы кезінде мақсат көңілдегідей орындалуға мүмкін емес. Сондықтан жаңа бағдар, сірә, қолайлы болмаса керек...

Әуелі «жаңа төңкеріс» жайынан сөйлелік. Қазақстанда жаңа төңкеріс жасалық деген кім; Қаулының қандай жерінде жазылған екен? Егер жазылмаған болса, бұл әңгіме не жайынан шығып отыр? Пленумда қандай жаңа төңкеріс жайынан сөйленген? Әңгімені түсінікті қылу үшін 1923 жылы үшінші партия конференциясында Байнштейн жолдастың сөйлеген сөзінен тарихи бір мысал көрсетелік.

Байнштейн жолдас қандай жаңа төңкеріс жасауды ұсынып еді? Өзінің байандамасында оның айтқаны: ұйым мен қала, поселке арасындағы қатынастың нашарлығы, ауыл кедейлерінің жем болып келе жатқаны, ауылдағы жұмыстың орасан нашарлығы еді. Ол: «Біздің ұйаларда тізгінді қолға алып отырғандар көбінесе бай жағының адамдары, олардың тілегі, әлгі декреттердің іске аспауы деген еді». (3 партия конференциясының есебі, 126-бет).

1. Қалың бұқарамен қатынасты оңдау, оларды кеңес құрылысына көбірек қатыстыру;

2. Жұмыскер мен шала жалшы қазақ арасында жұмыс ретін дұрыс қойу, байдың малын алып, кедейдің пайдасына беру – кедей қолындағы байдың малын кедейге қалдыру;

3. Салықты түгел байдан алып, кедейді жерге орналастыру жұмысын ұстау. Соңғы екі ұсыныс қабылданбаған. Бірақ, байандама бойынша күрделі тезистер қабылданған, ол тезистер ұзақ уақыттық жұмыстың жөнін көрсеткен еді. Ол тезистердің іс жүзінде күні бүгінге шейін маңызы бар. Әйткенмен де конференция мынадай тезисті қабыл алған:

«Қалың қазақ еңбекшілері арасындағы түк жұмыс істелмегеніне партия бұдан былай айырықша көңіл бөлуі керек. Қазақ арасындағы партия негізі – жалшы, малай қазақ кедейлерін меңгеріп, әкету жөнінде бар күшті жұмсап, батыл қимылдау керек. (208-бет)». Байнштейннің «мерт» болуы осылай еді. Қазір Байнштейн төңкеріс жасауды ұсынды деген сөз дұрыс емес. Оның ұсынғаны істейтін шаралардың жүйесі еді, оның біразын күні бүгін өзіміз жүзеге асырып отырмыз. Голощекин жолдастың «Октябрь жолымен өту» дегені

де төңкеріс жайынан сөз қылуға себеп болған сықылды, мұны да неше түрлі шаралардың желісі, мұның біразы ұйғарылған, біразы жүзеге асырылып отырған. Бұдан кейін де асырылатын шаралар деп ұғыну керек еді. Оның өз айтуы дәл былай:

Осы мәселелердің бәрін де Кеңес үкіметінің ауылда (А.Б.) құрылыс әдістері, ру арасының жайын ескере білу, ауылға қалай жанасу мәселесі оп-оңай шешіле қалатын нәрселер емес. Өзбекстан жер өзгерісін өткізгенде ғана, бір реттен октиабр жолымен өткенде ғана, Кеңес үкіметін күшейтіп отыр. (Пленумдағы Голощекин жолдастың сөзі).

Жаңа төңкеріс туралы сөйлесуге бұл дәлел бола ала ма? Біздің білуімізше дәлел бола алмаса керек. Әңгіме өзгеріс жайынан, иә Өзбекстанның жер өзгерісі сықылды бірқатар өзгерістер жайынан болып отыр. Мәселені былай қойудан кейбір жолдастар шошыма-сын.

1921 жылы Ленин жолдас айтқан: «Біздің қазіргі жаңа дәуірде жаңа шаруа түзеу жолда қай ісіміз болса да үлкен еп керек. Дұрыс әдіс керек, нені болса да көп ойлап, көп толғау керек. Міне, бұл бүгінгі біздің жаңа дәуірімізді еске алатын жаңа нәрсе».

Бұл сөздер біздің жаңа шаруашылық сайасатына әдіспен кірген кезімізде ғана жазылған. Қазір өзге түрдеміз, қазір біз есімізді жинап алып, шаруашылықтың дербес, капиталшылдық түріне шабуыл жасап тұрған кезіміз. Біздің өзгерісіміздің де түрі де болса, бұл шабуыл түрі.

«Жаңа төңкеріс» деген сөз өлкелік комитеттің жолына қарсы тұрушылардың сөзіне торуыл келтіру керек болған сөз. Әңгімені «жаңа төңкерістен» айта беретін

болсақ, сөзден сөз көбейе бермек. Бұл ретте Бухарин жолдасты да, Сталин жолдасты да, Ленин жолдасты да куға алуға болады.

Бухарин жолдас не деп еді? «Олар біздің қазіргі көксейтініміз тағы да жаңа үшінші төңкеріс емес, ұйымдасқан бейбіт жұмыс... Мемлекет құрылысын ілгері бастыра беру жұмысы».

Бұл туралы Сталин жолдас не айтқан? «Іс жүзінде бұл қыңырлық поселкеде тап тартысын қоздыруға, жуан жұдырықты тоздыратын жарлылар комитетінің сайасатына қайтып айналуға, сонымен мемлекет ішінде ел соғысын жариалауға бастайды».

Ал енді Ленин жолдас не демек? «Ел соғысының ұранын ел бейбітшілігі ұранымен алмастыруды түсінбейтін адам жұртқа күлкі болуға лайық». (Месников жолдасқа жазылған хаттан).

Мұндай әдемі сөздерді қалай пайдаланбассың, айтыңдаршы?

Бұл сөздерді енді азырақ тексеріп өтелік. Сталин жолдастың сөзі қандай қыңырлыққа қарсы айтылған? Бұл жуан жұдырықтан келер қатерді қалпынан асыра сөйлегендерге, орталық комитет көрсеткен шаралардан басқа өз жанынан бірқатар шаралар ұсынушыларға айтылған сөздер.

Ал енді біздің Қазақстанда Сталин жолдастың сөзін қағып алып, «бұл қыңырлық поселкеде тап тартысын қоздыруға бастайды» дегенде, мұнысы шынында орындауға ұйғарылып отырған шаралардың тізбегін сөз қылғандық болады.

Осылай тұп-тура ашық айту керек еді, осыған қарсы сөйлеу керек еді, жаңа төңкерісті бетке ұстап жасырынбау керек еді.

Мұның мәнісі қалай? Мәнісі: «Қазақстан Ленинград емес. Кеңестер Одағынан, бізді Орынбор губерниасы ғана бөліп тұр», «Жалпы ілгерілеу жолымыздың шамасы бірдей». Мұндай дәлелдің айағы неге апарып соғады?

Мұның – біздің жағдайымыздың орталық комитеттің жалпы нұсқауларымен ғана қанағаттанып, жергілікті жағдайға дәлме-дәл келтірген қосымша шараларды қолданбасақ та болады деген сөз ғой. Ауыл жағдайы поселке жағдайымен бірдей «сықылды». Поселкеде қандай сайасат жүргізу жайы белгілі, со да бізге болмай ма партианың ауылда кездесетін қиыншылықтарын со да жоймай ма, «Америка ашудың не керегі бар» дегенге келеді.

Бұдан кейін Рыков жолдасты куәлікке тартады. «Түк талас болмауға тиіс, бірден бір түзу жол кооператив». Бұл дәлелді дәлелді тауып алуы да тамаша емес пе. Кооператив даңғыл жол екені рас қой. Бірақ, бүгін осы сағатта бұдан бұрын иә, осымен бірге қатар шешетін өзге мәселелер жоқ па екен. Алдымен кооперативтің жолын тікенектен аршып алу керек қой, әйтпесе оның жолын байдың селеуі басар, басып та отырған жерлері бар, сөйтіп өтірік кооператив тумай ма?

Сонымен бұл топтың ойын оның мынадай деп сипаттауға болады:

1. Қазақстанда іргелі сайаси мәселелерді шешерде теріс зианды әдістерді пайдаланғысы келеді.

2. Ауылдың жұртшылық шаруашылық қатысы даму жолының негізгі өзгешеліктерін сылап-сипап жоққа шығарғысы келеді.

3. Бұл жұртшылық – шаруашылық қатысын сүйекке

біткен әдет пен бұрынғы ескі күйінде қалдырмақшы. Қарсы сөздерінің бәрі келіп осыған тіреледі. Бұл қалай? Бұл кімнің пайдасы?

Қазақстанда ешкім шын мағынасында жаңа төңкеріс жасамақшы емес. Төңкеріс деген нәрсе екі тап тартысып, біреуі жеңіп, әкімшілікті қолға алғанда, жұрттың шаруашылық негізін қайта құрғанда болады. Мұндай төңкеріс біздің ойымызда жоқ, мұны сөз қылған адам жоқ. Әңгіме ауыл кедейінің пайдасын көздейтін шаралар туралы болған, күні бүгін де солай; ол шаралар қырдың жалпы шаруашылығы өсуін тоқтатпай, социалистік жолына қарай бастап, елде Кеңес үкіметіне күшті негіз орнатуды көздеме.

*«Еңбекші Қазақ» газеті, №225–226,
12–13 қазан 1926.*

Ескерту: Бүгінгі емлеге 1993 жылы түсіріп, 25 қазан күні «Егемен Қазақстан» газетінің 217–218-санында жариялаған – Рысбек Сарғожин, Қазақстан журналистер одағының мүшесі.

«ЕҚ» редакция тарапынан бұл мақаланың ықшамдалып жарияланғанына, Ахмет Байтұрсынұлы айтқан үндеу сөздердің осы күнге де дөп келетініне, Алаш арыстарының арманы – Қазақ елін қайтсек көркейтіп, өркендетеміз, қайткен күнде, ынтымағы жарасқан, өзге жұрттан бағы асқан дәулетті ел қатарына қосыламыз деген арман болғанын жазады. Әрі сол мақсат тәуелсіздігін алған Қазақ мемлекетінің бүгінгі қамқаракеті барысында да үндесіп жатқандай деген түсініктемелік-анықтама берілген. Бұл мақала 2013 жылы жарық көрген А.Байтұрсынұлының алтытомдық жинағының 6-томына алғаш рет енген.

ТҮРІКШІЛЕР ҚҰРЫЛТАЙЫ

Түрікшілердің 1-інші құрылтайы феуралдың 26-нда басталып, марттың 6-да жабылды. Түрік нәсілді жұрттардың өкілін жібермегені аз болар. Қалмақтар да адамын жіберген. Бір шеті Стамбул, екінші шеті Қиыр Күншығыстағы Жақыт – сол екі арадағы түрік нәсілді жұрттардың көбінің-ақ өкілдері болды. Бұрын қағаз жүзінде білісу болмаса, көрісуі жоқ түрік жұрттары бірін-бірі жүзбе-жүз көріп танысты.

Түрікші ілімдерден академия мүшелері: Бартолд, Олденбург, Крымскій, толып жатқан жана тағы профессорлар болды. Бөтен мемлекеттерден неміс профессоры Менсел, мажар профессоры Майсереш, анатол түрік профессоры Көперлі-зада мен Құсайын-зада болды.

Құрылтай қарауына арналған 14 бапты мәселе еді. Соның әрбірінен 4–5, қатта 8–9 байандамалар жасалды. Бірақ мәселе көп болғанмен, құрылтай шақырушылардың көбінесе көздегені латын қарпы екендігі құрылтайды ашушылардың да, үкімет тарапынан құттықтаушылардың да сөзінен көрініп тұрды.

Солай болған соң қарыпқа қатысы бар мәселелерге көбірек зер салынып, солар көбірек талқыға түсіп, басқалары ат үстінен айта өткен сияқты болды.

Құрылтай програмындағы мәселелер мыналар еді:

1) Түрік жұрттарының тариқын тану жүзіндегі істердің кәзіргі күйі мен келешектегісі. Байандамашылар: Бартолд, Баруздин деген профессор, татар тариқшысы Убайдуллин Әзиз.

2) Түрік жұрттарының мәдениетін зерттеу ісінің кәзіргі күйі мен келешектегісі. Байандамашылар: Руден-

ко, Майсереш, Миллер профессорлар мен Шурсен деген.

3) Түрік тілдерінің өзара жана мұғал (монғол), тунгуз, пинугор, жапон тілдерімен тұқымдастығы. Байандамашылар: Шобан-зада мен Кинко деген профессорлар.

4) Түрік тілдерін тану жүзіндегі істің кәзіргі күйі мен келешектегісі. Байандамашылар: Самойлович, Малов, Ашмарин деген профессорлар.

5) Емле [нің] жалпы негізі. Байандамашы: Шерба профессор. Түркі емлелері. Байандамашылар: татар қалам қайраткері Ибрайым ұлы Әлімжан, әзірбайжандық Аға-зада деген.

6) Пән сөздерінің жүйесі туралы. Байандамашылар: Шобан-зада профессор мен Зиенат деген. Түрік тілінің пән сөздері туралы. Байандамашылар: Зайналы, Одабаш, Байтұрсын ұлы.

7) Әліп-би сыны пән жағынан, әліп-би сыны іс жағынан. Байандамашылар: Иаковлев пен Жирков профессорлар. Түрік әліп-билері туралы. Байандамашылар: Мамет-зада, Шарап ұлы Әлімжан, Алпар ұлы, Төрөкұл ұлы, Берді ұлы, Омар ұлы.

8) Ана тілін үйрету әдісіндегі жаңа ағымдар туралы. Байандамашы Шерба профессор. Түрік тілін оқыту әдістері туралы. Байандамашы Епенді-зада.

9) Түрік әдебиет тілдерінің жетілуі туралы. Байандамашы: Коперлі-зада профессор мен Әкім ұлы Нығымет.

10) Түрік әдебиет тілдерін тану жүзіндегі істің кәзіргісі, алдағысы. Байандамашылар: Коперлі-зада, Менсел профессор, Сағади ұлы Абдырақман.

11) Түрікші мекемелердің кәзіргі құрылған түрлерімен жақында істейтін істері туралы.

12) Өлке тану ісінің әдістері. Байандамашы: Олденбург.

13) Түрік жұрттарының мәдениет жүзінде соңғы кездегі жетілісі. Байандамашы: Павловиш.

14) Ұйымдастыру мәселесі.

Осыншама толып жатқан мәселелер туралы толып жатқан байандамалар қайсысы қай түрде жасалып, қалай қаралып өткенін бейнелеп айтуға орын тар болғандықтан жана да құрылтайда не болып, не қойғаны турасындағы барша мағлұматтар түгелімен бәрі басылып шығатын болғандықтан, құрылтай қабарын түгел сөйлеймін демей, оқуға қатысы көбірек мәселелер ғана турасынан азырақ айтып өтпекпін.

Ол мәселелер: 1) Емле, 2) Пән сөз, 3) Әліп-би, 4) Ана тілін оқыту әдісі турасындағылары.

Бұл мәселелер туралы әуелі орыс ілімдерінің пән пәтуасы түріндегі байандамалары болып, сонан кейін басқалардың байандамалары болып отырды.

Емле туралы пән пәтуасын сөйлеген Шерба профессордың сөзі қысқалап айтқанда мынау болды.

Төрт жүйелі емле бар: 1) Дыбыс жүйелі, 2) Тұуыс жүйелі, 3) Тарих жүйелі, 4) Таңба жүйелі.

Дыбыс жүйелі емле – сөзді айтылуынша жазу (қазақ пен қырғыз емлесі дыбыс жүйелі болады). Тұуыс жүйелі емле – сөздің тек айтылуына қарамай, тегіне де қарай жазу (орыстікі туыс жүйелі емле). Тарих жүйелі емле – қашаннан жазып келе жатқан қалыпша жазу (арабікі, араб емлесін өзгертпей қолданушылардікі, ағылшын, франсуз, немістердікі тарих жүйелі емле болады). Таңба жүйелі емле – сөз орнына таңба салу (қытай жазуы, бұрынғы екі сулықта болған аққаттардың, шумерлердің сүйір жазулары).

Бұл емлелердің ең жақсысы – дыбыс жүйелісі; үйткені бұ жүйелі емле үйренуге жеңіл. Емле жеңіл болуы тәрбиешілік жағынан да, бұқарашылық жағынан да артық. Жақсы емленің қасиеті үйренуге жеңілдігі мен ойды дұрыс ұқтыруы.

Онан соңғы жақсы емле – туыс жүйелісі. Ең қиыны тарих жүйелісі мен таңба жүйелісі деді.

Ибрайым ұлы Әлімжан жасаған байандамасында емле жеңілдету жүзінде түрік жұрттарында не істелгенін, қайсысының емлесі қай күйде тұрғанын, емле қай түрде болуы керектігін айтып өтті. Емле түзеу жүзінде түрік жұрттарының алдағысы қазақ, арттағысы әзірбайжан, анатоли түркі болып шықты. Басқалары соның екі аралығында болды. Құрылтай дыбыс жүйелі емлені, керегіне қарай туыс жүйесімен үйлестіріп алуды қабыл етті. Әзірбайжандықтар араб қарпымен дыбыс жүйелі емле жасауға болмайды деп ойлайтын көрінеді. Сондықтан олар дыбыс жүйелі болған соң, латын қарпысыз болмайды деп, дыбыс жүйелі, латын негізді деген сөзді керек емес десек те болмайды, көпшілік қолында болған соң, қыстырып өткізді. Ол жерде пікіріміз айырылатынын мәлім еттік те қойдық.

Пән сөздері туралы байандаманың бірі менікі болғандықтан, өз байандаманың да мазмұнын қысқасынан айта өтейін. Байандамадағы айтқаным: пән сөздері жағынан басынан-ақ қазақ басқалардан бөлек жол тұтынды, басқа түріктер әдебиет тілі араб, парсы сөздерімен шұбарланса көркем болады дегендіктен, екінші, өз тілдерінен пән сөзіне лайық сөздер іздеуге ерініп, дайын пән сөздерді ала бергендіктен, түпкі ана тілі мен әдебиет тілі бөлектеніп, өз сөздерін жат сөздер жұтып, жойып жіберу даражаға жеткен.

Қазақ жат сөзге әуестенбей, пән сөздерін өз тілінен жасауға тырысты. Әдебиет тілі ауылдағы қазақтың қат білетін, білмейтін – қайсысына да болса түсінікті болуын көздеді. Тіл арасына жік түсіп айырылмас үшін, жат сөздерді амалсыз болған жерде ғана алатын тәртіп қолданды. Ол тәртіп қазақ білімпаздарының тұңғыш тобында қабылданғаны айтылды.

Сол жол басқа түріктер қолдануына да теріс болмас делінді.

Құрылтай қарары да осы негізді болды. Бірақ жалғыз қазақ емес, басқалар да қолданатын болғандықтан, біздің қолданған тәртібімізге қосқандары мынау болды: түрік жұрттары тілдерінің жақындығына қарай топталып бөлінсін, пән сөз топ ішіндегі жұрттардың бөріне ортақ түрде алынсын.

1-інші басқыштағы мектептерде қолданатын пән сөздер әр жұрттың өз тілінен алынуы абзал; 2-нші басқыштағы мектептерде қолданатын топқа ортақтастырып алған пән сөздер болсын. Жоғары мектептерде әлемге жайылған Еуропа пән сөздері қолданылсын делінді.

Латын қарпын қолдаушы 7 байандаманың екеуін ілім пәтуасы түрінде екі профессор жасады. Иаковлев профессор әліп-би қандай қасиеттерімен жақсы болатынын, не үшін латын қарпын қолдайтынын айтты. Оның айтуынша, жақсы әліп-би тіл дыбысына түгел жету керек, қарып белгісі аз болу керек. Бұл екі қасиет – қазақ әліп-бйінен табылатын қасиет. Қазақтан басқада ондай әліп-бйі бар деп айтпады. Дәйекші қойып қарып белгісін азайту – бұл табылған ақыл деп. Латын қарпын жақтайтыны латын қарпы – жайылып келе жатқан қарып, арабтікі тоқталып қалған қарып деді.

Онан басқа латын қарпының араб қарпынан пәлендей артықшылығы бар деп айтқан жоқ.

Жирков профессор араб қарпының сұлулығын, бірақ баспа істері жағынан қолайсыз жағын, кәзіргі жеңілдетуге жасап жатқан өзгертулер араб қарпының сұлулығын бұзатындығын сөйледі. Мұның сөзінше баспаға жеңілдету мақсатпен араб қарпының сұлулығын бұзудан да өзінен безу артық деген пікір ұғылды. Латын қарпымен араб қарпын салыстырған жерінде арабтың ескі қарыптарын алып салыстырғандықтан, айтқан сөздері дәлелді бола алмай шықты.

Бұлардан кейін байандама жасаған латыншыл бес кісінің бесеуі латын қарпы мен араб қарпын салыстырғанда (тістеріне жұмсағырақ болған соң) арабтың ескі қарпын алып салыстырумен болды. Көбі түк дәлелсіз болды. Араб әліп-биінің кемшілігі деп көрсетуге алған нәрселері біздің мұнан 15–16 жыл бұрын басын ауыртқан араб емлесінің кемшіліктері болып шықты.

Біздің 10-ыншы жылдарда шығарып ескі-ұсқы қоймасына тастаған нәрселерімізді кейбіреулер 26-ншы жылдарға дейін тұтынып келіп отырып, соны өзгерту ниетке жаңа ғана кіргенін өздерінше бір артықша жаңашылдық деп біліп, өздерін әлдеқандай өзгерісшіл көріп жүр екен. Тарих жүйелі араб емлесінің тас талқанын шығарып бұзып-жарып, араб қарпымен-ақ дыбыс жүйелі қазақ емлесін жасап алғанымыздан қабарсыз екен. Олар арабтың емлесін бұзудан қарпын тастау оңайы; қарпын тастамай, емлесін бұзуға болмайды деп ойлайды екен. Араб қарпынан латын қарпына көшеміз деуінің ең негізгі себебі осы екен. Қазақ, қырғыз, башқұрт, татар, араб емлесін бұзғаннан араб қарыптары қираған жоқ, қайта түзеліп жақсы бола

бермекші. Бұл басқаларға мүмкін емес нәрсе сияқты көрінеді. Мәселен, арабтың «хбз» деген сөзін арабтың бес қарпымен «хабаз» деп жазуға болмайды. Латынның ғана бес қарпымен жазуға болады.

Араб қарпын қолдаушы екі байандама болды. Оның да бірі, мәселен, Алпар ұлының байандамасы, араб пен латын қарыптарының жақсы-жамандығын сөз қылмай, араб қарыптарына баспа жағынан жеңілдету мақсатпен жасалып жатқан өзгерістер туралы. Ол өзгерістермен жасалған тәжірибелер араб қарыптарын түбінен копармай-ақ түрін азырақ өзгертумен да баспа жағының кемшілігі жоғалып, басқалардан артық болмаса, кем болмайтынын айтып, қандай өзгеріс жасалғандарын көрсетті. Өзгерткен қарыптардың ірілері осы күнде қолданылып, ұсақтары құйылып жатқандығын мәлім етті.

Араб пен латын қарыптарын таразыға тартқандай салыстырып, артық-кем жақтарын ыспаттап көрсетіп, арабтікін тастап, латындікін алуда түк мағана жоқтығын айтып сөйлеген байандама асылында жалғыз Шарап ұлы Әлімжандікі болды. Латынға қарсы байандама, сөйтіп, біреу-ақ десек те болады. Бірақ бір де болса, бірегей болды. 2 сағаттан астам айтылған байандаманың мұнда жүзден бірін сыйғызу мүмкін емес. Сондықтан тек ұшығын ғана көрсетіп өтемін.

Байандамашы мәселені асылынан алып, алшысынан қойып бастады. Ол айтты; біздер сөз қылып отырғанымыз – «әліп-бій қалау» мәселесі емес, «әліп-бій алмастыру» мәселесі, «әліп-бій қалау» деген мен «әліп-би алмастыру» деген – екеуі бір емес.

Түрік жұрттары әліп-бійі жоқ жұрттар болса, алдына салған әліп-бійлерді қарап-қарап, ұнатқан біреуін алар

еді. Түрік жұрттары – тұтынып отырған әліп-бйі бар жұрттар. Көбінің әліп-бйімен байласқан әдебиеті, мәдениеті бар. Тұтынып отырған әліп-бйді тастап, бөтен әліп-биге көшкенде, қанша сауатты адамдар сауатсызға айналмақшы, қанша мұғалімдер қайтадан қат үйренбекші, қанша баспақаналардың қарыптары жаңадан жасалып, жаңадан құйылмақшы, қанша қарып тізушілер қайтадан үйренбекші, қанша қаржы шықпақшы, қанша еңбек сарп етілмекші. Осыншама құрбандықтың бәрін өтегендей алмастырып алатын әліп-биде бұрынғымыздан анағұрлым артықшылық болу керек. Сондай артықтық алатын әліп-бйде бар ма екен деп алып, екі әліп-биді түрлі жағынан салыстыруға түсті.

Екі әліп-бйдің де артық-кем жерлерін әншейін сөйлемей, әр түрлі ілім тәжірибелерімен ыспаттап, даусыз дәлелдер келтіріп байандады. Ақтығында латын әліп-биінде көп құрбандықты өтерлік аса артықтық болмақ түгіл, араб әліп-биінен де көрі кемшіліктер көбірек болып шықты, бірақ құрылтай дүкені жасаушылардың қолында болғандықтан, күн бұрын қолайлап бәрін икемдеп қойғандықтан, қазанның құлағы қазаншының қалаған жерінен шықты: «Латын әліп-биінің артықтығына құрылтайдың көзі жетті. Енді алуалмау әр жұрттың, әр мемлекеттің ықтиарында» деген қарар көпшілікпен өтті.

Қанша ыспат, дәлелдер болғанын түбінде құрылтай жұмысының мағлұматтары басылып шыққанда, әркім өзі көре жатар.

Қарып мәселесі турасында қазақ тарабынан айтқанымыз мынау болды: біздер мәдениет жүзінде кейін қалған жұрт болғандықтан, мәдениет қуатымыз да, мал

қуатымыз да шағын, сол шағын қуатымызды қазірде өте-мөте керек нәрселерге ғана жұмсап жатырмыз. Қазіргі бізге өте-мөте керек нәрсе – оқу кітаптары. Бар күшімізді соған салып жатырмыз. Басқа керек нәрселер де толып жатыр; оларды қойа тұрып, өте керегін істеп жатырмыз. Қарып жағынан өте-мөте керек болып қысып тұрған мұқтаждық жоқ. Осы құрылтайда айтылған пән пәтуаларынша ең жақсы емле де, ең жақсы әліп-би де біздікі болып шықты. Емле мен әліп-би жағына келгенде, біз орыстан да, немістен де, франсуздан да, ағылшындардан да алда тұрғанымыз мәлім болды. Азғана күшімізді озған үстіне озамыз деп, озып тұрған жерімізге жұмсауымыз керек. Бізге жаны ашитындар қарып тауып береміз демей, мектептерімізді бұзау мен қозы алатын үйлерде пысынатпай, соларға үй салып берсе екен делінді.

Қарыптан соңғы жасалған байандамалар талқыға түсіп сөз болмастан комиссияға жіберіле берді. Ана тілін оқыту әдісі ғана сөз болыңқырады, басқалары тіпті айтыс ашылмастан комиссияға кетіп отырды. Ана тілін оқыту әдісі туралы байандама жасаған Шерба профессордың айтқан сөзінің қысқаша мазмұны мынау болды: осы кезде ана тілін оқытуға қолданатын әдіс мынау: дыбыс негізді әдіс, тұтас тұлғалы әдіс (америка әдісі дейтін). Қай әдісті қолдану қолайлы болуы емле жүйесіне қарай: дыбыс жүйелі емлені қолданушыларға дыбыс негізді әдіспен оқыту оңай, тарих жүйелі емлені қолданушыларға тұтас тұлғалы әдіспен оқыту оңай. Тұтас тұлғалы әдіс – ағылшын емлесінің ауырлығынан туған әдіс. Ағылшын емлесі тарих жүйелі. Дыбыс негізді әдіспен ағылшын емлесін үйрену азап, қатта мүмкін де емес. Дыбыс негізді әдіс дыбыс жүйелі

емлеге өте қолайлы. Емлесі дыбыс негізді құрттар қолданған жерде үйретуге ең жеңіл, жемісі тез пісетін дыбыс негізді әдіс екені ақиқат.

Тұтас тұлғалы әдістің өзін оңаша алып, дыбыс негізді әдіспен салыстырғанда, түк артықтығы жоқ. Жазылуы мен айтылуы – екеуі екі басқа, ағылшын емлесіне дегенде ғана тұтас тұлғалы әдістің артықтығы бар. Біздің орыс әдісшілерінің тұтас тұлғалы әдіске әуестенетіндері дыбыс негізді әдістен көрі оны көр-некірек дейді. Асылында, дыбыс негізді әдіс тарик жүйелі ағылшын емлесіне қандай қолайсыз болса, тұтас тұлғалы әдіс дыбыс жүйелі емлесі бар жұрттардың қолдануына да сондай қолайсыз болады деді.

Құрылтай түрік жұрттары үшін дыбыс жүйелі емлені қабыл алған соң, оған қолайлысы дыбыс негізді әдіс болған соң, осы әдісті қабылдап қарар шығарды.

Ана тілін оқыту турасынан шығарған қарарға тағы да кірген баптар болды. Оның өте-мөте ескерерлігі сынау болды:

1) Ана тілін үйрену жағын жақсылау үшін түрік жұрттарының әр тілі анық танылуы керек. Тіл іліміне жетік білімпаздар шығару үшін оқытушы дайарлайтын орта мектеп пен жоғарғы мектептерде тіл сабақтары елеулі орын алу керек.

2) Бірінші басқыштағы мектептерде тіл сабағы жүзінде қалық әдебиеті басым боларға керек.

3) Екінші басқыштағы мектептерде тіл сабағы жүйелі ілім түрінде өз алдына оқытыларға керек.

4) Әдебиет 2-нші басқышта әлеумет тану ілімімен бірге кез келген түрде де, жүйеленіп әдебиет тариқы түрде де оқытылу керек. Тарик түрінде оқытылғанда ана тілінің әдебиетінен басқа ағайын жұрттардың әдебиеттерімен таныстыру керек.

5) Тіл білімі ереже жаттату түрде үйретілмей, сөздің тұлға, мағана, қисын жағын тану түрде үйрету керек. Сөздің тұлға, мағана жағын тануға керекгі жоқ нәрселер тіл білімінің сабағына кірмеске тиіс.

Оқуға қатысы көбірек осы төрт мәселе сөзімен құрылтай әңгімесін тоқтатамын.

«Жаңа мектеп», № 7–8, Б.43–50. 1926.

ТҮЗЕТІЛГЕН ӘРІП

Араб әрпіне тағылатын міннің ең зоры баспа түрінің төрт тұрпаттылығы еді. Ол кемшілік араб әрпінің бойына біткен кемшілік емес, кейіннен кез болған кемшілік еді. Араб әрпін жазбадан баспаға айналдырғанда сөзді әріп жігінен кеспей, буынсыз жерінен бұтарлаған. Әр әріп тұрған жерінде туралып, бір әріптің айағы екінші әріптің басына, басы басқа әріптің айағына қосылып, бір әріп бірнеше бөлініп кеткен. Сонан баспадғы әріптер жазбадағыдай емес, тіркесетіндері төрт тұрпатты, тіркеспейтіндері екі тұрпатты болып шықты. Оның әр тұрпаты әріп кассасында өз алдына ұйа алып тұратын болған себепті ұйа көбейіп, касса үлкейіп, баспа жұмысына кемшілік келтіретін еді. Сол кемшлігі жазу машинасын жасауға да көпке дейін бөгеу болған еді. Сол кемшіліктің кесапаты әрі кесу, қалып жасау, әріп құйыу жұмысына тиетін еді. Баспамен істес болған жұрттар осы қолайсыздығын көріп, көптен-ақ түзетуге ойланса да, патша заманында пәтуасыз молдалар ықпалы жүріп тұрған кезде батылдық етіп түзете алмаған еді.

Октябiр өзгерiсi болып, мәдинет iсi молдалардың құрсауынан босаған соң, араб әрпiнiң айтылған қолайсыздығын жойып, кемшiлiк кесәпаттарын аршу талабына кiрiсушiлер бола бастады. Солардың 7–8 жылдан берi өткен еңбектерiнiң нәтижесi бiрнеше түзеу жобасы болып шыққан. Жобаларды қарап, ақылдасып, қайсысын алау туралы кеңеспекке Татарыстан бiлiм ордасы түрiк республикаларынан өкiлдер шақырған, әрiп мәселесiне араласып жүрген, әрiп жобаларын жасап жүрген адамдарды шақырған. Кеңес октябiр-дiң 20-нда ашылып, 26-нда бiттi.

Кеңеске толып жатқан жобалар түстi. Жобалар қарай келгенде екi негiзге бөлiндi: 1) араб әрпiн еуропашалау негiзiнде жобалар, 2) араб әрпiн өз негiзiнше түзеу жобалары.

Алдыңғы түрде жоба жасаушылар: бұрынғы Дамей, Қаритонұлылар, қазiргi Қасен, Қали, Тайыр, Молдашұлылар.

Бұлардың жобаларында араб әрпiнiң тұрпаты Еуропа әрiптерiнiң тұрпатына ұқсас болып шығады. Соған ұқсату үшiн араб әрiптерiн кередi, созады, иедi, бүгедi, әйтеуiр, жақындастыруға тырысады. Бұлардың ойлауынша, әрiптер жазбада тұтасса да, баспада Еуропа әрiптерiнше дара-дара басыларға керек.

Екiншi түрде жоба жасаушылар: Бұрнаш, Алпар, Ыдырыс, Тоқай, Шарап, Орманшыұлылар. Бұлардың жобалары бiр негiзiнде, өзара айырылатын жерлерi бар. Бұрнашұлының жобасы әрiптiң бас тұрпаты мен жеке тұрпатын алып, екеуiн үйлестiрiп, қиындастырғандығынан, бұрынғы баспадан айырғысыз болып, түзеткенi түк сезiлмейтiн дәрежеде жасалған.

Алпар, Ыдырыс, Тоқай, Шарапұлыларының жоба-

лары әріптің бір-ақ тұрпатын алып жасаған жобалар. Бұлардың әр тұрпатты әріптері бұрынғы бас тұрпатқа жақын. Сөздің басында, ортасында келгенде, бұрынғы баспадан айырғысыз болып, жалғыз-ақ сөздің айағында ғана құйрығының шолақтығынан жаңаланғаны білініп қалады. Білінгенімен де оқуға кемшілігі жоқ, өйткені, сөздің сүгіреті соңындағы жалғыз әріптен елерлік болып өзгермейді.

Орманұлының жобасы араб әріптерін негізінше алған. Бірақ нүктелерін әріпке қосып, тұтас мүше іспетті жасаған. Нүктелері тұтасқандықтан, әріп ұсқыны жатырқалық болып көрінеді.

Сын нарқына алған негіздегі шарттардың көбіне тура келетін жоба Бұрнашұлыныкі. Оның жобасындағы әріптер ұқсастығымен де, сұлулығымен де бұрынғы баспадан түк айырылмайды. Бірақ қолайлылық жағына келгенде, жалғыз тұрпатты әріп алған жобалардан төмен. Төмендігі сол – бір әріп орнына екі әріп алады. Түзетілудегі мақсат бір әріптің бір-неше тұрпатты болуын жойыу болған соң, неғұрлым тұрпат түрлері кемісе, соғұрлым көздеген мақсат жақын болмақ. Сондықтан Бұрнашұлының жобасы түпкілікті алынбай, уақытша алынатын болды.

Түпкілікті баспаға тек жалғыз тұрпатты әріп жобалары алынатын болды. Ондай жоба ұсынушылар: Алпар, Ыдырыс, Тоқай, Шарапұлылар. Бұлардың жобалары бір негізді: алатындары әріптің жалғыз тұрпаты. Араларындағы айырымдары аз. Сондықтан төртеуінің де жобалары қабыл алынды.

Орманұлының жобасы жалпы баспаға алынбағанмен, әріптерді түрлендіру жүзінде түр үлгісінің бірі болып алынуға жарарлық делінді.

Сөйтіп, кеңестің шығарған қарары мынау болды:

1. Әріптің бір ғана ұсқынды болуы оқыту жағынан да, қаражат жағынан да, баспа жұмысы жағынан да зор жеңілдік келтіретін болғандықтан, түрік-татар жұрттары тұтынып отырған араб әріптері баспада бір ұсқынды болуы тиіс.

2. Бір ұсқынға әріптің бұтарламаған, тек қысқартылған сүгіреті алынады.

3. Бір ұсқынға алынған әріп сүгіреті сөздің басында да, ортасында да, айағында да, қандай әріппен қатар тұрса да, жалғыз ғана сүгіретті болып, халықтың көзі үйренген тұрпатына мүмкін қадарлы жақын болуы тиіс.

4. Баспа жұмысына қолайлы болу жағынан қарап, әріптер толық пункттерге сыйымды болып, подрезкасыз, шпонсыз тізілерлік болсын. Жалпы, баспаның 14-нші кегілінен артпасқа тиіс.

5. Алдағы 1927–28-нші оқу жылына басылатын оқу кітаптары жоғарыда айтылған бір ұсқынды әріптермен басылсын.

6. Бір ұсқынды әріп баспаханаларға таралып болғаннан кейін, газеттер, журналдар, кітаптар (қара бұқараға деп айырмастан) бір ұсқынды әріптермен басыла басталуы керек.

7. Қара бұқараның бір ұсқынды әріпке көшу жолын жеңілдету үшін әріптердің сөз айағындағы түрлерін бірден тастамай, бірте-бірте тастау керек: бірақ бір жылдың ішінде әріп құйрықтары жоғала-жоғала барып, ақтығында тек бір ұсқынды ғана әріптер болуы керек.

8. 1928 жылғы ғинуардың бірінен бастап татар мен қазақ баспаларында бір ұсқынды әріптерге көшіп болу керек.

9. Татар мен қазақ баспалары үшін төрт ұсқынды әріп құйыу қазірден тоқтатылсын.

10. Жазу машиналарына қазірден-ақ жоғарыда айтылған бір ұсқынды әріптерді қолдану керек.

11. Мектепте үйретілетін қол жазбалары бір ұсқынды әріптердің тұрпатынан онша алыстамасқа тиіс.

* * *

Әріпті бұлай түзетуден көретін игілігіміз қандай? Мұнан көретін игілік есепсіз көп.

Әуелі, әріп жасау жұмысын азайтады. Қазақша баспаға бұрынғы бойынша 77 әріп жасадың орнына 35 ғана әріп жасалады. Бұл әріп жасау ісін үш еседен де артық жеңілдету болады. Ашық түрде айтқанда, үш әріптің орнына бір-ақ әріп жасау болады.

Әрине, бір әріпті жасауына кететін уақыт пен еңбек, қаржы-қаражат үш әріп жасауына кететін уақыт пен еңбек, қаржы-қаражаттан үш есе кем болмақшы. Әріп кесуінен бастап, сол үш есе жеңілдік әріп қалыбын жасау, құйыу, оған төлейтін ақыға дейін барады.

Екінші, әріп тізу жұмысын жеңілдетеді. Әріп аз болса, әріп кассасының ұйасы да аз болмақ. Ұйасы аз болса, касса шағын болмақ. Касса шағын болуы мен ұйа аз болуы әріп тізі жұмысын оңайлатпақ. Түзетілген араб әрпі бір ұсқынды ғана болған соң, кассасының ұйасын азайтады. Ұйасы аз болған соң, касса шағын болады. Мәселен, қазақ әріптеріне бұрынғыша 77 ұйа керек болса, енді оның орнына 25 ұйа ғана керек болады. Бұл 68 пыратсентке жақын жеңілдену, басылған нәрсенің бағасы арзандау болады.

Оның үстіне, касса шағынданса, әріп тізушілер бұрынғыдай түрегеп тізбей, отырып тізуге мүмкін болады.

Үшінші, жазу машиналарын жақсылауға жол ашады. Бұрынғы әріптерге орын көп керек болғандықтан, жазу машинасының түрткіштеріне (клауи-теріне) сыймай, әурелейтін еді. Енді жазу машинасына бір түгіл, екі әліп-бидің әрпін сыйдыруға болады. Мәселен, бір машинаны енді әрі қазақша, әрі орысша басуға жарайтын етіп, екі әліп-бидің әрпін сыйдырып жасауға болады.

Төртінші, оқыту ісін жеңілдетеді. Араб әрпі оқыту әдісін жақсы білетін адамдардың қолында бұрын да оқыту жүзінде онша қиындық қылмайтын. Оқыту әдісін шала білетіндерге ғана төрт тұрпатты болуы қиын көрінетін. Енді әріп тұрпаты бір ұсқынды болған соң, оқыту әдісін білетін, білмейтіндердің бәріне бірдей жеңіл болмақшы.

Бесінші, басқа да машинамен істелетін баспа жұмысының көбіне пайдасы тимек. Соңғы замандарда шыққан линотип, минотип деген әріпті әрі қойып, әрі жыйып, кітаптың бір жолын біржолата тізіп шығаратын машиналарға келгенде, түзеткен араб әрпінің қолайлылығы тағы артықша болмақ. Сондай машиналардың түркіштеріне орыстар, басқа да Еуропа жұрттары бір ғана әліп-бидің әрпін сыйғызғанда, жаңарған араб әрпімен екі әліп-би әрпін сыйғызуға болады.

Қысқасы, жаңарған араб әрпі баспа дүниесі, жазу машинасы, оқыту жұмысы жағынан орыс әрпінен де, басқа Еуропа жұрттарының әріптерінен де анағұрлым артық болмақ.

«Жаңа мектеп» №1, Б. 32–36, 1927.

ЕМЛЕ ТУРАЛЫ

(қысқартылып алынды)

Емле негізі 4 түрлі: 1). Таңба жүйелі (негізгі ынтымақ); 2). Тарих жүйелі (негізгі дағды); 3). Туыс жүйелі (негізі тегіне қарай); 4). Дыбыс жүйелі (негізі естілуіне қарай).

1. Таңба жүйелі емле – арғынға «дөңгелек» таңба алайық. Қыпшаққа «жіп» таңба алайық деген сияқты немесе «бірге» мынадай: «1» белгі, «екіге» мынадай «2» белгі алайық деген сияқты, не болмаса пәлен дыбысқа пәлен белгі алайық деп дыбыс басына әріп арнаған сияқты, тілі іліміне тіремей, тек ынтымақпен мына сөзді мынадай, ана сөзді анадай етіп жазайық деумен жасалатын емле жүйесі, емленің бұл жүйесін алу-алмау жағын сөз қылмай өтеміз, үйткені жоғарыда емлеміз қалай жасалса да, негізгі тіл іліміне, тіл жүйесіне тіреліп отырып жасалуы тиіс дедік.

2. Тарих жүйелі емле – байағы бір жасалған түрінде қолданып дағдыланғандықтан, тіл өзгерсе де өзгерместен әдеттенген бойынша қолданатын емле. Ондай емледе бір дыбыстың ортасындағы орта таңба болуы мүмкін. Бір дыбыста жазуға бірнеше әріп жұмсалуды мүмкін немесе тіпті дыбысы жоғалып кеткен әріптерді әлі күнге жоғалмастан сөз ішінде жазылып жүруі мүмкін. Емлеміз бұл жүйені болу-болмауын тағы сөз қылмай өтеміз, үйткені дағдыланған емлеше жазамыз десек, емле мәселесі қозғалмас еді.

3. Туыс жүйелі емле – сөздің ауыздан шыққандай дыбыстарына қарамай, тегіне қарап отырып жазатын емле. Мәселен, ауыздан шыққанда «қорада бір қара ат тұр екен» деген «ат» деген сөздерді ауыздан шығуынша «қарат», деп жазбай, «қара ат» деп жазады. Сол

секілді ауыздан шыққанда, «солай болсигеді» болып естілсе де, жазғанда «солай болса игі еді» деп, «болса», «игі», «еді» деген сөздердің тегіне қарап жазады. Бірақ осы күнгі емлемізше жазу бар болғандықтан, емленің бұл түрі сөз болуға тиіс.

4. Дыбыс жүйелі емле – сөздерді ауыздан шыққан күйінше жазатын емле. Сөздің ауыздан шығуынң өзі екі түрлі болады. Сөйлегенде сөздер бір-біріне жалғаса айтылғанда ауыздан бір түрі болып шығады, әр сөзді оңаша жеке алып айтқанда ауыздан екінші түрлі болып шығады. Оның мысалын айқын түрде «ақ», «көк» деген сөздердің айтылуынан көруге болады. Осы сөздерді оңаша жеке түрінде айтсақ, ауыздан айнымай шығады. Сол араға «өгіз» деген сөзді жалғас айтсақ, әлгі сөздеріміздің айағы айнып, екінші түрде естіледі (ақ өгіз – ағ өгіз, көк өгіз – көг өгіз).

Дыбыс жүйелі емленің сөйлегендегі ауыздан шығуынша жазу түрін тілдік ілім-білім жүзінде қолданбаса, өнер-білім жүзінде еш жұртта қолдану жоқ. Жеке айтқандағы ауыздан шығуынша жазу түрін біздің қазақ қолданып келеді. Сондықтан емлемізді туыс жүйесіне қатысқан жүйелеріне қарамай, көпшілігіне қарап, дыбыс жүйелі деп атап келдік.

Жаңа емлешілер емле үйренуге жеңіл болу үшін дыбыс жүйелі болу тиіс дейді: керек орындарда ғана туыс жүйелі (сөз жүйелі) болсын дейді. Бұрынғы емлеміз дыбыс жүйелі емес бе еді? Туыс жүйесін керексіз орында кірістіруші ме едік? Бұрынғы емлемізде дыбыс жүйелі екендігін, туыс жүйелі қандай керек орындарда кірісетіндігін жоғарыда айтып өттік. Олай болса, жаңа емлешілердің емле жобасының бұрынғыдан басқалығы қай жерінде? Басқалығы мынадай: екі сөз, үш сөз

жалғаса айтылғандағы дыбыстарының естілуінше жазу тиіс дейді (бұрынғы емлемізде әр сөз жеке айтылғандағы естілуінше жазылатын). Бұл бір. Екінші, үйлес болғандықтан, бірінің орнына бірі алмасып айтылатын дыбыстардың тегі тексерілмей ауыздан шығуына қарамай, тегіне қарап жазылатын. Мысал үшін бұрынғы емлеше жазу мен жаңа жобаша жазылу арасындағы айырымын бірнеше сөз алып көрсетіп өтейік. Алдыңғысы бұрынғыша, соңғысы жаңаша жазылған сөздер болады: Тұрғанбай – Тұрғамбай, қонған – қоңған, көнген – көңген, інге – інге, бара алмайды – баралмайды, келе алмайды – келалмайды, келе алмай тұрмын – келеалмайтұрмын, бүрсі күні – бүрсігүні, бұрнағы күні – бұрнағыгүні, жазды күні – жаздыгүні, тұссыз – тұссыз, бассыз, басшы – башшы, ізші – ішші, қазса – қасса тағы сондайлар.

Мұнымен емле үйренуге оңай бола ма? Көз тануына, қол жүруіне жеңіл бола ма? Басқа түріктерге түсініктірек болып жақында ма? – Жоқ. Олай болса, бұрынғыдан мұның несі артық дей аламыз? Емлені бұрынғысынан артық болғандай етіп өзгертуге мағана бар; бұрынғысынан төмен болғандай етіп өзгертуге мағана да, мақсат та жоқ. Кілең туыс жүйелі болсын дейтіндер де, кілең дыбыс жүйелі болсын дейтіндер де алдарында неге барып қамалатындарына көз салмайды-ау деймін.

Кілең туыс жүйелі емле болсын дегенде, «балалы», «тұзлы», «атлы», «баланы», «тұзны», «атны» деп жазатын болмақ. Бұлай жазу қолайлы болып табылар ма? Кілең дыбыс жүйелі болсын дегенде, «сөзшең» дегенді «шөшшең» деп, «ізшілер», «ісшілер» деген сөздердің екеуін де бірдей «ішшілер» деп, «кигізсе»

дегенді «кигіссе» деп, «кигізше» дегенді «кигішше» деп, «жазса» дегенді «жасса» деп, «қызса» дегенді «қысса» деп, «сезсе» дегенді «сессе» деп жазатын болмақ. Бұлай жазу қолайлы бола ала ма? Екі жүйені де аралас тұтыну керек деушілер; керегіне қарап, екеуін де тұтыну керек дейді. Солай дейді де, мынау сөзді мынадай, анау сөзді анадай етіп жазайық деп, сөз басына ереже жасайды. Сөз басына ереже жасайтын болсақ, ондай емле қолайлы, оңай емле болып табылар ма?

Одан басқа тағы бір байқалып тұрған нәрсе сөздерді қосып жазуға құмарлық. Ол құмарлықтың ар жағы неге барып килігетініне тағы көз салынбайды-ау деймін. Мәселен, «бара алмайды» дегенде «баралмайды» деп жазу керек дейтіндер бар. Бұл қосылып айтылып тұрған сөздердің біреуі көсемше, екіншісі етістік екен. Бұл екі түрлі етістіктің бірлесіп айтылуы ылғи бір көсемше, бір көмекшіден болып отырмайды.

Онан көбірек болып бірлесетін орындары болады. Менің ойымша, қопақардай етіп емле жүйесін өзгертеміз демей, бұрынғы емленің кеміс жерлері болса, соларын ғана түзеу. Басқа түріктерге жазу тіліміз түсінікті болу үшін мүмкіндігінше жанастыру жағына қарап икемдеу. Осы күнге дейін тұтынып отырған емлеміздің кемшілігінің бәрін түзеп, жоғарыда айтылған туыс жүйелі емленің де, дыбыс жүйелі емленің де түкпіріне қамалмай өтетін екеуінің арасынан жол тауып беретін төменгі ұсыныс болады деймін.

1. Әрбір өз алдына түбірі бар сөз оңаша айтылғандағы естілуінше жазылу.

2. Азған сөз азған күйіндегі естілуінше жазылу.

3. Үйлестіктен дүдәмал естілетін болған дыбыстар айқын орындардағы естілуінше жазылу.

4. Қосымшалар қосылатын сөздермен бірге жазылу.
5. Қосалқы сөз, қос сөз, қосар сөз, қосынды сөз бәрі де қосарлық (-) белгімен жазылу.

6. Жалғаулықтар бөлек жазылу орындарынан басқа жағы жалғау ережесінше болады.

7. Үйір айтылатын сын есім мен зат есім бөлек жазылу. Қосынды сөзге айналғандары басқа қосында сөздерше қосарлықпен (-) жазылу. Сын есімнің шырай күшейткіштері де қосарлықпен (-) жазылу.

8. Көсемше, көмекші етістіктер бөлек жазылу.

Мұның әрқайсысын бас-басына байандасақ мынау болады:

1. «Әрбір түбірлі сөз» дегенде мағана жағынан алмай, тұлға жағынан алып, өз алдына түбірі бар сөзді айтып отырмын. Қазақ тілінде екі сөз, үш сөз, төрт сөз қатта бес сөз бірлесіп, бір ұғым, бір мағаналы болып келуі жиі ұшырайды. Мәселен: «кете берер», «кете берер ме?», «кете берер ме екен?», «кете бере алар ма екен?», «кете бере алмай отырғанымды-ау». Осыларды бірге айтылғанына қарай, бір мағана көрсетуіне қарай біріктіріп, тұтастырып айтып, естілуінше тұтастырып жазу емлені оңайлатпайды. Сондықтан әрқайсысын түбір-түбірімен айырып алып, оңаша шығарып айтып, сондағы естілуінше жазамыз.

2. «Азған сөз» дегенде «үйтіп», «бүйтіп», «сүйтіп», «әйтседе», «әйтпесе», «бұрнағы», «бүрсі», «белбеу» деген сияқты сөздерді айтамын. Сөздің азып өзгеруі бар. Соңғысы – дыбысы айнып, бірде олай, бірде бұлай айтылуынан болатын өзгеріс. Алдыңғысы – ондай емес, тұрлаулы өзгеріс. Солай болған соң сол күйінде айнымай қалатын сөзді айтамыз.

3. «Үйлестікпен» дүдәмал естілетін дыбыстар деп

б - п, т - д, ж - ш, з - с, ш - з, ш - н сияқты айтылуында ұқсастық, үйлестік бар дыбыстар жанындағы басқа дыбыстардың әсерімен күңгейленіп немесе өздері қатар келіп, бірін-бірі күңгейлеп не болмаса біріне-бірі үйлес болған соң бірінің орнына бірін алмастырып айтуы мүмкін болатын орындары қайсысы екені ашық естілмейді. Сондай орындарда күңгейленбейтін айқын жерге келтіріп айтып, сондағы естілуінше жазу. Мәселен: «Қасекең сау күндегі әнге басты» дегенде «басты» деген жіктеу жалғауында «т» естіле ме, «д» естіле ме? – Дүдәмал, ашық емес. Қасындағы «с» дыбысының әсерімен күңгейленіп, анық естілмей тұр.

Күңгейлеп тұрған дыбыстар аулақ, басқа жерге қойып айтып көру керек. Мәселен, «Қас-екең сау күндегі әнге салды» десек, қай дыбыс екені анық естіледі. Сол сияқты септеу жалғаулары да көмескі естіліп, дүдәмәлдік болады: Мәселен: бастың ба? – басдың ба?, басты ма? – басды ма?, баста ма? – басда ма?, бастан ба? – басдан ба? Дүдәмал, анық емес. Мұнда да әлгідей жалғауларды әсер етіп тұрған дыбыстан құтқару үшін айағында әсер етпейтін дыбыс бар сөздерге жалғап қарау керек. Мәселен, балдың, малдың, қардың, қаздың, балды, малды, қазды, қарды, балда, малда, қарда, қазда, балдан, қардан, қаздан. Қай дыбыс екені мұнда анық естіліп тұр. Бұлар үйлес дыбыстар, басқа дыбыстардың әсерімен күңгейленгенде болатын дүдәмәлдік.

Енді үйлес дыбыстардың әсерімен күңгейленгенде болатын дүдәмәлдікті мысалмен көрсетелік: «мылтық атты». Мұнда жіктеу жалғауы не болатыны дүдәмал болып тұр: -ты ма? -ды ма? белгісіз, анық емес. «Қымыз ашшы», «су кешше», «киім пішше», «құс ұшша», «құлын қашша» айағына қосылып тұрған рай белгісі дүдәмал:

ше ме? ша ма? са ма? Бұлар үйлес дыбыстардың бірін-бірі күңгейлеуінің бір түрі. Бұлардың анығына жету үшін алдыңғы айтылған әдіс істеледі. Мәселен, «мылтық алды» десек, не жалғау екені ашылады. «Қымызға қанса», «су сепсе», «киім кесе», «құс қонса», «құлын қуса» дегенде рай белгісінің қандай екені анық ашылады. Үйлес дыбыстардың бірін-бірі күңгейлегенде болатын дүдәмәлдіктің екінші түрі бар. Олар мынау сияқтылар: «құрған тешше», «басқан ішше», «төккен тұсса», «тұздық тұссыз», «қазан ашшы», «нан кешші», «көссіз көбелектей», «ішшілер ізіне түсті», «ішшілер ісін тоқтатты», «башшылар баж басты», «башшылар алға түсті».

Сөздің бұл жалғауларында емес, негізіне әсер ету, негізін күңгейлеу болғандықтан, сөздің негізін айқын шығарып, айтқандағы естілуінше жазу. Үйлес болғандықтан, бірінің орнына бірі айтылу мүмкіндіктен болатын дүдәмәлдік мынау сияқтылар: Қорғамбай – Қорғанбай, Арғымбай – Арғынбай, Тасқымбай – Тасқынбай, қоңған – қонған, жаңған – жанған, жоңған – жонған, көңген – көнген, өңген – өнген, міңген – мінген, сеңген – сенген, күңге – күнге тағысын тағы сондай сөздер. Бұлардың қайсысы дұрыс? Әрине, соңғылары дұрыс. Үйткені «қорғам», «арғым», «тасқым» деген сөзден шықпағаны «қорған, арғын, тасқын» деген сөздерден шыққаны көрініп тұр. Онан кейінгілеріне келсек, бұларда әсер етіп тұрған «ғ» мен «г» дыбыстары. Олардың әсерінен құтылса болғаны, дүдәмәлдік жоғалады Мәселен: «қоныс», «қондық», «жону», «жондым», «жанып», «жанды», «көніп», «көнді», «өніс», «өнім», «мініп», «мініс», «сеніп», «сенім», «күнде» дегенде, дүдәмәлдік жоғалып, «н» емес, «н» екені анық көрініп тұр.

4. Қосымшалар дегеніміз – жұрнақтар мен жалғаулар. Олар бұрын да солай бірге жазылатын.

5. Қосалқы сөздер (демеулер) білімпаздар сиезіне дейін қосарлық белгімен жазылып жүрді. Білімпаздар сиезі бөлек жазылсын деді. Оқу жағынан қолайсыздық ететін болған соң енді қосарлықпен (-) жазылуы қолайланып тұр. Қосарынан айтылатын қос сөз, қосар сөз – бұлар бұрында қосарлық (-) белгімен жазылатын. Бұлар туралы өзгеріс жоқ. Мәселен: құрт-құмырысқа, бақа-шайан, аяқ-табақ, төсек-орын, бала-шаға, келін-кепшек, қысылып-қымтынып, құрап-сұрап, артып-тартып, ырғап-жырғап тағысын тағы сондай сөздер бұрында осылай қосарлық (-) белгімен жазылатын.

Қосынды сөз бұрын «Тіл – құралда» қос сөздің біріне саналып, жалқылаушы қос сөз деп атанып келіп еді. Былтырдан бері атын ықшамдау үшін, балаларға үйреткенде жеңіл болу үшін қосынды деп атайтын болды. Бұлар бір өңкей болса, қосыла жазылатын. Бір өңкей болмаса, араларынан қосралық (-) белгі қойылып жазылатын. Мәселен: қолғап, жүк-аяқ, төсек-ағаш, тұс-киіз, тұстартпа, келі-саб, балтасап, қаламсаб, қазоты, Ақ-төбе, Ақмола, Қызылжар, Атбасар тағысын тағы сондай сөздер. Енді бұлардың бәрі де қосарлықпен (-) жазылады.

6. Жалғаулықтар бұрыннан бөлек жазылатын. Олардың жазылуы жағы солай қалады. Мұндай қосымша ескерту есебінде айтылып отырған бөлек жазылуынан басқасы жалғау ережесінше деген сөз. Олай айтылып отырғаны мынау: жалғаулықтардың кейбіреулері алдыңғы сөздің аяғындағы дыбыстың әсерінен жалғауларша айнады. Мәселен, «менен», «мен», «бенен», «бен» болып айтылғанда, бұлардың

арасында дүдәмәлдік жоқ. «Бенен», «бен» алдындағы дыбыстың әсерімен «пенен», «пен» сияқты болып естілгенде дүдәмәлдік туады. Сондай жерде анығын жалғаулардың дүдәмәлдігін ашатын жолмен алуымыз керек.

7. Үйір айтылатын айтылатын сөздер бұрыннан бөлек жазылатын. Мәселен: бұл ат ала байтал, ақ нар, құла құнан, тоз шелек, жез құман, күміс жүзік тағысын тағы сондай сөздер. Үйір сөзден қосындығы аайналған сөздер туралы көрсетілген белгілі жол жоқ еді. Сондықтан бұлардың әркім әр түрлі жазуы мүмкін еді. Енді бұларға да тәртіп жасау үшін ашық айтылып отыр. Үйір сөздің қосындыға айналғаны да қосарлықпен жазылады дегенде төмендегі сөздердің төмендегіше жазылуы айтылып отыр: ақ-сақал, ала-бота, сасық-қурай, май-шағыр, боз-жусан, боз-торғай, қара-құс, көк-құтан, ақ-қу, ала-қарға, қара-қарға, торы-ала қаз тағысын тағылары осылай қосарлық (-) белгімен жазылады.

Шырай күшейткіштері деп таңдаулы шырайдың басына сөздің өзінен алып күшейту үшін қосатын буындар айтылып отыр.

Мәселен: қып-қызыл, сап-сары, үп-үлкен, ып-ықшам, ып-ыңғайлы, біп-биік, сып-сида, шіп-шикі тағысын тағы сондайлар. Бұлар бұрын да солай жазылатын, қосып жазып керек деушілер болғаннан мұндай сөз болып отыр.

8. Көсемше, көмекші етістіктер бұрын бөлек жазылған. Онда өзгеріс жоқ. Тек бірге жазу керек деушілер болғандықтан, айырықша сөз болып отыр. Бұған қосымша түрде айтып ескертіп өтетін нәрселер мыналар:

1. Лепестен, лебізден шыққан сөздер шыққан лепес пен лебізіндегі айтылған қалпынан айнымай

жазылу. Лепестен шыққан сөздер деп одағаймен бірлесе айтылған сөздерді айтамыз. Мәселен: «Ой, пәлі», «А, Құдай!», «А, пірім-ау!», «А, пірім-ай».

Лебізден шыққан сөздер деп «кет әрі», «әпер бақан», «көріпкел», «ұр да жық», «барса келмес», «найзамды әпер», «шаш ал десе бас алар» деген сияқты сөздерді айтамыз.

2. Есімшелі қосынды сөздер де қосынды сөздерше қосарлықпен (-) жазылады. Мәселен: Қой-бағар, Тай-мінер, Жылқы-айдар, Қой-айдар, Тау-соғар, Көп-жасар, Ит-алмас (жалқы есімдер), бір-санар, бір-тартар, бутартар, ат-шабар, бес-атар, құс-қонбас, ит-кірмес, жел-кесер (жалпы есімдер).

3. Дүдәмәлдігі ашылмастай орындарда сондай дүдәмәлдік ашылған орындардағы тәжірибе бағытымен жазу. Мәселен: «аспан ба?», асбан ба? – дүдәмәл екен, жоғарыдағы айтылған жолмен айқынға шығарып алу болмайды екен. Сол сияқты сөздер өте көп болмағанмен, қазақ тілінде ұшырайды: дұспан – дұсбан, оқпан – оқбан, кетпен – кетбен, шекпен – шекбен тағысын тағылар.

Бұлардың «п» мен «б» дүдәмәл болған орындағы ашылуы ылғи «б» жағына болғандықтан, «б»-мен жазу. Түбін қарап тексергенде де солардың көбі «б»-мен жазылуға тиіс болып шығады. Мәселен: «асбан», «дұсбан», «данышбан», «кетбен» деген сөздер «асман», «дұшман», «данышман», «кетмен» деген сөздерден шыққан «м» дыбысы «б» дыбысымен алмасып отырады. «Қақбан», «қақба», «қақбақ», «өкбе», «оқбан» дегеннен дыбыстары алмасумен «б» дыбысты сөз екені көрініп тұр.

4. «Ы» әрпі бітеу буындарда да қалмай жазылу, «қарт – қарыт», «арт – арыт», «жұрт – жұрыт», «сырт

– сырт», «кұрт – құрыт» дегендегі сызықша мен қосақтап қатарлап қойған сөздердің айтылуы бірдей емес. Бітеу буынға «ы» деп жазсақ, бұлар бірдей жазылатын болады: бірдей жазылса, бірдей естіледі деген болып шығады.

5. «Асыу», «алыу», «келіу» деген сөздерді «сұу», «шұу», «тұу» деген сияқты етіп, айағына «ұу» келтіріп жазамыз деушілер бар. Тіпті жалғыз ғана «у» келтіріп жазамыз деушілер де бар. Олардың бәрі де жете тексермегендіктен айтылып отырған сөздер. «Алып» демей, «алұп» деп, «асыб» демей, «асұп» деп, «барып» демей, «барұп» деп, «келіб» демей, «келұп» деп жазатын болсақ, алұу, барұу, келұу деп жазуға болады. Олай жазбай, «алып, асып, барып, келіп» деп жазатын болсақ, «у»-дың алдын «ұ» (у) жазудың орны жоқ. Мұндай «у» сөздің аяғына «б» есебінде қосылып тұрған дыбыс немесе «алыс, беріс, барыс, келіс» дегендерді сөздердің ішіндегі «с» есебінде қосылып тұрған сөз. «Алыс» деген «алыу» деген, «барыс» деген «барыу» деген, «келіс» деген «келіу» деген сөздердегі айырым айақ дыбыстарында ғана, басқа жеріне айырым жоқ. Егер алұс, барұс, келұс деп айтпаймыз ғой. Егерде «ұ»(у) мен «ы» (і) дүдәмәл естілетін болса, ол дүдәмәлдік «ы» жағына қарай шешіліп отырады ғой. Мәселен «тан» деген «таны» деген, «жан» деген «жаны» деген, «тас» деген «тасы» деген сөздерді алып, айақтарына «п», «с», «у» қосып туынды сөз жасасақ, айағы дауысты дыбыс болса, осы дыбыстарды қосамыз да қойамыз. Айағы басқа дыбыстар болса, «ы» арқылы қосамыз: танып, таныс, таныу, жанып, жаныс, жаныу, тасып, тасыс, тасыу. Осында «у» дыбыстың келіп кірерлік орны бар ма? Қай жерден келіп кіріспекші?

б. р, л, у, и әріптерінің алдында «ы» әрпі жазылу- жазылмауы естілуінше: естілсе жазылады, естілмесе жазылмайды. Мәселен: лыпа, леп, лепес, лап, қойды, лаулап жанды, лоқы, лықылдап, Ленин, Лепсі деген сөздердің алдында келген «л» тап-таза «ы»-сыз естіліп тұр. Оған «ы» жазудың керегі жоқ. «Ылай, ылайық, ылаж, ылау, ілім, ілік, ылғи» деген сөздерде «л» алдында «ы» анық естіліп тұр. Егерде осы айтылған сөздердің өздерін дауға салушылар болса, онда әркімнің құлағы әр түрлі еститін болғаны немесе әркім солай естіледі деп ұғып әдеттеніп қалғаны. Ондай дау болған орында өлең өлшеуімен ашылады. Онан басқа ашатын кілтін әзірге ешкім тапқан жоқ. Өлең арқылы тексергенде «р», «и» сөз басында тіпті келмейтін көрінеді. Онда да қазақтың «ұуақытты» қысқартып, кейде «ұуақ» деп айтатындығынан, қазақтың «ұуақыт» деп айтатын жерін баспадағылар немесе жазудағылар «уақыт» дегенге айналдырғаннан болады. Қалайда жалпы ереже бұлар турасында естілсе «ы» жазу естілсе «ұ» жазу, естілмесе жазбау. Мәселен: ұру, ұрықсат, дұрыс, ырыс, ырғақ, ыржан, ірі, ірімшік деген сөздердің басында «ұ», «ы» бар екеніне дау болмас. Болса қалай етеміз? - Әрине, өлеңмен болмаса басқа шара жоқ.

«И» дыбысы жалғыз-ақ «иә» деген сөзде келетін көрінеді. (Иәки де «иә»-мен тұқымдас). Оның өзінде оқығандар болмаса, жай қазақтар «жә» деп айтатын көрінеді.

«И» туралы жалпы ереже: естілсе «ы» жазылады, естілмесе жазылмайды. Даулы болса, өлең арқылы ашылады. Осымен емле ережелері туралы әңгіме бітеді.

АҚЫМЕТ
«Еңбекші қазақ», газеті. 27-март 1929.

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ДОПРОС ГРАЖДАНИНА БАЙТУРСЫНОВА АХМЕТА

18/VI-29 г.

Из моих литературных трудов при самодержавии были изданы: перевод басен Крылова, Сборник собственных и переводных стихотворений под названием «Маса». При советской власти литературной деятельностью не занимался. По вопросам о художественной литературе я стою на той точке зрения, что ценность произведения заключаются в том, насколько оно в состоянии воздействовать на чувства человека, вне зависимости от того, какая идея заложена в этом произведении.

С литературными течениями в Казахстане я знаком, но ни к одному из них не примыкаю, т.к. для меня совершенно безразлично, какое направление будет в литературе преобладающим: пролетарское или националистическое. В своей практической работе по воспитанию молодёжи в учебных заведениях, в вопросах литературы, я исходил из той установки, которая произнесена мною выше. Что же касается предмета «Истории культуры», которую я преподавал в КазИнпросе в Оренбурге и Кызыл-Орде, то здесь я руководствовался также тем, что основным двигателем прогресса человечества является наука и техника.

Помню, однажды на лекции по истории в Кызыл-Ординском КазИ-НО в 1927 году мне был задан вопрос: будет ли в будущем власть? Этот вопрос был задан в связи с тем, что по лекции о государственной власти говорилось, что человеку никогда без власти не жилось....

Я на этот вопрос ответил следующее: наука основывается на опытах, из опытов прошлого видно, что человечество без власти не жило. Поэтому не имея опыта на будущее нельзя дать научный ответ о том, будет ли власть или её не будет. Насколько я помню, ответ мой этим и ограничился. Вопросов, связанных с перспективами строительства социализма и в связи с этим о судьбе государственной власти, мне не задавалось.

Вопросов о направлении казахской литературы я ни с кем не обсуждал. В частности, не помню, чтобы я читал вместе с Букейхановым новую платформу, составленную Магжаном Жумабаевым. Во всяком случае хорошо помню, что Жумабаева в бытность мою в Москве я в квартире Букейханова не встречал, а также не был на квартире и самого Жумабаева (1 стр.).

Не помню (это было в общежитии Наркомпроса РСФСР в Москве, куда я ездил на краеведческий съезд, осенью 1924 г.) о том, возможно Жумабаев и Букейханов были у меня в общежитии, или же все мы вместе встречались на заседаниях краеведческого съезда. Также не помню, чтобы мы читали платформу «Табалдырык». Возможно, что материалы по литературе мы и читали, но точно не помню в рукописи, или газетные материалы. Сарсембина я помню, в бытность мою в Москве я его видел с Жумабаевым.

В Оренбурге этот Сарсембин у меня не бывал. Во всяком случае этого я не помню. И вообще не помню, встречал ли я его после возвращения с краеведческого съезда.

Совещание в квартире Алдунгарова, посвященное разбору платформы Жумабаева, я не знаю и вообще в квартире Алдунгарова ни разу не был.

Относительно Чокаева я знаю только, что он находится в Париже. Кажется, в 1924 году в Париж на Всемирную выставку произведений искусства ездил казахский певец Амре Кашаубаев, который по возвращении оттуда рассказывал, что видел Чокаева. Больше о нём не рассказывал и не расспрашивал. При каких условиях Амре рассказывал мне об этом, специально ли заходил ко мне или при случайной встрече – я не помню.

Показания мною прочитаны, записано с моих слов правильно, в чем и подпишусь – А. Байтурсынов (2 стр.).

*Допрос Саенко.
Архив КГБ КазССР: 124 фонд, том 3.*

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

О ходатайстве Джетысуйского ГИНа о переименовании г. Алма-Ата в «Алматы» и е/уезд «Алматинским»

Все соображения, приложенные в объяснительной записке Председателя Джетысуйского ГИНа тов. Алибекова, заслуживают внимания. Его ссылки на мнение академика Бартольда (Прилагается – фото №1), одного из авторитетнейших тюркологов, и другие исторические и бытовые справки имеют под собою полное основание. К мнению Джетысуйского ГИНа можно добавить следующие: образование имени прилагательного из имени существительного через прибавление к окончанию последнего твердой частички «ты» вместо современной «лы», «ды» свойственно тюркс-

ким языкам, в частности казахскому. При этом окончание «ты» в казахском языке является более древним, чем другие формы этого рода. Оно «ты» означает обилие или присутствие чего-нибудь, главным образом воды и растительности, животных и предметов потребления. Поэтому окончание «ты» чаще всего встречается в древних названиях урочищ. Примерами чего могут служить названия современных урочищ и рек: «Чыдыр-ты» (вместо современного Чидер-лы), «Үленті (вместо современного Үлен-ды)», Калдыгай-ты (вместо современного Калдыгай-лы), Бұлдыр-ты (вместо Бұлдыр-лы), Мойн-ты (вместо Мойн-ды) и т.д.

Подобные окончания урочищ сохранились во всех губерниях Казахстана, они особенно часто встречаются в Джетысуйской губернии, например, «Тобылгы-ты», «Бугы-ты» (название урочищ в Жаркентском уезде); Соге-ты (в Алма-Атин. уез.), «Ыргай-ты» и «Раут-ты» (в Талды-Курганском уезде).

Помимо названий урочищ это окончание сохранилось доньше в казахском языке после звуков: п, б, т, к, ш, с. Примеры: «шаш-ты» – волосатый, «бас-ты» – головастый, «шөб-ті» – многотравный и т.д. Таким образом, лингвистические данные и образование названий урочищ в крае говорят о закономерности и необходимости словообразования «Алма-ты» – яблочный или обильный яблоками.

«Алма-Ата» является неправильным словообразованием с точки зрения современного правописания каз. слов. создает неудобство при письме, так как по современному казахскому правописанию слово «Алма-Ата» должно писаться слитно, а в одном слове

два гласных звука рядом не встречаются. Кроме того, раздельное письмо «Алма-Ата» имеет неудобство при телеграфных отношениях.

Поэтому считаем целесообразным переименование Алма-Ата в «Алма-ты» и уезда в «Алматинский».

Члены Научного и Научно-методического Совета.

/Шонанов/

/Байтурсинов/.

29.12.1929 года. г. Кзыл-Орда

Фонд 81. опись 1. дело N1313. стр. 32.

ЖИЗНЕОПИСАНИЕ

Год моего рождения «мешин» (1872 год) и место рождения урочище Сары-тюбек в №5 ауле Тусунской волости, Тургайского района, Кустанайского округа.

С 1882 года по 1884 г., обучался казахской грамоте то дома у разных грамотных людей, то в аульных мектебах, случайно оказавшиеся поблизости.

В 1885 г., семью нашу постигло несчастье: за нанесение побоя Тургайскому уездному начальнику полковнику Яковлеву отец был посажен в тюрьму и в 1886 г., приговорен к каторжным работам на 15 лет, а имущества конфисковано.

Несчастье это послужило поводом в поступлении моему в школу в г. Тургае. В Тургайском двухклассном русско-киргизском училище учился с 1886 г., по 1891 г.

По окончании курса в названном училище, поступал Оренбургскую киргизскую учительскую школу, в

которой учился с 1891 г., по 1895 г. Окончившие курс в этой школе обязаны были служить учителем 6 лет.

Начиная с 1 июня 1895 г., служил учителем в разных местах Казахстана, в разных школах – сперва в аульных, потом в волостных и, наконец, в двухклассных.

С 1901 г., свободные от учительских занятий часы стал употреблять на свое самообразование и литературную работу.

В 1909 году, когда служил учителем – заведывающим двухклассным училищем в г. Каркаралинске Семипалатинской области, по распоряжению Семипалатинского губернатора Тройницкого был арестован и отправлен в Семипалатинскую тюрьму, в который под жандармским дознанием сидел с 1 июня по 21 февраля 1910 года.

Из тюрьмы выпустили с запрещением жительства в пределах Казахских областей и с правом выборе местожительства в других губерниях России. Выбор мой пал на г. Оренбург, как на ближайший к Казахстану пункт и туда прибыл в марте месяце 1910 г.

По приезде в Оренбург стал заниматься, во первых, исследованием казахского языка в фонетическом, морфологическом и синтаксическом отношениях, во вторых, реформой казахского языка алфавита (не шрифты) и орфографии в сторону улучшение в смысле упрощения и упорядочения; в третьих, очищением казахской письменной речи от лексических засорений и ее синтаксических построений от иноязычных влияний; наконец, в четвертых, перенесением прозы (деловой, публицистической и научной письменной речи) с рельсов книжного языка на рельсы живого разговорного языка через стилистическую обработку

и через изобретения научных терминов из казахских слов. Все это проводилось мною в жизни через составляемых мною на казахском языке учебники и редактируемую мною тогда газету «Казак».

В этом направлении продолжалась моя работа вместе до 18 г.

С 18 года, по определению Общекиргизского (Общеказакского) съезда, происходившего в г. Оренбурге 5–13 декабря 1917 г. я должен был работать в Комиссии при Центральном Казахском Правительстве «Алаш–Орда» по составлению учебников, но по условиям того времени заниматься подобного рода работой не было возможности. С начала 18-го года до начала 19-го года я работал вообще в организаций «Алаш–Орда».

Со второй половины 19 года до конца 20 года работал в Киргизском (Казахском) Краевом Военно-Революционном Комитете в качестве члена последнего. Но, состоя членом Военно-Революционного Комитета и ВЦИК-а, с 20 года я начал возобновлять свою лингвистическую работу; начиная же с 21 года стал постепенно переходить не только к лингвистической, но и учебно-педагогической работе: занимая ответственные должности в Казахстане – сперва в качестве Народного Комиссара по просвещению, затем заместителя его, потом председателя Академического центра, далее члена Коллеги Акцентра, наконец, научного методиста при Казнаркомпросе, я преподавал с 21 г., по 28 г., казахский язык, казахскую литературу и историю культуры в Казахском Институте народного образования и кроме того с 1926 г., по 1928 г., т.е., по день перехода в КазГУ состоял доцентом по кафедре казахского языка и литературы в Казпедвузе в Ташкенте.

С 1-го октября 1928 года Казнаркомпросом приглашен в Казахский Государственный Университет, в качестве профессора по кафедре казахского языка, о чем имеется особое соглашение с названным комиссариатом.

А.Байтурсунов подпись (А.Байтурсунов)
12/V.29 г.

Список

Всех печатных трудов начуных, научно–монографических и другие, кроме помещенные в газетах и журналах.

Грамматика казахского языка

1. «Тил–курал», ч. 1^я Фонетика
2. «Тил–курал», ч.2^я Морфология
3. «Тил–курал», ч.3^я Синтаксис
4. «Адебиет таныткыш» литературоведение
5. Методические записи «Баянчи»
6. «Тил–жумсар», ч. 1^я практическая грамматика
7. «Тил–жумсар», ч. 2^я
8. «Оку куралы» букварь для детей
9. «Алипбий» букварь
10. «Сауат ашкыш» букварь для взорслых.
11. «Алипба–астар» методическое руководство к букварь
12. «Крык мисал» сборник переводов басен Крылова
13. «Маса» сборник стихотворений оригинальных и переводных.
14. «Оку куралы» хрестоматия (совместно с Шунановом).

А.Байтурсунов
12/V.29 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ ПО КАРТИНАМ ХУДОЖНИКА ХЛУДОВА.

При общем обозрении картин художника Хлудова [Н.Г.], бросается в глаза тенденция у него брать из казакской жизни такие бытовые образы, которые в том виде, в каком изображены, либо совсем не встречаются, либо встречаются очень редко. Может быть, это объясняется тем, что художника не могли удовлетворить обычные бытовые образы своей однообразностью, или, может быть, художник находил целесообразным изображать казакский быт в таком виде, который бы соответствовал понятию большинства людей о казаках, представляющиеся им полудиким народом, или же, может быть, художник имел поверхностное знакомство с казакской жизнью и потому не мог изобразить её в комплексе обычного быта.

Только при таком подходе художника к своим работам могли иметь место нижеуказанные изображения.

1) Изображение казаков и казачек полунагими.

Обычно казачки-полунагими совсем не работают, а казаки-работают в редких случаях.

2) Изображение девиц-казачек почти везде без головного убора, с растрёпанными или включенными волосами.

Обычно девицы-казачки с открытой головой не ходят. Без головного убора бывают в тех случаях, когда хотят пощеголять своими волосами, не растрёпанными или включенными, а напротив гладко причёсанными или красиво закистёнными.

3) Изображение казачек босыми. Взрослые казаки и казачки босыми обычно не ходят. Встречается хож-

ЗАМЕТКИ ПО ТИПАМ ХУДОЖНИКА ХУДОВА.

При общем обозрении картин художника ХУДОВА бросается в глаза тенденция у него брать из казакской жизни такие бытовые образы, которые в том виде, в каком изображены, либо совсем не встречаются, либо встречаются очень редко. Может быть, это объясняется тем, что художника не могли удовлетворить обычные бытовые образы своей однообразностью, или может быть художник находил целесообразным изображать казакский быт в таком виде, который бы соответствовал понятию большинства людей о казаках, представляющиеся им полудиким народом, или же может быть художник имел поверхностное знакомство с казакской жизнью и потому не мог изобразить ее в комплексе обычного быта.

Только при таком подходе художника к своим работам могли иметь место нижеуказанные изображения.

1/ Изображение казаков и казачек полукакими.

Обычно казачки - полукакими совсем не работают, а казаки - работают в редких случаях.

2/ Изображение девиц - казачек почти всегда без головного убора, с растрепанными или всклокоченными волосами.

Обычно девицы - казачки с открытой головой не ходят. Без головного убора бывают в тех случаях, когда хотят пощеголять своими волосами, не растрепанными или всклокоченными, а напротив гладко причесанными или красиво закинутыми.

3/ Изображение казачек босыми. Взрослые казачки и казачки босыми обычно не ходят. Встречается хождение детей босыми до 12-13 лет, а совершенно голыми до 4-5 лет.

4/ Изображение юрт - одиночек. Обычно казаки живут аулами; причем они группируются в аулы не просто по прихоти,

дение детей босыми до 12–13 лет, а совершенно голыми – до 4–5 лет.

4) Изображение юрт-одиночек. Обычно казаки живут аулами; причём они группируются в аулы не просто по прихоти, а по хозяйственным соображениям.

5) Изображение людей, вещей в процессе работы в отдельности правильное, а в комплексе жизни неправильное.

Это замечается почти во всех изображениях, за исключением картин, представляющих собой одинокие образы.

Благодаря всему сказанному, картины Хлудова, прекрасные по исполнению, по содержанию же имеют существенные недостатки и производят этим на обозревателей, знающих казакский быт, впечатление надуманного и потому отчасти чуждого и отчасти фальшивого.

Перейдя теперь к рассмотрению каждой картины в отдельности, я оставляю в покое те картины, которые более или менее соответствуют казакскому быту, и беру лишь картины с заметными недостатками с бытовой стороны.

Картина 1-я. «Перекочёвка».

Навыючена одна корова. Весь домашний скарб не может поместиться в одной корове.

Картина 2-я. «Дойка овец».

Юрта одна, а овец много. Мы могли бы допустить, что овцы принадлежат многим хозяевам, [но] против этого говорит наличие только одной юрты. Если же не допустить, что овцы только одного хозяина, то такой

хозяин должен быть богачём, а богачи обычно должны иметь при себе бедняков, а где юрты бедняков?

Мы можем допустить, что художником руководила цель показать лишь процесс дойки овец, т.е. показать как казаки доят овец, но тогда совсем не нужно было поместить [помещать] юрту.

Помещение юрты указывает на желание художника показать дойку овец в бытовом комплексе. Обычный быт при данном комплексе не совсем правильно представлен и в другой части картины: одного ягненка держит девочка, а другой стоит у связанных овец, не трогая последних, чего тоже не бывает в действительности.

Картина 3-я «Дойка кобыл».

В косяке 20 с лишним взрослых лошадей и 6 жеребят. Тут есть лошади почти всех мастей, а жеребята все одной масти. Последнее явление могло иметь место при жеребце одной и той же с жеребятами масти. Этого жеребца, предводителя и охранителя косяка, т.е. видного представителя косяка и производителя жеребят одной масти на картине, не видно.

Состав косяка может быть разнообразным не только по масти, но и по возрасту. В таком большом косяке, какой изображён, обычно бывают и таи (однолетки), и куланы (двухлетки), и яловые кобылки с подстриженными гривами и хвостами, [но] этого тоже не видно.

Художник несомненно знает хорошо, какие вообще бывают масти у лошадей и изобразил их полностью, пожалуй даже с излишком. Но он не знает, видимо, какой состав имеет косяк казакских лошадей по возрасту и потому не мог правильно изобразить его.

В середине косяка, возле жеребят, изображены два мальчика, сидящие на корове. Более уместно было бы посадить их на лошадь. В этом случае нахождение их в косяке нашло бы себе объяснение. Кругом лошади, а дети на корове – это несколько не вяжется.

Когда доят кобылу, то жеребёнка держат возле неё близко. На картине жеребёнка держат далеко от кобылы. При таком положении кобыла не дала бы доить себя спокойно, ибо жеребёнок рвался бы к матке, а последнее к жеребёнку.

Картина 4-я «Стрижка баранов».

Так называемая казаками «Қой-күзем» (стрижка овец) производится в ударном порядке – коллективно и организовано.

Каждое хозяйство в отдельности не может справиться с этой работой. Поэтому сообща: один день у одного, другой день у другого, третий – у третьего и т.д. – по очереди производят «Күзем». Производство «Күзем»-а распадается на 3 главных процесса: стрижка овец, битьё шерсти и валяние войлока. Каждый из этих процессов в свою очередь распадается на несколько моментов.

Первый процесс – стрижка – производится в следующем порядке: овцы находятся на обычной площади называемой «Қотан». Оттуда одни приводят овец, другие валят их на землю, третьи связывают им ножки и передают стригущим.

Последние по окончании стрижки одной овцы, принимают другую, а дети собирают шерсть и относят её к женщинам, бьющим шерсть.

На картине показана стрижка овец казаками и

казачками. Овцы у юрты, а люди стригут вдали от юрты. В действительности же должно быть наоборот. Женщины казачки, а тем более девицы казачки, овец не стригут. Это мужская работа. Само производство стрижки изображено неправильно люди и овцы так скучены, что при таком положении они не могли бы работать, мешали бы друг другу.

Наконец и ножницы, которыми стригут овец, не казакские, а русские.

Картина 5-я. «Женщины-казачки бьют шерсть».

Здесь действительности соответствует только то, что шерсть бьют палочками, а всё остальное не соответствует быту.

В юрте, где бьют шерсть, все вещи выносятся из юрты; а если же остаются, то покрываются чем-нибудь — ковром, кошмой и т. п. Вещи ничем не [по]крыты, женщины когда бьют шерсть, сидят не полукругом, как это изображено на картине, а кругом.

Бьют шерсть на жёсткой коже, специально для этого употребляемой и называемой казаками «тұлақ».

На картине битьё шерсти не на «тұлақ»-е. Некоторые женщины, бьющие шерсть, изображены полуголыми. В предварительном замечании я имел случай указать, что казаки не только полуголыми, но и босыми даже не работают, тем более здесь при битье шерсти этого не должны делать. Во-первых, в этом нет особенной надобности: «күзем» производится в середине сентября, когда нет сильных жаров. Во-вторых, когда бьют шерсть, то от неё летают всюду по воздуху отдельные волоски и садятся они на все, что находится в юрте. Поэтому, т. е. вещи либо выносятся,

либо покрываются чем-нибудь. Выходит, что казаки вещи покрывают, а свои тела открывают, чтобы они покрывались шерстью. Если допустить, что была какая-нибудь исключительная жара, то в таких случаях казачки в первую очередь сняли бы с головы тяжёлые головные уборы, заменив их чем-нибудь - лёгким платком и т.п. Это делается в сильную жару. У Хлудова казачки не снимают тяжёлых головных уборов, а снимают платья от жары. Это может иметь место только на картине художника, или в сочинении писателя, недостаточно знающего быт казаков.

Картина 6-я. «Изготовление мыла».

Это не изготовление мыла, а сжигание растения, из золы которого казаки добывают поташ, идущий на изготовление мыла, вместо едкого натра.

Картина 7-я. «Молодая казачка».

Здесь головной убор не казачки, а киргизки.

Картина 8-я. «Домашняя мельница».

Здесь место помол пшеницы и приготовления пищи, как удалённое от юрты, не соответствует действительности. Здесь же стоит девочка 7–8 лет, совершенно голая. Казакские дети, в

в особенности девочки, могут встречаться совершенно голыми до 4–5 лет. Юрта одинокая.

Картина 9-я. «С топливом».

Здесь казачка, босая, с[о] связанной[ыми] дров[ами] валежников. Взрослые казаки и казачки, за редкими исключениями, босыми не ходят, а тем более за

Местный косос,

Бьют шерсть на ~~выкаточной~~ ... специально для этого употребляемой и называемой казачки "гуляк". На картине битье шерсти не на "гуляке". Некоторые женщины, бьющие шерсть, изображены полуголыми.. В предварительном замечании я имел случая указать, что казачки не только полуголыми, но и босыми даже не работают, тем более здесь при битье шерсти этого не должно делать. Во-первых, в этом нет особенно неудобности: "кузем" производится в середине сентября, когда нет сильных жаров. Во-вторых, когда бьют шерсть, то от нее летают всюду по воздуху отдельные волоски и садятся они на все, что находится в юрте; поэтому — те вещи либо выносятся либо покрываются чем-нибудь. Выходит, что казачки вещи покрывают, а свои тела открывают, чтобы они покрывались шерстью. Если допустить, что была какая-нибудь исключительная жара, то в таких случаях казачки в первую очередь сняли бы с головы тяжелые головные уборы, заменив их чем-нибудь легким платком и т.п. Это делается в сильную жару. У Худова казачки не снимают тяжелых головных уборов, а снимают платья от верха. Это может иметь место только на картине художника или в сочинении писателя, не достаточно знающих быт казачков.

Картина 6-я. "Изготовление мыла".

Это не изготовление мыла, а сжигание растения, из воды которого казачки добывают ~~потом~~ ^{потом} ~~с~~ ^с идущий на изготовление мыла, вместо этого натра. картина 7-я. Молодая казачка
здесь оловянный котел кокают, а курицы.

Картина 8-я. "Домашний быт казачки".

Здесь место приготовления пищи, и приготовление пищи, как удаленное от юрты, не соответствует действительности. Здесь не стоит девочка 7-8 лет совершенно голая. Казачские дети, в

дровами не должны ходить босиком, ибо боятся змей, тарантулов, фалангов и т.п.

Картина 10-я. «Кочёвка в бурю».

Здесь изображена, по-видимому, перекочёвка аула. Много людей, верховых, едущих и на лошадях, и на верблюдах, и на коровах. Все эти средства передвижения могут быть употреблены казаками при перекочёвке. Но перекочёвка сконструирована не по-бытовому. Здесь же рядом с лошадьми, верблюдами и коровами гонят овец. Что останется от бедных овец, если их будут гнать вместе с коровами, лошадьми и верблюдами.

Картина 11-я. «Ночная баранта».

Здесь изображен угон большого табуна лошадей двумя верховыми. Угон большого табуна говорит за то, что баранта большая. На большую баранту едут не двое, а несколько десятков человек и едут все вооруженными, т.е. едут на всё готовыми. Потому что если угонщиков настигают погонщики – хозяева лошадей, то между ними бывает жестокая схватка. Картина Хлудова не даёт представления большой баранты, а скорее изображает перегон лошадей табунщиками в тёмную ночь.

Картина 12-я. «Траурное кочевание».

Траурные обряды соблюдаются родными умершего, если последний был богат и знатен. Изображая данный обряд, художник не сумел показать соответствующего ему богатства умершего. Имущество богача навьючено художником на двух верблюдах, тогда

как в действительности оно должно быть навьючено на несколько десятков верблюдов. На выюк одного верблюда посажена девица без головного убора, на выюк другого верблюда посажен под «шаңырак» ребенок. У богача при кочёвке дочери и ребята так не ездят.

Дочери ездят на иноходцах, а ребята на своих любимых «тай»-ах (однолетках) или «кұнан»-ах (2-х летках) или просто на конях. У художника либо обряд взят не по состоянию, либо состояние изображено не по обряду.

Картина 13-я. «Кочёвка богатого бая».

На картине казак бай (богач), 2 верблюда, одна корова, десятков 5–6 овец, за юртой 5 жеребят – говорят тоже о количестве лошадей.

Вдобавок ко всему, юрта из серой кошмы, а не из белой. Это и есть не состояние богача, а минимум состояние середняка. И здесь юрта одинокая.

Картина 14-я. «Похищение невесты».

Многие, не знающие быта казаков, думают, что похищение невесты производится также, как похищение вещей, т.е. думают, что происходит ночью, забирают невесту без ведома и согласия последней и уходят.

На самом деле это не так. Похищение делается с ведома и согласия невесты, иногда с ведома некоторых из её родных, и даже матери её. Но большей частью без ведома родных, только с ведома и согласия невесты. Жених и невеста сговариваются и в намеченный день обе стороны готовы к совершению необходимых действий. Невеста припасается всей необходимой одеждой, держит наготове всё то, что желает забрать с собой. Из

изображения видно, что художник представляет себе похищение невесты не так, как в действительности бывает. Поэтому у него невеста оказалась в одном только платье, в котором спала.

Картина 15-я. «Переправа в брод».

Здесь мужчины на лошадях, а женщины с ребёнком на корове. В таких случаях ребёнок должен быть у кого-нибудь из мужчин. Во-первых, лошадь выше и сильнее коровы и мужчины в сравнении с женщиной тоже сильнее. Трудно допустить, что данные казаки при данной переправе не могли сообразить, что ребёнок будет обеспечен от несчастных случаев более у мужчины, нежели у женщины.

Картина 16-я. «Праздник с призами».

Подобного рода призы могли иметь место в казакском быту в далёком прошлом. Я не видал таких призов, а видал так называемые «асы» и «тойи», на которых назначались разного рода призы, кроме указанного вида, который, по рассказам стариков, входил раньше в число устраиваемых на больших «ас»-ах и «той»-ах диких забав и развлечений.

Художник Хлудов в личной беседе с ним рассказывал мне, что он сам имел случай видеть подобного типа дикие забавы. Но, верить ему не имею основания, поэтому могу указать на ряд несоответствий, допущенных им в изображении называемого им праздника с обычной бытовой стороны.

1) Согласно рассказам стариков, вытаскивание кола зубами производится совершенно голыми женщинами. Вся трудность получения приза заключалась

именно в этом, а не в процессе вытаскивания кола. Редкая женщина могла решиться на совершение подобного рода «подвига». Молодые женщины, и тем более девицы, не могли этого сделать. Удавалось получать призы женщинам пожилых лет, причём таким, которые в обычной своей жизни не особенно считались с уставами приличия и не стеснялись в своих выражениях, обращениях и отношениях к другим.

Рассказывают, что одна из таких женщин, готовясь к совершению «подвига», сказала будто бы: «Неменесі бар. Үлкендердің көрген жері, кішілердің шыққан жері» (Чего тут стесняться. Большие разве не видали, а малые разве не оттуда выходили»). Эти слова точно характеризуют тех редких женщин, которым удавалось получать призы.

У Хлудова изображены молодые женщины, даже девица раздевается для получения приза. Художник, видимо, думает, что все это делается очень просто. Публично раздевая девицу, он немножко подумал бы о том, что казакские девицы просватываются с малолетства, что за неё уплачивается калым, что у неё имеется жених и как отнесётся жених к «подвигу» своей невесты.

2) Художник устраивает забаву у юрты и тем [самым] допускает себе другую ошибку. Юрты на «ас»-ах и «той»-ах ставятся для угощения приглашённых гостей и ставится не одна юрта, а сотнями. В видах удобства для угощения ставятся юрты недалеко друг от друга, в строгом порядке в два ряда. Всякого рода забавы и развлечения устраиваются по окончании угощения в дали, минимум в 3–4 километрах от юрты. Выбирается для зрелища такое место, которое позво-

ляло бы видеть всем устраиваемые забавы и развлечения.

У Хлудова забавы устраиваются иначе: благодаря ему, одни забавляются, а другие лишены этого удовольствия.

Картина 17-я. «Угощение».

У каждой нации угощение имеет свой обычный порядок. Подобного порядка не лишено и казакское угощение. Художник, видимо, преследовал только одну цель показать – какие виды приёма пищи имеются у казаков. Мы не имели бы ничего против этого, если бы художник изобразил каждый вид приёма пищи на отдельной картине. Этого не сделано. Он написал картину, где одни бытовые образы должны сочетаться с другими в комплексе обычного порядка и обстановки. Этого последнего у него нет. Картина фальшит одновременно совмещением, в бытовом порядке не совмещающихся.

Картина 18-я. «Лечение больного баксой».

Видно, что художник не видал, как «баксы» лечат больных. Поэтому у него ничего не вышло. Баксы никогда не лечат больных во дворе, а обязательно в помещении. Самый «баксы» на «баксы» не походит и не играет на кобызе так, как изображено. Кобыз тоже на кобыз мало походит.

Указав на замеченные мною недостатки картин Хлудова, я вовсе не высказываюсь за удаление всех картин с выставки музея, напротив, до тех пор, пока не будет лучших картин, более или менее правильно изображающих казакский быт, такие картины Хлудова,

ствительности оно должно быть навьючено на несколько десятков верблюдов. На вык одного верблюда посажена девица без головного убора, на вык другого верблюда посажен под "шанраном" ребенок. У богача при кочевке дочери и ребята так не ездят.

показас
~~или~~ Дочери ездят на инходцах, а ребята на своих любимых "таях" / или "кунанях" / 2 лятах / или просто на конях. У художника либо обряд взят не по состоянию, либо состояние изображено не по обряду.

нужно, это так Картина 13-я. "КОЧЕВКА БОГАЧЕГО БАЯ". На картине казак ба^в / богач / 2 верблюда, одна корова, десяток 5-6 овец, за юртой 5 жеребят говорят тоже о количестве лошадей.

Вдобавок ко всему, юрта из серой шерсти, а не из войлока. Это есть не состояние богача, а минимум состояния середняка. И здесь юрта одиночная.

Картина 14-я. "ПОХИЩЕНИЕ НЕВЕСТЫ". Многие, не знаящие быта казачков, думают, что похищение невесты производится так же, как похищение вещей, т.е. думают, что приходят ночью, забирают невесту без ведома и согласия последней и уходят. На самом деле это не так. Похищение делается в ведома и согласия невесты, иногда с ведома некоторых из ее родных и даже матери ее. Но большей частью без ведома родных, только с ведома и согласия невесты. Жених и невеста договариваются и в назначенный день обе стороны бывают готовы к совершению необходимых действий. Невеста приглашается все^з необходимо? одеться, да^з наготове все^з то, что желает забрать с собою. Из изображения видно, что художник представляет себе похищение невесты не так, как в действительности бывает, пре-

которые, греша лишь неправильностью сочетания образов в бытовом комплексе, всё-таки дают правильные представления в отдельных своих частях и, по-моему, должны экспонировать на выставке.

[А. Байтурсунов].

Расход по исправлению картин, найденных тов. Байтурсуновым не пригодными для музея, прошу отнести за счёт тов. членов оценочно-приёмочной комиссии, принявших без оговорок в разное время картины для казахстанского музея 22/V-[19]25 г.

Хлудов.

Мои произведения, находящиеся в казахстанском музее, изображают этнографический быт коренного туземного народа казаков, киргиз и уйгуров (таранчеи). Это не «тенденция», а изображение и описание тех народов, живущих в известной географической полосе государства, которое, как указывает консультант музея тов. Байтурсунов, во многих отношениях неправильны и не соответствуют истине. Это возможно только с точки зрения тов. консультанта музея Байтурсунова. Хотя, все мои произведения на многих посетителей казахстанского музея произвели благоприятное впечатление. Эти же картины были на выставке искусств К.Ф.Юон. (смотри московское «Известия» ЦИК СССР и ВЦИК от 15 мая 1934 г. и «Казахстанская правда» от 28 мая и от 20 декабря того же года, стр. 4-я.). После этих отзывов прессы, я не нахожу слов, что сказать тов. Байтурсунову. Остаётся только предложить ему передать художникам Ходжикову или Кастееву

исправить в указанных картинах те недостатки и ту действительность, которой не достаёт в моих произведениях.... Или же, по примеру предшественника директора казахстанского музея (имя его не знаю), который распорядился снять с выставки те картины, которые по традициям верующих мусульман неподходящими были на выставке для обозревания публикой. Один мулла, татарин, говорил, что по шариату закон воспрещён изображать живого человека, т.к. душа этого человека разделяется надвое, и одна половина души вселяется в изображение на картине, поэтому он распорядился снять эти картины с выставки и спрятать их в подвал музея, где некоторые картины от сырости попортились.

К примеру, тов. консультант музея [Байтурсунов] указывает №№ 1, 2, 3-ю картины, где казахские женщины находятся и работают босые, т.е. ничего подобного нет, что это случается только до 5-летнего возраста с детьми. Затем на 4-ю картину поясню: полностью аулов в 8, 10 и 15 юрт я потому не изображал с целью художественной композиции, т.к. остальные юрты могли войти в угол зрения наблюдателя и могут оказаться слева, справа или позади. А относительно босых женщин могли показать фотографические снимки босых казахских женщин за работой, которым не верить нельзя. Затем могу только предложить тов. Байтурсунову спросить у членов приёмно-оценочной комиссии по приёму моих произведений, чем они руководствовались, приобретая для музея мои картины... А затем поместившим свои корреспонденции в «Известиях», «Казахстанской правде» [от] 22 мая 1935 года.

Мои произведения изображают этнографический быт казахстанских народов: казаков, киргиз и уйгурцев (имею материал и для воспроизведения и дунган) и тенденция моя, как указывает консультант музея тов. Байтурсунов, во многих отношениях неправильна и не соответствует истины. Это вполне возможно. Во-первых, я совершенно не мусульманин и не так понимаю быт казахского народа, его традиции необходимо пояснить, что для произведения картин этнографического содержания мною начато собирание материалов с 1887 года прошлого столетия по 1882 год в Кульджинском районе, с северного и южного участка, а затем, по сдаче Кульджинского района Китайскому Правительству, мне пришлось работать с той же целью в пределах Семиречья, в областях, в том числе, в течение этого промежутка по 1935 год в жизни казаков много изменилось. Мои же произведения выполнялись здесь большей частью с 1884 года и к произведениям своим я ничего не прибавлял и не убавлял, рисовал свои наброски с натуры, что называется объективно. К примеру, на картину тов. Байтурсунова пункты 1, 2, 3 и 7, то казахские женщины ходят и работают босыми, полуголых женщин и нигде не изображал и не видел таковых. Приходилось, иногда, наблюдать кривоногих, полунагих. Для удостоверения этого, могу представить фотографические снимки. На пункт 4-й поясню, что в целях художественной композиции полностью аулов 8 или 10 юрт я не изображал в целях художественной композиции. Не загромождаю первого плана, т.к. 2-й и 3-й план занят более существенной обстановкой – скотом и фигурами детей, а остальное число юрт остается сзади зрителя или художника.

тов. Байтурсунова - 1, 2, и 6 - и что казакские женщины ходят
и работают босыми т.е. нет ни чего подобного до 5 ти летнего
возраста дети только ходят босыми.... 4-ю поясняя что полностью
аулов в 8 или 10 юрт и не изображал в ц ли художественной
композиции, не загоращая первого плана картины существующей
обстановкой скота фигур детей и пр. предметы аульного хозяй-
ства а остальное число юрт можно дополнить в ображении позади
зрителя или наблюдателя. Ведь это допустимо. Точно также допус-
тима и изображенная сцена на картине № 5 сбивание шерсти"
женщинами казачками которые сидят сбивая шерсть не в кругу
как указывает тов. Байтурсунов а в полукруге. Оmitь таже
причина или таже правило художественной композиции если бы
я изобразил кургу женщин сбивающих шерсть то первый план картины
загородил бы задний план и не видно было бы что делают женщины
стоящие на втором планезатем тов. Байтурсунов указывает
как на их профанацию что я не прикрыл в юрте внутреннюю обстанов-
ку предметов хозяйства на которую может падать летящая от па-
лочек шерсть внутри юртыПриходится об"яснить что искусство
так таковое каждым зрителем понимается об"ясняется по своему
Если спросить у 10 посетителей на выставке картин, о впечатлении
выносимом от той или другой картины то каждый из них скажет
свое несколько не похожее на каждого их всех десяти в отдельно-
сти А в особенности я говорю о прошлом когда писал картины,
о которых идет речь сейчас/ Мне приходилось часто встречать
большее затруднение, в собирании материалов в зарисовке
с натуры типов оцел и обстановке казакского быта на местах в
тех аулах где оказывался грамотный казак мулла или сарт-таджик
торговец мануфактурой то: жители этих аулов заметив что я с
альбомом в руках и карандашем собираюсь сделать зарисовку
женщин или детей они моментально притались или разбежались в
разные стороны. Причина этому та, что если я нарисовал человека
одевшего моделью то половина души этого человека вселивается в
изображение потому закон мусульманина не допускает изображать

Ведь это допустимо. Точно также допустимо и картина шерсти, если изобразить на первом плане сидящих женщин, всбивающих шерсть в кружок. Как указывает консультант музея тов. Байтурсунов, это не главное объекта – шерсть, которую бьют женщины на среднем плане. В довершение всего, почти кратко сказанного, подобного я ничего и ни от кого не слышал, когда я путешествовал по Туркестану, Семиречью. Зарисовывая свои наблюдения, приходилось часто сталкиваться с затруднениями. По зарисовке типов и сцен народного быта, при раскрытии для зарисовки, публика, даже хозяева гостеприимных юрт, быстро разбегались. На каждую картину этого заключения консультанта музея тов. Байтурсунова по № ... я и пишу свои ответы с кратким объяснением

Хлудов.

ОТВЕТ НА СТАТЬЮ КОНСУЛЬТАНТА МУЗЕЯ В ГОР. АЛМА-АТА ТОВ. БАЙТУРСУНОВА

Мои произведения, находящиеся в казахстанском музее, отражают этнографический быт коренного туземного народа казаков, киргизов и уйгуров (хотя имеется материал для воспроизведения дунган, но это в будущем).

Тенденция моя, как указывает консультант музея тов. Байтурсунов, во многих отношениях неправильна и не соответствует истине, что это вполне возможно. Во-первых, потому, что я европеец и не так понимаю быт казахского народа, его традиций, образ жизни и пр.

Для воспроизведения этнографического быта народов бывшего Семиречья, Илийского края, Кульджинского и Туркестанского края я был в командировках с 1877 по 1882 годы в северных и южных участках Кульджинского района, а затем, по сдаче Кульджи Китайскому Правительству, мне пришлось работать с той же целью в пределах бывшей Семиреченской области. И в течение этого промежутка времени по 1935 год (1877=58 лет) в жизни казаков и др. народов много изменилось. Мои произведения выполнялись здесь большей частью с 1884 г. и к произведениям своим я ничего не прибавлял и не убавлял, рисовал наброски и этюды с натуры. К примеру, картину консультанта тов. Байтурсунова пункт 1, 2 и 3-ю, что казакские женщины ходят и работают босыми, так как ничего подобного нет, что это случается до 5 летнего возраста – дети только ходят босыми. Полунагих женщин я не видел и не изображал, кривоногих случалось видеть, но не изображал.

На 4-ю картину поясню:

Полностью аулов в 8,10 и 15 юрт я потому не изображал с целью художественной композиции. Остальные юрты могли не войти в угол зрения наблюдателя: могут оказаться слева, справа, или позади наблюдателя, а относительно босых женщин могу представить фотографические снимки, которым не верить нельзя .

На картину 5-ю.

Затем, что думали и что делали те комиссии, которые писали постановления об оценке о достоинствах по принятию и по оценке моих произведений, в которые

входили просвещённые люди с компетенцией, с такой оценкой отнесётся к ним тов. Байтурсунов и которые ничего подобного не вынесли в своих оценках на произведения. Это возможно только с точки зрения консультанта музея тов. Байтурсунова. Но я советую, в данном случае, поступить точно так, как предшественник директора музея (*не помню его фамилии*), которому также не понравились купающиеся киргизские женщины. И тов. Байтурсунову много не понравилось моих произведений. Хотя, все мои произведения многим посетителям выставки произвели впечатление благоприятное. Эти же произведения были на выставке в Москве на выставке картин по отзыву знаменитого критика искусств К.Ф. Юон кроме благоприятного отзыва (см. «Известия» [от] 15 мая 1934 г. ЦИК СССР и ВЦИК [от] 15 мая 1934 г. и Казакстанская правда» [от] 22 мая 1934 г. и 12 декабря 1934 г.)

Дальше этого я не знаю, что ответить на критику Байтурсунова. Только оста(т)ся предложить: передать художнику Ходжикову или Кастееву исправить по указанию тов. Байтурсунова те недостатки и неправильности, которые он находит или же, по примеру предшественника директора музея, имя которого не помню, который распорядился снять те картины, которые по традициям верующих мусульман не подходили бы для обозрения публики. Один татарин говорил мне в одно революционное время, что по шариату закон воспрещает изображать живого человека, т.к. душа человека разделяется и одна часть вселяется в изображение на картине.

Мои произведения, находящиеся в казакстанском музее, изображают этнографический быт коренного

туземного народа казаков, киргиз и уйгурцев. А тенденция моя, как указывает консультант музея тов. Байтурсынов, во многих отношениях не правильна и не соответствует истине. Это возможно вполне во первых потому, что я европеец и не так понимаю быт казакского народа его традиции образ жизни и его психологическую сторону. Поясняю для воспроизведения в картинах и Туркестанского края я был командирован с 1877 г. по 1882 г. в Кульджинском районе, в северном и южном участке, а затем по сдаче Кульджинского района Китайскому Правительству мне пришлось работать с тою же целью быв. Семиреченской области в течение этого промежутка 1935 года в жизни казаков много изменилось. Мои же произведения выполнялись большею частью в 1884 г. К произведениям своим я ничего не прибавлял и не убавлял. Рисовал свои наброски и этюды непосредственно с натуры, что к примеру, на критику тов. Байтурсунова [на] 1, 2 и 3-ю [картины], что казакские женщины ходят и работают босыми, т.к. нет ничего подобного, до 5-летнего возраста дети только ходят босыми...

4-ю [картину] поясняю, что полностью аулов в 8 или 10 юрт я не изображал в целях художественной композиции, не загромождая первого плана картины – существующей обстановкой скота, фигуры детей и пр. предметов аульного хозяйства, а остальное число юрт можно дополнить позади в воображении зрителя и наблюдателя. Ведь это допустимо. Точно также допустима изображенная сцена на картине № 5 сбивание шерсти женщинами-казачками, которые сидят, сбивая шерсть не в кругу, как указывает тов. Байтурсунов, а в полукруге. Опять та же причина или тоже

правило художественной композиции, если бы я избразил круг женщин, сбивающих шерсть, то первый план картины загородил бы задний план и не видно было бы, что делают женщины, стоящие на втором плане...

Затем тов. Байтурсунов указывает, как на их профанацію, что я не перекрыл в юрте внутреннюю обстановку предметов хозяйства, на которую может падать летающая от палочек шерсть внутри юрты... Приходится объяснять, что искусство как таковое каждым зрителем понимается объясняется по-своему.

Если спросить у 10 посетителей на выставке картин о впечатлении, выносимом от той или другой картины, то каждый из них скажет своё, несколько не похожее на каждого из всех десяти в отдельности. А в особенности я говорю о прошлом, когда писал картины, о которых идёт речь сейчас (мне приходилось часто встречать большие затруднения в собирании материалов, в зарисовке с натуры типов сцен и обстановки казакского быта на местах, в тех аулах, где оказывался грамотный казак мулла или сарт-таджик, торговец мануфактурой, то жители этих аулов, заметив, что я, с альбомом в руках и карандашем, собираюсь сделать зарисовку женщин или детей, они моментально прятались или разбегались в разные стороны. Причина этому та, что если я нарисовал человека, служившего моделью, то половина души этого человека вселяется в изображение, потому закон мусульманина не допускает изображать.

[Хлудов Н.Г.].

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІК

Тіл–жұмсар. Сөйлеу, оқыу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын 1-кітап 1-басқыш мектепке арналған. 1928 жылы Қызылода қаласында 30 000 таралыммен шыққан. Кітаптың дәйектемесінде А. Байтұрсынұлы: «Адағында айтыб өтетінім – емле үйретіуге «Тіл–жұмсардың» екі бөліміндегі қолданыстық нәрсе (матерійл) жеткілікті. Соның бәрін балалар дұрыстаб жұмсаб, түгел қолданыб өтсе, емленің 90% шамасын біліуге болады, қазақ емлесінің 75–80 %-дейі дыбыс жүйелі. Оны біліу үшін бұуынды жақсы таныу, дұрыс бұуындай біліу, сөздің бұуындарын біліб отырыб жазуға әдеттеніу гәнә керек. Оған «Әліб-бій» мен 1-інші «Тіл–жұмсар» көлеміндегі нәрсе де, мезгіл де, білім де жеткілікті. Онан арғысын 2-інші «Тіл–жұмсар»мен толықтырыб, үшеуінің көлеміндегі нәрседен емленің 90% білімін толық алуға болады. Онан әрі қалған 10% білімін 3-інші «Тіл–жұмсар» беруге тійіс. Сүйтіб, бақылау мен жұмсау тәжірибе жолымен «Тіл–жұмсар»-дың үш бөлімінің беретін білімін алғанда, балалардың сауаты емле жағынан толық жеткілікті болмақ», - дейді. Яғни ғалым балалар сауатты болуы үшін сөйлеу, оқу, жазу тілін толыққанды меңгертудің әдіс-тәсілін нақты көрсеткен. Қазақ емлесі дыбыс жүйелі болуы керектігін де ескертіп (бүгінгі таңда ғалымның бұл тұжырымына назар аудару керек-ақ!), әр кітапта берілетін білім шамасын да көрсетеді. Ғалым «Тіл–жұмсар»-дың үшінші кітабын да жоспарлағаны байқалады. Әзірге ол кітаптың шыққан-шықпағаны белгісіз. Кітапхана қорларында ол кітап жоқ. 1-кітаптың қазіргі қолданыстағы жазуға түсіріл-

ген нұсқасы 1991 жылы жарық көрген «Тіл тағылымы» атты жинаққа, 2003 жылы жарық көрген бес томдық және 2013 жылы шыққан алты томдық шығармалар жинағына, 2013 жылғы «Қазақ тіл білімінің мәселелері», 2022 жылғы «Ақымет Байтұрсынұлы. Таңдамалы шығармалары» атты жинаққа енген.

Тіл–жұмсар. Сөйлеу, оқыу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын 2-кітап 1-басқыш мектепке арналған. Кітаптың өзгертілмей басылған нұсқасы 1929 жылы Қызылода қаласында 20 000 таралыммен шыққан. Дәйектемеде ғалым: «Тіл–жұмсардың» 1-кітабында балалар әріптерді сөздерді, жеңіл сөйлемдерді, олардың белгілерін көруінше қолдану жағы көбірек көзделсе, 2-кітабында соларды тек көруінше қолданбай, мәнісін біле қолдану жағы көбірек көзделеді», – дей келіп, 2-кітапта дұрыс жазу, дұрыс оқу жағы тең алынып отырғанын, балалар әріптерді, сөздерді, сөйлемдерді дұрыс оқумен қатар түрлі қосымша белгілермен көрсетілген дауыстың райларын, шырайларын сазына келтіріп оқуға дағдыланатынын ескертеді. «Тіл–жұмсардың» 2-кітабы алғаш рет 2022 жылы «Қазақ университеті» баспасынан шыққан «Ақымет Байтұрсынұлы. Таңдамалы шығармалары» атты жинақтың 3-томында жарияланған.

Орынай Жұбай,

Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті,

филология ғылымдарының докторы

МАЗМҰНЫ

БІРІНШІ БӨЛІМ

Тіл-жұмсар (<i>1-інші кітәб</i>)	3
---	---

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Тіл-жұмсар (<i>2-інші кітәб</i>)	95
---	----

ҮШІНШІ БӨЛІМ

Әліпбе айтысы	277
Байтұрсынұлы Ахметтің араб әліп-биін жақтаған байандамасы	278

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

Мақалалар	307
Қазақша жазу тақырыбты жаңа ережелер	308
Енді «Қазақ» демей болмайды	311
«Қазақыстан» мен «Қазағыстан» тұралы	312
Қазақстан дәуірінің жаңа құрылымы	314
Түрікшілер құрылтайы	322
Түзетілген әріп	332
Емле туралы	338
Дополнительный допрос гражданина Байтұрсынова Ахмета	350
Заключение	352
Жизнеописание	354
Заключение по картинам художника Хлудова	360
Ответ на статью консультанта музея в гор. Алма-ата тов. Байтұрсунова	374
Ғылыми түсінік	381

ISBN 978-601-337-725-4

9 786013 377254

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Он екі томдық шығармалар жинағы

Қазақ және орыс тілдерінде

Он екінші том

ТІЛ—ЖҰМСАР

Жауапты редакторы: *Райхан Сахыбекқызы*

Жауапты шығарушы: *Сұлтан Хан Аққұлы*

Редакторлары: *Орынай Сағынғалиқызы,*

Абай Мырзағали

Корректоры: *Орынбек Бердібек*

Техникалық редакторы: *Әділ Бауыржанұлы*

Көркемдеуші редактор: *Жамила Айдос*

Суретші: *Дархан Айтжан*

ИБ №273

Теруге 20.03.2022 ж. берілді.

Басуға 18.09.2022 ж. қол қойылды.

Пішімі 84x108 ¹/₃₂.

Қаріп түрі «Times New Roman».

Басылымы офсеттік. Шартты баспа табағы 20.

Таралымы 3000 дана. Тапсырыс №7079.

Тапсырыс берушінің файлдарынан

Қазақстан Республикасы «Полиграфкомбинат»

ЖШС-нде басылды.

050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

Бұл тапсырыстың мазмұнына баспахана жауап бермейді.